Р. 1896 кн. III. Том XI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, III B. Band XI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Рік V. Р. 1896 кн. III. Том XI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, III B. Band XI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ПЕРШОМУ ЗАСЛАННЮ

(1/13 червня 1847—17/29 жовтня 1850).

КРИТИЧНО-БІОҐРАФІЧНИЙ НАРИС

Написав *Ол. Кониський.*

. . . . . Горе нам
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.
Т. Шевченко.

Час перебування Шевченка на першому засланню обіймає три роки, чотири місяцї і сімнадцять день. За сей час довело ся йому пять тяжких подорожий: з Петербурга в Орськ; з Орська двічи зміряти пішки Киргизький степ до Аральського моря; з Оренбурга знов в Орськ; і нарештї з Орська через Гурєв-городок в Новопетровський форт! І на що, властиво, ганяли його по оттїм подорожам? За що і на що його, нїби річ неодухотворену, возили на курєрських, водили етапом, закидали в каземати між варнаків, примушували плавати і на шкунї по морю і на човнї в негодь осїнню по річцї Уралу? Єдине за те і на те, що б не дати йому писати і малювати і зробити з його „бравого жовнїра“. Се була страшенна боротьба темного „третє-отдїленського“ духу, зазброєнного усїєю зброєю могутної сили материяльної, з голоручним безправним поетом-малярom і з його міцним, великим духом, зазброєним тільки глибокою вірою в свій ідеал, міцним нестеменним переконаннєм і самосьвідомостю своєї народно-національної правди! Що ж? Бачимо, що дух тьми і неволї не поборов духа правди і сьвіту. Так воно було споконвіку між людьми, так повинно бути, так і буде доки сонця сьвіту!

За час сїєї боротьби двох великих велетнїв — темного і сьвітлого оголошено досї чимало житєписного матєриялу; а про те все таки

стріваємо вельми значні прогалини. Маємо чимало такого материялу, що булоб лїпше, колиб його й зовсїм не було, бо він нїчого не вияснює, а тільки затемнює, збиває й утрудняє працю біографів. За те бажаного материялу, на пр. листів до Тараса Сергія Левицького, Репнїної і ин. не маємо. Певна річ — частина їх гниє в архиві 3 отдїленїя, а частина в архиві оренбурзькому. Роздобути списки з останнїх у мене була, як здавалось минї, добра надія, і я чекав трохи не цїлий рік, через що і спізнив ся з отсим нарисом. Надїю мою якийсь вітер розвіяв. Правда в 2 кн. „Київської Старини“ сего року надруковано замітку д. Васїлєва; вона написана нїби відповідь на ті питання, що мене інтересовали, але ж майже нїчого нового до того, що вже подав Гаршін, вона не дає; хоча з неї певно і добре знати, що в руках автора були ті самі архивні материяли, що і в Гаршіна. Так само не прийшли досї до мене обіцяні звістки і з Орського і з Оренбурга про відносини до Шевченка Гернової жінки і донощика Ісаєва. Таким чином вельми важних, чисто моральних сторін — і не можна минї було з'ясовати. — Не пощастило минї добути і обіцяну виписку з записки Бутакова до Обручова, що вирядив Шевченка до Аральської експедициї; не прислано і справоздання Бутакова про Шевченкові роботи в експедициї і т. ин. А все те, як говорила минї певна людина, є в оренбурзьких архивах. Будемо сподївати ся, що всї оті обіцянки з Оренбурга і Орська прийдуть таки, коли не до мене, так ще лїпше, до редакциї „Київськ. Старини“.

Прогалини про експедицию і де-що про Орську фортецю — мусїв я заповнити звістками з Тарасових оповідань „Близнецы“ і по троху з „Несчастнаго“.

Звісно, не можна сказати, що „Близнецы“ (досї на жаль не надруковані по українськи) оповіданнє чисто автобіоґрафічне; але вони дещицю дають і за для Тарасової біоґрафії. Вже ж пак, пишучи те оповіданнє під доглядом в Новопетровському, автор мусїв чимало дїйсности обминути, найпаче про життє в Орській фортецї; мусїв переміняти наймення не тільки героїв, але й місць; мусїв де що — яко покривець — додати з власної фантазиї; а про те кожен, хто перечитає „Близнят“, зразу вгадає, що тут іде річ про самого автора і про експедицию Бутакова, і що чимало з того, що в оповіданню переживає Сокира — переживав в дїйсности сам Шевченко. — Чимало фактів заведено в оповіданнє такими, якими вони були дїйсне; на пр. про склад експедициї, про скорбут, про степ і т. иньші.

Взагалї кажучи — отсей нарис здаєть ся минї не таким повним, якого я бажав би; чимало треба б до його додати. Будемо

сподіватись, що оренбурзькі й орські люди і архиви пощедрійшають з оголошеннєм того материялу, що став добром громадським, і що нарешті ті урядові документи, які опинили ся в Ростові над Доном, в руках книгаря д. Романовича, і про продаж яких він оголошував вже давно, жадаючи за них вельми великих гроший, не пропадуть невідомими.

Ялта 8/20 березіля року 1896.

I.

Пятий баталїон, до якого приписали Шевченка, перебував в Орській фортеці. Туди і відіслали Шевченка з Оренбурга.

Від Оренбурга до Орська трохи не 40 миль. Цїкава річ, яким чином простовав Шевченко сей шлях? чи пішки, чи кіньми? На се можна б відповісти легко, коли б у нас були певні звістки про те — якого дня Шевченко рушив з Оренбурга і коли саме дістав ся до Орська? Але ж д. Василєв в своїй новій статї [1]) каже тільки, що „Шевченко прибув до Орська 23 червня". Сей день можна брати за певний; бо і сам Шевченко в своїх „Близнятах" [2]) каже, що один з героїв того оповідання приїхав до Орська 23 квітня". Вже ж квітень він ужив тут замісць червня — єдине на те тільки, що б більш прикрити ґірку правду того оповідання і не дати свому начальству приводу гадати, що в тому оповіданню — фіґурує сам автор.

На те, що б перейти пішки з Оренбурга до Орська, треба що найменш 10—14 день; то й виходить, що йдучи пішки, Шевченко (ідучи, звістно етапом) не достав ся б до Орська 23 червня. В споминках Косарєва [3]) є один вираз, що наводить на думку про пішу подорож Шевченка з Оренбурга. „Шевченка, каже Косарєв, препроводили в Орськ". Але сей вираз, просто вираз урядовий; і визначає тільки, що Шевченка відіслали до Орська, і не подає специяльного значіння пішки.

Я не гадаю, щоб військовий уряд в Оренбурзї дав свої кошти на те, щоб почтовими кіньми відвезти „рядового" Шевченка до Орська; хоча се й могло бути, але більш певною буде гадка, що оренбурзькі приклонники нашого поета: Лазаревський, Левицький,

---

[1]) Кiев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

[2]) „Близнецы" стор. 224.

[3]) Кiев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 567.

Александровський і ин. скинули ся і дали на ту подорож гроші, і поетови можна було прохати начальство, що б дозволило везти його почтовими кіньми коштом його самого. Що Шевченко їхав, а не йшов з Оренбурга до Орська, так сю думку мою підпирає і власне оповіданнє Тараса про подорож Сокири до Орська.[1])

На подорож Ваті (в „Близнятах") варто зауважити ще й через те, що тут стрічаємо порівняннє села й людности великоруської з українською. Село велико-руське малює Шевченко непривітним, нечепурним, як і саму людність. Навпаки — село Островна (по дорозї в Орськ) заселене зайдами-Українцями, і тут, як і на Українї в селї, „ті ж верби зелені, такі ж хатки біленькі, закутані в зелене; дївчинка в плахтї, заквітчана, жене корову". — Побачивши Островну, поет „аж заплакав, так живо нагадала вона йому рідний край прекрасний". Далї поет намалював картину щиросердої привітливости островнянських Українців.[2]) Островна так глибоко врізала ся в серце поета, що він сьпівав про неї і в віршах: „Ну що б здавало ся слова..."

Не доїздячи кільки верстов до Орська, перед очима Тараса показала ся пустиня, що ледом поняла його душу. За хвилину після тяжкого вражіння пустинї, я, каже Шевченко[3]), почав придивляти ся до скорботної панорами і по серединї її помітив білу плямку, облямовану червоно-бурою смужкою. — „То Орськ білїє", промовив ніби сам до себе поштар-погонич. — „Так от вона знаменита орська фортеця! промовив я майже голосно: і минї стало тяжко, сумно, тужливо, наче Господь знає яке велике нещастє дожидало мене в тій фортецї; а страховита пустиня навкруги здала ся минї викопаною могилою, що налагодила ся похоронити мене живим". „Під'їздячи ближше до Орська, я думав, чи сьпівають в фортецї піснї? І ладен був бити ся хоч на який заклад, що не сьпівають; бо за такою декорацією можливо тільки мертве мовчаннє да тяжкі зітхання, а не піснї". Перегодом стало знати, що ота біла плямка — була церква на горі, а червоно-бура смужка — дахи будівель, казарми, комори і иньше. Переїхавши через деревяний міст (через річку Урал) поет опинив ся в орській фортецї. Киргизи називають її — Ямам-кала і отся назва за надто вірно відповідає характеру місцевости. „Орська фортеця, розповів нам Шевченко,[4]) як не треба більш

---

[1]) Близнецы стор. 220 і далї.

[2]) ibidem.

[3]) ibid. 222 і далї.

[4]) Несчастный стор. 690.

гармонїює з місцевостю навкруги її, — таж сама рівнина і одноманїтність; з кольориту загального виділяєть ся тільки невеличка церква на горі. Під горою з одного боку брудні саклї татарські, а з другого двір інжинерний, де стоять каземати задля каторжників (варнаків). Проти інжинерного двору — довга, понизька, деревяна будівля з невеличкими вікнами, — то баталїонні казарми, біля них деревяний екзерцис-гаус; а далї майдан і церква, за нею — слобідка з маленькими домиками.

Перше, що живого зустрів в Орську Шевченко, був гурт варнаків таврованих; вони лагодили шлях; бо сподївались приїзду корпусного начальника. За ними, близше до казарми, муштровали ся на майданї жовнїри.[1])

Не треба минї говорити, яке вражіннє на Тараса зробила отся картина першої знайомости з Орськом! Далї йшли не лїпші, а гірші зустрічі: він мусїв ставити ся перед усїм начальством, аж доки не дійшов до найгіршого „круга“ свого „пекла“ — до казарми і, певна річ, з уст кожного начальника, почавши від дядьки до коменданта, вислухати тільки ж осоружне, скільки одноманїтне і образливе напучуваннє: „водки (горілки) не пить, служити ретельно, слухати ся старших і памятовати, що „за Богом молитва, за царем служба не пропадають“.

Першим дїлом в Орську постановили нашого поета під аршин; зміряли, якого він зросту, завели його до „ранжирного списку“ (реєстру), записали в реєстр під N 191 „рядовымъ 2-й роты“ і написали його „формулярный списокъ“. Подаємо останнїй, бо він стає нам портретом нашого кобзаря, намальованим в кінцї червня р. 1847 рукою ротного писаря, як знати з правописи, чоловіка темного.[2]) В тім „списку“ читаємо, „що „рядовой“ Шевченко 2 роти на зріст 2 арш. 5 вершків; має лице чисте; волосє на голові і на бровах темно-русяве, очи темно-сїрі; ніс звичайний. Був художником Петербурської академії художеств; а з якого він стану — невідомо; бо про се звісток не прислано. По царському приказу за злочинства прийшов на службу 23 червня р. 1847 в лїнейний оренбурзький баталїон N 5. Читати і писати уміє. По царському приказу за писаннє баламутних віршів, прийшов на службу рядовим, з правом на вислугу, під найпильнїйший догляд, з забороною писати і мальовати

[1]) Близнецы стор. 225.

[2]) Русск. Стар. 1891 кн. N стор. 438.

і що б від його ні в якому виді не могли виходити баламутні і пашквильні твори. — Не жонатий".

Про зріст Шевченка маємо не однакові звістки. Начальник його роти в Новопетровському форті Косарєв — раз каже,[1]) що на зріст Тарас був 2 ар. $3^1/_4$ вершка; вдруге [2]) 2 арш. $1^1/_4$ вершка. — Очевидно, що останнє помилка. Ще більша помилка — звістка А. Матова,[3]) переказана йому якимсь Аг. О. К., що будьби то фельдфебелем тієї роти четвертого баталїону, до якої належав і Шевченко. — А. О. К. повідав, що „Шевченко був високого зросту". Вже ж при високому зростї не стояв би він в „ранжирному" реєстрі 191!.. Коли його записали 191, дак значить 190 чоловіка були в ротї висші за його на зріст. Я признаю найбільш певною звістку „формулярного списку", себ то 2 арш. і 5 вершків.

Жити Шевченко мусїв, яко звичайний жовнїр, вгуртї з усїма жовнїрами в казармі. Салдацька казарма і за нашого часу, коли на неї звернемо пильну увагу, — таке житло, якого і ворогови не можна зичити. Не кажу вже про недостачу повітря взагалї, а про повітрє чисте годї й думати; не кажу про недостачу сьвіту і про иньші антігиґієничні умови; головна річ сего тяжкого житя — повна недостача спокою через життє ґуртове. В казармі містили ся люде ріжних народностей, релїґій і характерів; не мало між ними було і дрочливих і пяних.

Тож не трудно виобразити собі салдацьку казарму 50 років назад, та ще в Орську, серед степу безлюдного! Нечисть і смород орської казарми розривала душу на шматки. Шевченко справедливо назвав її „смердячою хатою".

У мене перед очима лежить фотоґрафія з художницьки зробленого Шевченком ще року 1847 малюнку з тієї казарми. Жаль бере, як глянеш на той малюнок! Я бачу довгу, понизьку хату, набиту людьми. На першому плянї „нари", на них повно жовнїрів, полягали горопашні — як хто спроміг ся: одному нїгде примостити свої ноги; вони висять у його; у другого з „нар" звисли руки, у того голова. Біля „нар" поскидані чоботи; а иньші лежать в чоботах. Знати, що люде в сїй ґрупі потомлені. — За ними йде друга ґрупа, що розважає свою тугу горілкою, проганяє нею утому і нудьгу; тут іде, як кажуть „безшабашня" гульня, сьпіви, галас, регіт, —

---

[1]) Кієв. Ст. 1893 кн. 2.

[2]) ibid. кн. 3.

[3]) Русс. Вѣд. 1895 N 242.

щось дике, не людське. Праворуч від „нар“ під стїною на ослінчику примостив ся сам Тарас: він лагодить свою амунїцию; перед ним мале киргизча. Гляньте на стїни казарми: там порозвішувані штани, сорочки, салдацька мунїция. В казармі повітре густе, аж темне. Легко уявити собі яке воно чисте, який спокій в тїй казармі! Додаймо до сього малюнку, що в казарму позганяли людей з ріжних країв „неісходимої“ Росиї: люде ріжних народностий, релїгій, ріжних характерів, ріжних темпераментів... люде загнані сюди силоміць, люде зневолені, примушені таїти свої думки і бажання; люде примушені зовсїм згубити або сховати своє я, своє почутте людського достоїнства, свій „образ Божий!“ — примушені „об'єдинити ся“ в автоматичній постати жовнїра, зневоленого, приголомшеного військовою дисциплїною і зброєю її — бійкою!... В такому житлї нема, тай не може бути чоловіка; тут тільки жовнїр. Чоловіка тут сховано десь глибоко — преглибоко. Щоденне житте в казармі провадило ся таким чином. О 6 годинї ранком барабан будив жовнїрів, а за годину знов барабанили, щоб жовнїри виходили на муштру. Муштровались з рушницями цїлих три години! Годину спочивали, потім обідали хлїбом да нїкчемною стравою і знов спочивали годину, а спочивши знов на дві години муштровати ся. Після муштри, трохи спочивши, починали новобранцїв, значить між ними й Шевченка, навчати „словесности“, себ то проказували на словах титули, наймення, наймення по батьку, призвище — усього начальства від фельдфебеля аж до військового мінїстра, разом з тим навчали, як витати і величати кожного начальника. Після „словесности“ вечеряли, ставали на молитву; о годинї 9 барабан бив „зорю“ і в казарму приходила ніч. „Салдати — товариші починали тодї, писав Шевченко до княжни Репнїної,[1]) розповідати — кого били в той день, кого обіцяли вибити; галас, крик, балалайка“. Нерви Тарасові не виносили сього пекла; він інколи втїкав до кого будь з офіцерів, і досї офіцери приймали його по товариськи; але трапляло ся, що в кватері офіцера, гірше нїж в казармі. Він вертав ся до смердючої хати але тут: каже він [2]):

„Осядуть думи; розібють
На стократ серце і надїю
І те, що вимовить не вмію,
І все на сьвітї проженуть

[1]) Кієв. Стар. 1893 кн. 2 стор. 264.
[2]) Кобзар 1876 т. II стор. 108.

І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть...
І я крівавими сльозами
Не раз постелю омочу.
Перелічу і дні і літа,
Коли я, де, кого любив?
Кому яке добро зробив?"

Журба, нудьга, скорботи так гризли душу і серце, що поет-жовнїр — благав Бога,

„що б сьвітало.
Мов волї сонця сьвіту жду...
Цьвіркун замовкне; „Зорю" бють; —
Благаю Бога, щоб смеркало;
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати".

Так день — скрізь день минав тиждень. Приходила недїля. „Крадучи ся неначе злодїй поза валами фортецї, виходив Тарас по над Уралом в степ широкий, мов на волю. Орська околиця з її степом — пустинею не заспокоювала його. „Місцевість тутешня, писав він до кн. Репнїної 24 жовтня 1847 — сумна, одноманїтна; худорляві річки Урал і Ор, сїриї гори голї, та киргизький степ без краю. Інколи степ оживає, коли наїдуть бухарські каравани на верблюдах; але вони своїм життєм ще прибільшують тугу. І у страдника - поета

„Болящеє побите
Серце стрепенеть ся,
Мов рибонька над водою
Тихо усьміхнеть ся,
І полине голубкою
По над чужим полем
І я ніби оживаю
На полї, на волї.
І на гору високую
Вихожу, дивлю ся
І згадую Україну,
І згадать бою ся
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії, —
Руді-руді, аж червоні,
А там голубії,

Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами
Темними лугами...
А тут буран, піски, тали,
І хоч би на сьміх де могила
О давнім-давні говорила:
Неначе люде не жили!
Од спокон-віку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли...
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили..
„Айда в казарми, айда в неволю!“
Неначе крикне хто надо мною
І я прокину ся! По-за горою
Вертаюсь, краду ся по за Уралом
Неначе злодій той по-за валами“...

В наведених віршах (з послання до Козачковського) поет так виразно намалював нам тяжке страждання душі своєї, що всякі коментарі здають ся мині зайвими; скажу тільки, що не зрозумівши того становища душі Тарасової, в якому була вона, тоді коли водила рукою його, як писав він отсї вірші, не можна зрозуміти і літературної ваги не тільки послання „До Козачковського“, але майже що і всїх поетичних творів Тарасових, написаних на засланню. Сї вірші я вважаю за початок того циклу Тарасових творів, написаних на засланню, в яких без волї автора, червоною ниткою пробиваєть ся субєктивне почутте заподїяної над ним неправди. Кажу: без волї автора, бо Шевченко не був злопамятливим, але ж, як і кожна людина, не спроможен був одірвати ся від самого себе. У кожного, хоч трохи талановитого письменника, трапляв ся на віку такий вчинок, що, так мовити, панує по всїх його творах, переміняючи тільки форму. Так і у Шевченка — почутте неволї переходить по всїх його творах. Се почутте панує в творах його над усїм; воно кермує талантом його з малку і до останку; воно виявляє, на мою думку, разом і вдачу того народу, вірним сином якого Шевченко був до останньої хвилини свого безталанного і повного великого траґізму життя. Тим то, найпаче в „невольничій поезиї“ Шевченка, народне, лїтературне і авторське я — так суцїльно злили ся, що роз'єднати їх річ не можлива.

II.

Таким чином пересидївши два місяцї в тюрмі і опинившись в „смердячій“ казармі, Шевченко перш за все мусїв тяжко карати ся муштрою. До муштри не тільки не було в його жадного хисту, але він, мимо своєї волї, гидовав єю. „Ще як був я дитиною, читаємо в його журналї[1]), мене салдати не вабили, як се звичайно буває з дїтьми. А коли почав я приходити до того віку, що вже розумієш справи, дак у мене прокинуло ся не переможне гидованнє до „христолюбивого воїнства“. Гидованнє моє більшало відповідно більшанню моїх зносин з людьми отсего „христолюбивого“ звання. Не скажу, чи воно случаєм, чи справдї так є, але минї не трапляло ся навіть з гвардиї зустріти путящого чоловіка в мундурі Коли трапить ся людина твереза, дак неминуче темна і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму і сьвіту, так теж хвастун, а до того ще й пяниця, лїнтюга і розпустник. Річ натуральна, що гидованнє зростало у мене до нудоти. І треба ж було облесливій долї моїй так уразливо і з такою злістю поглумити ся з мене: взяла тай пхнула мене в найсмердячу гущу отсего „христолюбивого“ стану. Коли б з мене був душогуб, кровопивець, то й тодї не можна б було примірковати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до оренбурзького війська. От в сьому причина не вимовних моїх страждань; а до всього сего минї заборонено писати і малювати; відобрано у мене найблагороднїйшу частину житя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся б виректи такого холодного нелюдського присуду, а бездушні справники справили його огидливо до ниточки. Поганин Август засилаючи Назона до хижих Ґотів, не забороняв єму писати і малювати, а християнин Микола заборонив минї і те і друге“.

На лихо Тарасови найблизше начальство його в Орській фортецї — командир роти Богомолов був людина сувора, строгий формалїст і любив випити. Коли Шевченко в перше ставив ся перед ним, він не посоромив ся загрозити поетови різками, скоро він не добре поводити меть ся [2]). Невдатність Шевченка до служби військової була очевидна; кожен, хто б глянув на його вайловату постать, се зразу б зрозумів. Але поручник Богомолов на се не зважав і налягав, щоб вимуштровати з нашого поета „бравого салдата“.

---

[1]) Записки ст. 18.

[2]) Чалий сторона 66.

Шевченко лишив нам споминки про те муштрованнє: „тремтить було серце, каже він,[1]) аж замірає, а я мащу собі вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице командира; а лице у його з хмелю червоне. Здам іспит з муштри і на сам кінець вислухаю, хоч дурне та довге напучуваннє, як бравий салдат повинен поводити ся; за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядки“ та капрального ефрейтора. Тепер (1857, се б то по 10 роках) сьміх тай годі, бо я вже призвичаїв ся, а тоді було не до сьміху. Тоді я мусів похоронити в собі усяке людське почуттє, та мовчки, не червоніючи і не біліючи, слухати моральне напучуваннє з уст грабіжників і кровопійників.“

Баталїонний командир Мешков, людина очевидно розумнійша і гуманнійша ніж поручник Богомолов, спостерігаючи, що Шевченко не засвоює собі салдацької муштри, хотів вплинути на його самолюбство і казав до його, що коли він буде офіцером, дак не вміти ме ступити в гостинному покою, як що не навчить ся „витягувати носок“, так як се личить бравому жовнїрови. Але на Тараса така осторога ні на волосину не вплинула. „Минї здаєть ся, каже він,[2]) що бравий салдат менш ніж осел походить на чоловіка; отим-то я й подумати бою ся, щоб не дати ся на бравого салдата“... До того-ж „того до віку незабутнього дня, коли минї вичитали конфірмацию, я сам собі сказав, що з мене не зроблять салдата. Так таки і не зробили. Не тільки глибоко, а навіть і поверхом я не вивчив ні єдиного артикулу з рушницею“.

Таке тяжке становище, в якому опинив ся Шевченко в Орську, можнаб хоч трошки полегшити якою небудь розвагою, властивою людям більш-меньш культурним, осьвіченим. Такою розвагою могло б стати ся товариство, листи приятелїв і до приятелїв Українців, нарештї, читаннє книжок. Погляньмо, чи було у Шевченка хоч одно що з сього?

Не відомо минї, з яких фактів один з Тарасових біографів — Маслов, а за ним і професор М. І. Стороженко[3]) кажуть, що Шевченкови було в Орську лїпше, ніж можна було сподївати ся. „Офіцери поводили ся з ним по товариськи, а коли Шевченко і страждав морально, так головним чином з туги за рідним краєм та з мордовливої сьвідомости свого безправя і нарештї через заборону писати і малювати“.

---

[1]) Записки стор. 21.

[2]) ibidem стор. 19.

[3]) Кієв. Стар. 1888 N 10.

Певна річ, що й того, про що каже д. Стороженко, досить на те, щоб така людина, як Шевченко, жахливо мордовала ся. Але ж в горі ми бачили вже і ще побачимо, як впливала на його муштра й казарма. А тепер річ поведемо про відносини до його офіцерів з Орської залоги.

В листї до кн. Репнїної Шевченко писав 26 лютого р. 1848 — „офіцери, спасибіг їм приймають мене по товариськи"; одначе се було таке товариство, що він мусїв від його втїкати, бо в тому товаристві „гірш нїж в казармі", додає поет в тому ж таки листї до Репнїної, „і сї люди, да простить їм Господь! претендують ще на осьвіту, — через те, що де-кого з них прислано сюди з Росиї. Боже мій! Не вже і минї судило ся таким ж стати? Страшно". Але й таке товариство треба було прихилити до себе горілкою. Шевченко уживав простих але відповідних заходів: купить було чимало горілки та закуски, покличе на полювання офіцерів, а з ними і свого ротного командира тай напоїть їх.[1]) — Вельми плачливий приклад моральної низини ми маємо в особі одного з тих офіцерів; приклад взятий з урядової звістки. Поручник з того самого 5-го баталїону — Бархвиц, не маючи з чим з'їздити з Орська в Оренбург, позичив у Шевченка 68 руб; та як взяв, так і забув про позику. За два роки після позики Шевченко вдав ся до свого начальства, що б виправило з Бархвица ту позику. На лихо Шевченко, позичаючи Бархвицу гроші, не взяв з його документа, а Бархвиц з того й покористував ся; і відповів начальству, що грошей у Шевченка не позичав, та ще й прохав, щоб начальство „поступило съ рядовымъ Шевченкомъ по всей строгости законовъ за ложное предъявленіе претензіи".[2])

Про товариство між темними жовнїрами — нема що й казати. Правда були між ними теж заслані „господа дворяне"; але годї було й думати про товаришовання з ними! „Доки не закинули мене до Орської фортецї, каже Шевченко[3]) минї й на думку не приходило, що є на сьвітї такі нащадки нашої православної громади, як отсї конфірмовані „господа дворяне". Перший поганець з отсего лиходійного кодла вельми вразив мене своїм життєм лиходїйним, найпаче, коли я почув, що й він „несчасний", такий же, як і я засланець, значить — товариш мій і по долї і по кватирі, се б то по ка-

---

[1]) Чалий стор. 66.

[2]) Кіев. Стар. 1891 кн. 2 стор 335.

[3]) Записки 26—28.

зармі. Слово „безсчасний“ завжди викликало моє спочуттє, доки я не почув його в Орську; тут воно стало минї таким огидливим, що я й досї (1851) не спроможу ся вернути йому колишнє значіннє його. По приказу Обручова (начальник Оренбурзького війська) довело ся минї сидїти в казематї вкупі з таврованими варнаками, і там я запевнив ся, що слово „безсчасний“ більш личить отим таврованим, нїж отим „господамъ дворянамъ“.

Коли в Орській фортецї Шевченко і зазнав дїйсно товариських відносин і розваги, дак єдине між засланими туди за справи полїтичні Поляками. Де з ким з них він небавом сприятелив ся і, як будемо бачити, приятелював щиро до віку.

Читати у Шевченка, опріч Біблії, спершу нїчогісїнько не було; тим паче малюваннє було б йому великою і користною розвагою; так теж малювати йому цар заборонив, і заборона тяжко нудила та мордовала його. „Скільки б можна було зробити малюнків з Киргизів, коли б не було заборонено минї малювати! писав поет-художник до Репнїної 24 жовтня 1847. Дивити ся і не сьміти малювати, се така мука, яку зрозуміє тільки сущий художник“. Не маючи права малювати, художник бажав хоч трохи задовольнити потребу своєї душі, дивлячись на малюнки. Коли його арештовано у Київі, дак одібрали в його цїлий портфель малюнків його з краєвидів рідної України й иньших. Портфель той забрав київський ґубернатор Фундуклїй. Прибувши до Орська і гадаючи, що Фундуклїй лишив портфель у себе, Шевченко вдав ся до його листом 16 липня р. 1847 і прохав переслати до його портфель і иньші речи, які одібрано у його: „в портфелї тому є ориґінальний малюнок відомого французького художника Вато. Коли бажаєте, писав Тарас, придбати собі той малюнок, дак я охоче його продам вам за цїну, яку самі положите. Я уступив би вам і види з київських краєвидів, але ж раз — що вони ще не викінчені, а в друге — вони нагадувати муть минї тут наш Київ прекрасний“.[1]) Фундуклїй на те не відповів нїчого, і от через що: коли Шевченко, ще як був в Петербурзї в арештї, довідав ся куди його засилають, прохав він шефа жандарів ґрафа Орлова забрати у Фундуклїя скриньку з красками і портфель з малюнками і вернути їх йому, Шевченкови. Орлов казав Фундуклїєви переслати ті речи до III отд. і коли останнє розглядїло ті краски і малюнки, Орлов 15 липня р. 1847 написав

---

[1]) Кіев. Стар. 1894 кн. 2 стор. 321.

в Оренбург оповістити Шевченка , що оті речи не варто того, аби їх і пересилати, тим то він, Орлов, звелїв лишити їх в III отд".[1])

Таким чином мабуть на віки загинули усї оті малюнки Шевченкові і ориґінальний малюнок Вата! Звістно — годї було „рядовому Шевченку" змагати ся проти компетенциї таких „знавців" в живописи, як Орлов і Дубельт! але ж на серцї художника, певна річ, вельми защеміло, коли він довідав ся, що художницьку працю його і Вата „художники III отдѣленія" призначили мишві на снїдання!

Кожна, хоч трохи осьвічена і розвинена, людина відає велику вагу листовання з кревними і з приятелями. З власного досьвіду скажу, що листи з рідного краю, рідною мовою прислані на чужину, мають невимовно велику, могутню вагу; вони не тільки наливають в серце утїхи й радощів; вони животворно бадьорять і підносять дух; вони стають певними лїками на нудьгу й сум; вони переносять дух в рідну країну; читаючи їх, якось забуваєш хоч на хвилину, що ти на чужинї; тобі здаєть ся, що в ту хвилину ти там, звідкіль лист прийшов і ведеш розмову з тим, хто прислав листа.

Так дивив ся на листованнє і Шевченко; про се сьвідчать нам усї його листи, найпаче до Лизогуба, Репнїної, до Козачковського, до Бодянського і ин. Теж саме бачимо і в творах його, писаних на засланню; на пр.

„Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Да все до чиста росказать,
Усе що треба і не треба?
А то не діждеш ся його,
Того посланія сьвятого,
Сьвятої правди не від кого"...

Або друге:

I знов минї не принесла
Нїчого почта з України"...

Розповівши — про колишні братання і т. ин. і сумуючи, що нема листів від колишнїх приятелів, поет каже:

„Вони (приятелї) з холери повмирали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...

[1]) Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 159.

Ой із журби та із жалю
Що б небачить, як читають
Листи тії — погуляю[1])...

От же великої утїхи листовання поет наш не мав на засланню, трохи що не до самого кінця року 1847. Він вельми нарікав за се: „було на собаку кинь, то влучиш в друга, читаємо в листї його до Андрія Лизогуба, а як пришлось до скруту, так сьвятий їх знає, де вони поділи ся! чи не вимерли, крий Боже! нї, здраствують, та тільки віддурали ся свого друга безталанного! Бог їм звидить! як би вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радости! Так що ж — не догадливі!"

Одначе таке нарікання не про всїх приятелїв Шевченкових було правдивим. Ледви хто з них і відав, куди саме доля закинула поета і куди адресовати листи до його. А скоро в кінцї жовтня він обізвав ся і подав свою адресу до Репнїної й Лизогуба, дак вони не гаючись відповіли йому. Минї не відомо жадного листу, писаного Шевченком після лютого аж до жовтня р. 1847, опріч того наведеного в горі листу його до Фундуклія. Але може бути, що він і писав, і легко можливо, що були і такі „щирі приятелї", що одержавши листи від „рядового", та ще засланого в далеку фортецю, не тільки не відважували ся відповідати, але з переляку палили швидче листи засланця. Нїчого в сьому разї дуже чудного і не відповідного звичаям нашого заляканого духу і приголомшеного життя я не бачив би.

Запевне відомо досї тільки те, що з Орська Шевченко вислав листи до дійсне щирих своїх приятелїв — до Лизогуба і до Репнїної 22 і 24 жовтня р. 1847, і знати, що вони не загаяли ся відповідати. В листї 11 грудня Тарас дякує Лизогубови за відповідь і пише: „я з самої весни не чув рідного щирого слова. Я писав туди (на Україну) де-кому, а вам першим Бог велїв розважити мою тяжку тугу в пустинї... Бодай і ворогови мойому лютому не довело ся так карати ся, як я тепер караю ся! Ви питаєте: чи не покинув я малювання? радий би я його покинути, так не можна і страшно мучу ся, бо минї заборонено писати і рисовати. А ночі, ночі! Господи! які страшні та довгі, та ще й у казармі! Добрий мій друже! голубе сизий! пришлїть ящичок (скриньку) вашу, де є вся справа, (малярска), альбом чистий і хоч один пензель Шаріона: хоч інколи подивлю ся, то все таки легше стане".[2])

[1]) Кобзар 1876 т. I. стор. 232 і 248.

[2]) Чалий стор. 68.

В першому листї до княжни Репнїної, писаному з Орська 24 жовтня р. 1847 [1]), горопашний страдальник каже: „я тепер чврію в киргизькому степу, в убогій Орській фортецї. Ви зареготали б, коли б тепер мене побачили. Виобразїть собі вайловатого салдата, гармизу розпатланого, не голеного, з величезними вусами. Ото і буду я. Сьміх, а сльози котять ся. Що дїяти! Мабуть я мало притерпів на своїм віку, і колишні мої страждання, як прирівняти їх до теперішнїх, дак то були сльози дитини. Гірко! невимовно гірко. А до всього того минї заборонено малювати що б то не було і писати, опріч листів А тут таки сила нового. Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні і простосерді, самі просять ся під олівець, і я божеволїю, дивлячись на них. Які прекрасні голови і раз-у-раз поважність без найменьших гордощів. Дивити ся і не сьміти змалювати! Се такі муки, які зрозуміє тільки сущий художник! От вже більш півроку я нїчого не відаю про наше письменство. Перешлїть до мене твори Гоголя — Письма къ друзьямъ — і Чтенія Московскаго Археологическаго Общества, що видає Бодянський“.

Таким чином бачимо, що Шевченка з одного боку — гризла нудьга і скорботи, а з другого — геть чисто нічим і нї з ким було розважити йому тугу. Куди б він не повернув ся, до чого б не взяв ся, замість розваги зазнавав ще більшої туги. Далека чужина, смердяча казарма, барабан, муштри, темне і пяне товариство, сварка, лайка, бійка... Без краю голий степ, — Киргизи, — спокуса писати й малювати, — і заборона чинити те і друге! Яких ще гірших обставин пекельних можна було примірковати за для поета-художника!

Є ще одна річ, що під таку тяжку годину стає иноді розвагою: се що-денні записки, куди й Тарасови можна б було виливати хоч одну краплю гіркої трути з течії що-денного життя жовнїра-засланця. Виливаючи в ті записки болї отруєної душі, — поет-художник був би лишив нам найкоштовнїйший материял житеписний. Чи захожував ся біля сїєї розваги Шевченко? Питанє цїкаве, важне і занадто темне. З листу його до Репнїної,[2]) писаного 27 лютого р. 1848, знати, що він наче б то й брав ся за що-денні записки. „З того дня як прибув я до Орської фортецї, пише він, я пишу свій дневник. Я думав переслати до вас хоч одну сторінку з його. Але ж таке одноманїтне, сумне, що я сам злякав ся і спалив свої записки на сьвічцї. Не гаразд я зробив: потім жаль минї стало моїх запи-

[1]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 262.

[2]) ibidem.

сок, наче нені своєї дитини, хоч би та дитина і каліка була". Десять років після сього, коли Шевченко запевне вже знав, що цар звелів визволити його з заслання, він дійсно взяв ся з нудьги писати свої щоденні записки і там на першій стороні (12 червня р. 1857) написав: „Записки мої годило ся б мині розпочати з того часу, коли мене висьвячено в новий сан, се б то з року 1847. Досї був би вельми здоровий і вельми нудний зшиток. Згадуючи про ті минулі сумні десять років, я вельми радїю, що тодї не прийшла до мене думка завести зшиток на записки. І про що б я записував туди? Воно правда, що впродовж отих десяти років я дурно бачив те, що не всякому доведеть ся побачити. Але як я дивив ся на все те? Так, як з острожного вікна через ґрати дивить ся узник на веселий поїзд весїльний. Самі споминки про те минуле, що бачив я за десять отих років, кидають мене в жар! А що ж би було як би я списав оту темрявну декорацию і розповів про тих грубіяньских лицедіїв, з якими судило ся мині справляти монотонну драму десятилїтну?"

Таким чином з одних тих самих уст маємо дві дїяметрально супротилежні звістки, написані тією ж самою рукою. Яку ж з них треба приняти за певну? Чи року 1847 Шевченко, перебуваючи в Орську, писав чи не писав свій „дневник?"

Коло сього питання спиняв ся і професор М. І. Стороженко[1]) і став на тому „що трудно няти віри, що б поет в сьому разї зовсїм забув про свої перші записки щоденні, що б память не нагадала йому такого значного вчинку з його скорботного життя. Можна гадати, що він сьвідомо потаїв правду, бажаючи не підводити своїх добрих начальників; бо їм запевне дісталось би, коли б дійшла звістка, що у Шевченка, на перекір заборонї, була спроможність що небудь творити („сочинять")". Гадки і виводи проф. Стороженка мене не вдовольняють; жадним чином не можна мині з ними згодити ся, бо маємо факти, що супротилежно стоять проти них. Перш за все Шевченко був людина правдива, і найменьшого приводу не було йому „таїти правду" в записках р. 1857 і таїти їх перед самим собою. Остерегати ся йому, як гадає д. Стороженко, зовсїм нїчого було: він в червнї р. 1857 був визволений вже de jure, а de facto, дякуючи новопетровському комендантови І. О. Ускову, перебував за такими обставинами, що годї було сподївати ся йому ревізиї паперів в його, а коли б така й стала ся, дак він зовсїм

[1]) Кіев. Стар. 1888 кн. X.

був забезпечений, що записки його в руки ревізорів не попадуть. Доказом сього, опріч фактів, про які буде ще річ, стає нам зміст записок. Ганебні вирази в тих записках про своє начальство, про Перовського, Обручова, Орлова і навіть про царя Миколу сьвідчать, що Шевченко не вважав на обережність і зовсім не турбовав ся бажаннєм, щоб не підвести свого начальства. Тай не можна було йому й підвести: він добре тямив (мене дивує, що проф. Стороженко не зауважив на се), що коли б навіть записки його р. 1857 і попались в небажані руки, дак згадка в них про записки р. 1847 ніяким чином не могла ні на зерно нашкодити нікому: раз через те що з того часу минуло вже 10 літ; земля приняла старого царя, а новий дав амнїстию Шевченкови; а в друге, що на зрушеннє заборони писати і він і начальство, яке було біля його р. 1847 — давно вже спокутовали. Та на заборону писати Шевченко на першому засланню не дуже й уважав, — як се небавом побачимо, — за що й заплатив вельми дорого.

Одначе ж з того, що думки і виводи д. Стороженка не оправдані, саме питаннє не перемінило ся і стоїть, як і стояло.

Знаємо, що дїйсно память у Шевченка була добра і зрадити йому в такому значному факті вона не могла. Чи вже то не була правда, коли Тарас писав до Репнїної, що писав записки і спалив їх?

Записки щоденні — за сїм місяців нового життя, за новими обставинами в чужині, — повинні бути великим, грубим зшитком; бо записувати було про що. Значить і спалити їх серед ночи в казармі на сьвічцї дїло не легке. Палячи, не можна було не надимити в казармі так, що дим шибонув би в ніс сонним жовнїрам, розбудив би їх, і вони, певна річ, наробили б галасу, і Тарас не минув би кари.

Але ж не можна гадати й того, що б Шевченко в листї до Репнїної писав неправду.

Таким чином питаннє зістаєть ся без певної відповіди; а на мою гадку було так: Шевченко не писав записок чи дневника р. 1847, а робив собі тільки коротенькі замітки і написав їх такий маленький зшиточок, що його легко було „спалити на сьвічцї“, і ще легше забути про його.

III.

Сума обставин життя жовніра, найпаче життя в казармі в неволї, на чужинї, не могла не вплинути і на фізичне і на психічне здоровлє Шевченка. Він занепав спершу на ревматизм, а в осени р. 1847 в фортецї між жовнїрами прокинула ся страшенна цинга, — не минула вона і Тараса.[1]) Недуг ревматизму так розвивав ся, що начальство мусїло дозволити Шевченкови на час недугу перебрати ся з казарми на приватну кватиру — до якогось уральського козака. Здаєть ся, такому дозволу сприяв новий командир роти. Немає звістки, чи довго хорував Шевченко, і який саме час він жив не в казармі; але не буде помилки гадати, що час сей був невеликий, не більш як місяць[2]), і скоро полегшало йому від ревматизму, начальство, не вважаючи на цингу, перегнало його знов в казарму. З листів до Репнїної і до Лизогуба знати, що в кінцї жовтня Тарас перебував в казармі і про недуг нічого ще не писав; в листї до Лизогуба 11 грудня він вже каже: „до всього лиха треба було ще й занедужати; в осени мучив мене ревматизм, а тепер цинга; у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно". В листї до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1847 між иньшого писав: „опріч всїх лих, що душу мою катують, Біг покарав мене ще й недугом тїлесним. Занедужав я спершу ревматизмом — тяжкий недуг; та я все таки потроху боров ся з ним, і лїкар, спасибіг йому, потроху помагав, і я прозябав собі (чврів) хоч у поганій та вольній хатинї; також бачте, що б я не змалював (бо малювати минї заказано) свого недугу (углем у коминї), то й положили за благо перевести мене знов в казарму до люлек, смороду і зику. Став я потроху привикати, а тут спіткала мене цинга люта, і я тепер мов Іов той на гноїщі, тільки мене нїхто не провідає. Так минї тепер тяжко, так тяжко, що як би не надїя, хоч коли небудь побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа о смерти. — Так Днїпро крутоберегий

І надїя, брате!
Не дають минї в неволї
О смерти благати.

---

[1]) У Чалого — лист до Лизогуба стор. 68.

[2]) Отсе коротке перебуваннє не в казармі сталось приводом якомусь Е-ву подати в „Самарській газетї" звістку (передруковану в Зорі 1894 р.) буцїм Шевченко жив в Орську не в казармах, а окремо на кватирі у козака.

Іноді нудьга так мене за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу. Як би все те росказувати, що я терплю тепер, то й за тиждень не росказав би... Попросіть Перовского (ґенерал-ґубернатора), що б він хоч з казарми мене визволив... як би мині рисовати (малювати) тільки можна було, то б я і не журив ся б собі в сірій шинелї, поки дійшов би до домовини“...[1])

Ніщо ж як не малюваннє і спричинило ся тому, що начальство, не вважаючи на цингу, перегнало поета-художника знов до казарми. Перебуваючи на приватній кватирі, Шевченко не спроможен був не малювати і „намалював (так писали до мене з Орська) якусь картину на висше начальство і комусь її показав. А орське начальство, скоро довідало ся про ту картину, одібрало її, знївечило, а Шевченкови велїло зараз же перебрати ся знов до казарми“.

Ось яка аллеґория була намальована на тій картинї; як розповів М. Н. Бажанов:[1]) на малюнку стояло українське село з усїма аксеуарами південної природи. На першому місцї стояла старенька хатка, обгороджена високим частоколом. Блакитне небо — іноді охмарене; з за хмар інколи пробиваєть ся соняшне промінне і через щилини високої горожи золотить хатку мальовничими узорами. Лицем до горожи, а спиною до хатки стоїть міністер осьвіти (ґраф Уваров). У його в розставлених руках розгорнена салдацька шинеля сїра; він наставляє її проти сонця, що б затулити промінне, не дати йому сьвітити на хату і таким робом хату держати в темнотї.

Що до психічного становища, то вже саме перебуваннє 2 місяцї в тюрмі, опити, не людсько-сувора конфірмация і засланнє жовнїром в Азию — повинні були пригнобити Тарасів дух. В Оренбурзї поклонники його земляки: Сергій Левицький, Лазаревські, Александровський і иньші своїм сердешним привітаннєм трохи підбадьорили були поетову душу; але ж коли він прибув до Орська — де все було новим для його і природа і люди і їх звичаї, і де він на власні очи побачив — яку „широку тюрму могилу“ приготовили йому суддї III отдїленія — він не минуче повинен був підупасти і підупав духом.

Професор Стороженко з першого листу Шевченка до Репнїної виводить, що Шевченко, яко сущий Українець, силкуєть ся вдарити лихом об землю і гумористично глянути на свою долю; але се йому

---

[1]) Р. В. 1895 N 242.

не вдаєть ся.[1]) Правда: в листї до Лазаревського[2]) 20 грудня р. 1847 Тарас признаєть ся, що він „спершу сьміливо глянув в вічі своєму лихови і думав, що то була сила волї, аж нї! то була гордість слїпа. Я не розглєдів дна тієї безоднї, в яку впав. А тепер, як розглєдїв, дак душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по християнськи, брате мій! знаю, пише він далї, а що ж дїяти? Опріч того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впила ся мов люта гадина, опріч всїх лих, що душу катують, Бог покарав мене ще й недугом тїлесним"...

Те, що Шевченко називає в сему листї „слїпою гордостию", була властиво натуральна реакция великого духа правди й самосьвідомости — проти самовласти та лиходїйних вчинків над ним Дубельта, Орлова й иньших: почала ся вона ще разом з арештом і стояла до приїзда в Орськ. Тим то бачимо, що коли везли арештованого Шевченка з Київа до Петербурга, коли він був в тюрмі і на опитах, він був веселий і жартовав. Але ж Орськ, хоч і не зламав його духа, бо суще великого духа не можна зламати, — але причавив, приголомшив. Ще і в Орську якийсь час, мабуть доки не занепав на ревматизм, а ще гірш на цингу, — Тарас силковав ся підтримувати реакцию свого духа; але ж вже в липнї помічаємо, що в душі його починає творити ся все оте, що він висловив Лазаревському і в чому до того часу не хотїв і сам собі признати ся. Почуттє приголомшености і підупад духа, без Тарасової волї, пробили ся наоколо і показали себе незримо для самого Тараса. В листї його до Фундуклїя бачимо виразні ознаки того, що психічна сторона поета вискочила з нормальної колїї. — Ознаками тими стають минї ортоґрафічні помилки. Хто хоче уявити собі не нормальне становище змученої душі поета, нехай зауважить ортоґрафічні і стилїстичні помилки в российських писаннях єго. Правда, що Шевченко нїколи без ортоґрафічних помилок по российськи не писав; але ж ми бачимо, що з часу заслання його вони зростають, більшають, бачимо їх найбільшу рясноту в листах писаних 1847—1853. Потім вони потроху все меншають і вже під конець року 1857 приходять, можна сказати, до своєї первістної норми. Взявши на увагу Тарасові листи писані по российськи в р. 1849, 47, 50 і 57 — я спостерігаю в першому одну ортоґрафічну помилку пересїчно на 11 слів; в другому — на 6; в третому на 7; в останному на 12.

---

[1]) Кіев. Ст. 1888 кн. X.

[2]) ibidem 1891 кн. 2.

Річ давно відома, що в ортоґрафії, і взагалї в писанню, як і в розмові, відбиваєть ся становище людського духа. Теж відома річ, який тяжкий вплив на душу чоловіка має цинга. Зазирнувши в Шевченків лист, писаний до Лизогуба під час того недугу, ми помічаємо там незвичайно грубі ортоґрафічні помилки. На пр. найменння власні: Біг, Одесса, Іванович і т. ин. Тарас починає з маленької лїтери. Трохи згодом в листї до Репнїної бачимо ще більші гріхи проти росийської граматики на пр. „какбы, отосна“ і т. ин.

Таким чином, хоч би Тарас і не сказав був нам того, що сказав в листах до Лизогуба, Репнїної, до Лазаревського про тяжке становище його духа, дак ми б довідались про останнє з самої лишень ортоґрафії і стилїстики його листів

Та, кажу ще раз, при тих обставинах, в яких він опинив ся по приїздї в Орську фортецю, дух його жадним чином не міг бути в тому нормальному становищу, в якому він був звичайно до арешту. Жадним чином не можна було йому не вийти з колїї нормальної. Можна тільки дивовати ся тому, що пережиті Шевченком в Орську, потім в Оренбурзї і в Новопетровському обставини, утиски і гнобительство не довели його до божевілля. Се показує нам назвичайну міць його духа взагалї, міць його духово-морального орґанїзму.

IV.

Новий — 1848 рік поет наш зустрів „наче той Іов на гноїщі“.[1]) Лихо дїєть ся зо мною, тужить він в листї до Лизогуба,[2]) та не одно, а всї лиха впали на мою голову: одно — те, що нудьга і безнадїя давить моє серце, а друге те, що не здужаю: з того часу як привезли мене в сей край, перетерпів ревматизм і цингу, а тепер зуби і очи так болять, що не знаю де дїти ся, і чи не чудно — скажіть: як принесли ваш лист, минї полегшало, так що на третий день минї вже можна було писати отсей коротенький лист“.

Листи приятелїв з України вельми радовали Тараса. З новим роком стали вони приходити частїйш; але ж почта тодї ходила так не хапаючись, що на пр. з Чернигова до Орська лист ішов 25 день. „Не знаю, чи зрадїв би я так батькови, або матері, як вашому щирому слову“, пише він до Лизогуба 1 лютого; а коли одержав він

---

[1]) Кіев. Стар. 1891 кн. 2.

[2]) Чалий стор. 71.

від його скриньку з малярскими пристроями, дак зрадів так, „наче мала ненагодована дитина, побачивши свою матїр“. Одержавши 6 березїля той подарунок, поет-художник „цїлїсеньку ніч не спав, розглядав, дивив ся, перевертав, по тричи цїлуючи всяку фарбочку, та, як її не цїловати, не бачивши рік цїлий! — „Боже мій! Боже мій! пише він до Лизогуба на другий день, як одержав його посилку, який тяжкий та довгий рік! та дарма! — Біг поміг — минув таки. Взявши в руки скриньку, я наче перелетїв в малярню в Седнев! сьогоднї недїля, на муштру не поведуть, цїлїсенький день переглядати му твій подарунок! Передививсь, перелїчив, все, все до крихотки цїле (в скринцї) і Шекспір і фарби і цисорик!“ На сам кінець листу, просячи Лизогуба писати, Тарас додає: „тільки Біг сьвятий знає, як я радїю, коли дійде до мене хоч одно слово з моєї бідної країни.[1])

Майже одночасно з Лизогубовими листами і подарунком малярским утїшила Тараса своїм листом і „друг-сестра“ його княжна Репнїна. Лист її Тарас одержав 12 лютого і одержавши його „немов від тяжкого сну прокинув ся“. „Ваш лист, відповів він їй 25—28 лютого переніс мене з темрявої казарми на рідну Україну і в прекрасний ваш Яготин. Яке чудове раювання виображати собі тих, що споминають про мене! Бесїдуючи з вами, я сьвяткую 25 лютого, хоч не так чудно, як колись, але тихо пре-тихо, за те так весело так весело, як нїколи не сьвятковав, і отсю велику радість ви минї дали“.

Крапля — скрізь краплю починає падати на Тарасову душу цїлющий духовий бальзам не тільки в листах Лизогуба і Репнїної, і в подарунках їх, але і в листах иньших людей як от — Сергія Левицького, Олександри Псіолївни, Лазаревського, Чернишова. Лизогуб і Репнїна прислали йому книжок, тих саме, яких він бажав, дві книжки творів Шекспіра, твори Лермонтова, „Евгенїя Онєгіна“ Пушкина; дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русскихъ авторовъ“ і „О подражаніи Христу“. А тим часом і ротним командиром став копитан Степанов, людина не пюща і не така причеписта, як Богомолов. Він, вже не без впливу оренбурзьких приятелїв Тарасових — Александрийського, Герна, Левицького, Лазаревського і иньших, почав, як кажуть, дивити ся скрізь пальцї на те, що Шевченко добув собі малярські потреби і часом малював — і писав. Нарештї і з Оренбурга прийшла дуже важна звістка — і вона,

[1]) ibidem стор. 72.

певна річ, мала велику вагу на поблажливість Степанова й иньшого начальства. Стало відомо, що шеф жандарів Граф Орлов питає у корпусного командира Обручова — як поводить ся Шевченко; який у його „образъ мыслей“ і чи заслуговує він того, що б прохати у царя дозволу йому малювати? Начальник 23 дивізиї ґенерал Толмачов, зібравши звістки про Шевченка, відповів Орлову 30 березіля, що Шевченко поводить ся добре, службою займаєть ся усердно, „въ образѣ мыслей его ничего предосудительнаго не замѣчено“ і заслуговує дозволу малювати.[1]) Така відповідь, вже ж, задля орського начальства стала прямою указкою, що б воно поблажливо дивило ся на малюваннє Шевченка.

Всї отсї дрібнички дали поетови-художнику спроможність хоч трохи відірвати душу й думки від життя казарменного і хоч трошки заспокоювати серце читаннєм, писаннєм віршів і малюваннєм. Одначе перед ним ввижало ся нове лихо: похід на веснї в степ. Похід вельми жахав його. Знати, що в Орську ходила ще в сїчнї р. 1848 чутка [2]) про сей похід, але очевидно, що Тарас не відав запевне, що то буде за похід, куди саме і за для якої потреби? Він тільки чув, що похід в степ річ тяжка, і бояв ся, що б в гуртї з иньшими не вирядили і його. Чутка про похід стала під кінець лютого виразнїйшою, і 28 лютого Тарас писав до Репнїної,[3]) що „на веснї сподївають ся походу в степ на побереже Аральського моря, щоб будовати там нову фортецю. Хто бував в тих походах, той, рівняючи їх до життя в Орській Фортеці, називає останнє едемом! Яково ж то там, коли тут едем! Одно мене журить: туди не ходить почта і доведеть ся рік, а може й три, коли переживу, не листовати ся нї з ким близьким мойому серцю!... Лякає мене теперішня хвороба — цинга, а в степу, кажуть, вона жахливо лютує! Страх! Перше я дивив ся на природу одухотворену і неодухотворену, як на найсуцїльнїйший малюнок, а тепер буцїм у мене очи перемінили ся: нї лїнїй, нї барв, нїчого не бачу. Чи вже ж отсе почуттє прекрасного я навіть загубив? А я ж так беріг його! так голубив його! Нї, мабуть я тяжко прегрішив перед Богом, коли так страшенно караю ся!“

Жах того сподїваного походу в степ не покидає Тарасової души; пишучи 7 березіля до Андрія Лизогуба,[4]) він каже: „як при-

---

[1]) Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 160.
[2]) Чалий стор. 70.
[3]) К. Стар. 1893 кн. 2 стор. 265.
[4]) Чалий стор. 71.

шле Варвара Миколаївна (Репніна) обіцяних книжок, тоді я і тяжкого походу і Аральського моря і степу безлюдного не злякаю ся; одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, дак не доведеть ся ні одного листа приняти, ні самому послати; бо туди почта не доходить. От моє горенько! а може доведеть ся рік, або й другий простерегти нікчемне море".

Похід, що так журив Тарасову душу, був ні що більш, як приміркована урядом експедиция через степ на Аральське море, що б описати береги його й збудувати форт біля моря Аральського. З експедициєю, властиво морською, під кермою капітана-лейтенанта Олексія Бутакова, мусїв іти до Раїму цїлий віддїл оренбурзького війська і валка Киргизів з верблюдами, везучи потрібні харчі, пристрої і за для плавби по морю двоє розібраних суден. Більша частина війська того повинна була лишити ся в Раїмі, яко залога, і там збудовати форт. Шевченко більш за все і бояв ся, що б не попасти до тієї раїмської залоги.

Бутаков родом був з Миколаїва, належав до чорноморського флоту, проживав часом в Одесї, де теж часто проживали і Репніна і Лизогуб. Я гадаю, що Бутаков — був з ними або принаймнї хоч з Репніною — знайомий, і. певна річ, яко людина осьвічена, він і без того відав про справу Кирило-Методіївців і Шевченка. Я певен, що він приїхав до Оренбурга з готовою думкою: чи не можна запомогти Тарасови, взявши його до своєї експедициї. А в Оренбурзї, се ще певнїйше, вдали ся до його з просьбою про се Тарасові приятелї, і між ними капітан ґенерального штабу Карл Іванович Герн.

Бутаков вдав ся до командира оренбурзького війська ґенерала Обручова, просячи нарядити до експедициї й Шевченка, яко доброго маляра-художника, не минучѐ потрібного в експедициї, щоб змальовати береги Аральського моря.

Герн був в Обручова за адютанта, і йому поталанило напутити останнього, щоб вволив волю Бутакова. І от 5 мая бригадний командир ґенерал Федяєв пише до командира 5 баталїону майора Мішкова: „по наказу начальника корпусу (Обручова) прошу, щоб ви рядового з вашого баталїону Тараса Шевченка завели в реєстр тих 200 жовнїрів, що підуть в 4 баталїон в Раїм, і переписали Шевченка до 4 баталїону".[1])

---

[1]) Кіев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

V.

Експедиция Бутакова рушила з Орська 11 мая р. 1848.[1]) Експедицию становили: дві роти жовнїрів, дві сотки уральських козаків, гармати і 600 Киргизів. Так каже капітан Косарев; [2]) Шевченко в „Близнецах“ [3]) додає, що в обозї експедициї було 3000 возів і 1000 верблюдів.

До Раїму експедиция прибула 19 червня, значить цїлих шість тижднїв вона була в дорозї; а звернувши увагу на те, що з Орська до Раїму — ледви чи буде 80 миль, спостережемо, що експедиция що дня проходила менш двох миль. Воно й не диво: експедиция йшла то голим степом, то глибокими пісками, а спека стояла така, що в піску можна було спекти яйце. Подорож по отсїй пустинї записав Шевченко в свойому оповіданню „Близнецы“.[4]) „Першого дня, каже він я нїчого не бачив і не чув опріч хмари куряви та возів, Башкирів, верблюдів, на пів голих Киргизів-погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний, без краю степ, застелений ковилем, немов білою скатертиною. Нїде нї куща, нї балки, нїчогісенько, опріч ковилю, та й той і не поворухнеть ся, наче скаменїлий, нї шелесту в степу, нї щебетання пташки; навіть ящірки нема; одно слово — нїчогісенько опріч ковилю. Нїмо, мертво. Сонце йшло в гору і от степ буцїм здрігнувсь, поворухнув ся і за кільки хвилин на обрію показали ся білі хвилї срібні. Степ став морем, а бокові аванпости почали рости, більшати і в одну мить стали кораблями з розпущеними жагликами. Чари стояли не довго; за пів години степ приняв свій вид звичайний; а з-за обрію стала показувати ся біла хмара: то був дим. Горів степ. Під вечір перед заходом сонця стало видно і біле полумя. Скоро прийшла ніч, полумя все червонїйшало і наближало ся до експедициї; стало видко червоні язики; увесь обшир, видимий в день, облив ся огняними цївками. Картина була дивна!“

Дійшовши обгорілим степом на четвертий день до річки Карабутихи, де був уже форт, експедиция цїлий день спочивала. Ру-

---

[1]) Туркест. губ. вѣд. 1891 N 15 і Кіев. Ст. 1896 кн. 2 ст 246. Шевченко в „Близнецах“ визначає 12 мая, а в другому місцї 22 мая, але се очевидно — помилки у його.

[2]) Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 246.

[3]) Близнецы стор. 228.

[4]) Стор. 228 і далї.

шивши далї, перейшли ще дві річки Ямин-Кайрокли і Якши-Кайрокли. Фізиономія степу — все таж пустиня. Перейшовши через річку Іргиз, експедиция зупинила ся спочивати біля могили „батиря“ Дустана, де стояв злїплений з глини памятник. На сему саме місцї учора натовп Хивинцїв напав на попередній обоз експедициї, кільки чоловіка було вбито, кількох полонено. „Тут каже Тарас, я вперше бачив обезголовлені тулубища людські.“

Пройшовши чотири форти, експедиция двічи спочивала біля озер, а потім ночувала й спочивала цїлий день біля річки Амаловни. За отсїєю гнилою річкою починають ся жахливі Каракуми, себ то — чорні піски. День був тихий і палкий. Цїлий день йшла бесїда про Каракуми. Хто бував там — розповідав про них жахливі річи. Експедиция рушила геть досьвіта, поспішаючи, щоб до спеки перейти піски. Алеж замість спеки, подув такий північний вітер, що люде мусїли одягати ся в шинелї і три днї не скидали їх. Опівдня третього дня вітер почав стихати і під вечер зовсїм затих. До криниць було ще 10 верстов. Почала ся страшенна спека. Ніколи до того Шевченко не зазнав такої великої жадоби пити і нїколи не пив такої паскудної води, як в той день. Передовий видїл, виряжений, щоб знайти і вичистити криницї, не знайшов їх. Експедиция прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солоної води: не процїдивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними пявками. Спочивши експедиция рушила далї годин за три досьвіта. Скоро почало сходити сонце, показала ся безкрая блїдорожева рівнина. То було висхле озеро; дно його покрив тонкий пласт білої, наче цукор, соли. Такі рівнини попадали ся вже по дорозї, алеж не такі безкраї, як отся. Сьвіт сліпив очи і не давав дивити ся. Чимало людей у вечері захоровало на очи; мусїли закривати очи волосяними сїтками. Потроху — горби піскові меншали і показувала ся рівнина; а за нею далеко-предалеко синїла гора. На четвертий день після того показала ся на обрію синя смуга. То було Аральське озеро-море. Два днї по тім експедиция простовала берегами гнилих солоних озер і потім знов вийшла на рівнину з кущами саксаулу. Звідсїль два переходи до озера Камишли-баша (затока річки Сир-Дариї); експедиция рушала в ночі, бо в день не спроможна була; спека стояла 40°; на піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. На решті зробивши ще кільки переходів, експедиция підійшла до Раїмського форту. На рівнинї вал, а на валу довга казарма вкрита очеретом. От і увесь форт. На зустріч експедициї вийшла трохи чи не вся залога, з блїдими, безрадісними, наче в узників тварами.

З сього коротенького нарису добре знати, яка то тяжка була подорож. Як же в сїй подорожї поводив ся наш славний кобзар?

Про се маємо не однакові звістки.

Хтось Агап Федорович К. — що був за фельдфебля в однїй з тих рот, що перебували в Орську, розповів[1]) от що: „До салдацької звичайної одежи, тим паче до походної Шевченко не був призвичаєний, бо в йому трошки пільжили (!.!). Рушили в поход. День був горячий, без вітру, сонце пекло немилосердно; Киргизи поскидали навіть верхні халати. Тільки що переправилися ми через річку Ор і пішли зеленим тодї ще степом, як Шевченко зразу упав. Духота повалила його. Підбігли до його офіцери, лїкарі, ротний командир почав був кричати на його, та бачить, що дїло не гаразд і пожалїв його. Положили Тараса на віз і рушили далї. Небавом він очуняв і поправив ся.“

Перший біоґраф Шевченків небіщик Маслов розповів, що увесь похід з Орська Шевченко зробив пішки, окремо від роти, яко художник-волонтер. Люде осьвічені, які були в експедициї, поводили ся з ним, яко з рівнею і де в чому услуговували йому. Перехоже життє повне інтересу, новина вражіння і привітливе поводжіннє начальника експедициї вернули Шевченкови колишнїй душевний спокій і примусили забути про сучасне. Привіллє широкого степу, яким переходила експедиция, нагадувало Шевченкови рідні його степи українські. Раз він був здивований випалюваннєм Киргизами трави в степу і зараз же змалював картину тиєї пожежи.

Не відомо минї звідкіль Маслов добув такі звістки; гадаю, що від княжни Репнїної; а остання теж чула мабуть від когось такого, що сам не був в експедициї, а передавав з чужого голосу. — „Неісходима пустиня“ — як називав Шевченко киргизький степ, не могла нагадати йому українських степів, не могли розважити його і ті картини подорожі, які ми бачили в горі...

У другого біоґрафа — у д. Чалого записано оповіданнє капітана Макшеєва, що сам був у тій експедициї, через що звістки його мусимо признати більш відповідними дїйсности. Макшеєв в перший день походу спізнав ся з Шевченком і присогласив його до своєї „джоламейки“ (повстяна кибітка). І Макшеєв каже, що Шевченко усе йшов пішки, окремо від роти і не в одежі жовнїра. Він був веселим. Походні обставини не тяжили його. В дорозї Шевченко багацько розповідав про дрібні пригоди з свого життя, але нїчогі-

[1]) Р. В. 1895 N 242.

сенько не говорив про політичні чи инші які великі пригоди. З ним була одна єдина книжка — біблїя; але він мало читав і нїчого не писав. Про пожежу в степу і Макшеев розповів те саме, додавши, що малюнок з неї Шевченко зробив на проханнє головного начальника експедициї єнерала Шрейбера, йому й подарував той малюнок.

Що увесь похід Шевченко зробив пішки, дак се знаємо і з листів його до Бодянського і до Козачковського; але як йому тяжко й дорого дав ся той похід і плавба по морю, те ми бачити мемо трохи згодом.

VI.

Червня 19 експедиция прийшла в Раїм і заходила ся складувати судна — „шкуни" — задля плавби по морю. Заким ті судна — одно звало ся Костянтин, друге Михаїл[1]) — складали та риштували — минуло більш місяця. Увесь сей час Шевченко жив з Макшеєвим у кибітцї останнього і змалював портрет єго акварелю. На решті 25 липня усе було „готово! Парус розпустили" і

„Посунули по сивій хвилї
Поміж кугою в Сир-Дарю,
Байдару, та баркас чималий"...[2])

Шевченко ішов на шкунї „Костянтин", де командовав Бутаков. Судно було невеличке. Команди на йому було 27 чоловіка і між ними чотири офіцери. Про останнїх була на суднї не величка каютка, де опріч офіцерів містило ся ще три чоловіка, між ними і Шевченко.[3])

Два місяцї „Костянтин" ходив по Аральському морю; плавба була вельми трудна; досить вже того самого, що море було невислїжене, майже нікому з плавців невідоме; а через те доводило ся коштовати плавцям усякого лиха. Увесь час плавби Шевченко змальовував береги Аральського моря.

Два місяцї час вельми малий на те, щоб вистежити, виміряти глибиню і обписати Аральське море. Але ж — скоро наступила

---

[1]) К. Стар. 1893 кн. 2 ст. 246.
[2]) Кобзар 1876 т. 1 стор. 239.
[3]) Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 165.

осінь — плавба по морю стала неможливою; тай харчів на суднах вже браковало. Тим то і мусїв Бутаков повернути на зимівлю. Зимовати експедиция повинна була в Новому форті — на острові Кос-Аралї — що не далеко від Раїму. До Кос-Аралу проплили 23 вересня. Тяжко було Шевченкови зимовати в отсїй пустинї. Здаєть ся що Бутаков, Макшеєв і иньші осьвічені офіцери подали ся на зимівлю до Оренбурга. Залогу на Кос-Аралї правили уральські козаки, люде темні, грубіянських звичаїв і великі фанатики своєї „старої віри“. Розважав свою нудьгу Шевченко інколи тим, що ходив в Раїм; але небавом мусїв лишити і сю розвагу, бо трапила ся йому чудна пригода. За увесь час, як виступила експедиция з Орська, Тарас не голив ся; виросла йому широка борода. Вона то й спричинила ся тїй пригодї. Скоро він приплив до Кос-Арала, Уральцї, побачивши його бороду, імкнули собі, що вже ж він нїхто більш, як не мученик за віру, і зараз дали про те звістку свойому командирови. Останнїй, покликавши нашого поета в захисток в очерет, упав йому в ноги і благає: „благословіть батюшко! ми про все відаємо“. Тарас і собі імкнув: зрозумів, що його взяли Уральцї за попа тай поблагословив чисто так, як благословляють попи у раскольників. Осавула зрадїв, поцїлував йому руку, а у вечері справив такого бенькету, який Тарасови і в снї не вважав ся. Але ж Тарас догадав ся й собі, що треба бороду зголити і не бавом після того пішов до Раїму. Тут Уральцї з притаєним захватом зустріли його. Начальник їх, взявши у поети благословеннє, сунув йому в руку 25 карб. Тарас не взяв. Таке незвичайне безкористє так вплинуло на старого раскольника, що він побажав одговіти ся потайно в кибітцї і коли можна запричастити ся з рук такого надзвичайного „пастиря — як я“, каже Тарас.[1]) Отже щоб не придбати собі якої незвичайної халепи через таких-от дурнів — я швидче покинув Раїм і почав голити ся двічи що тиждня. Колиб, додає поет, отака сьмішна дурниця випала де будь на берегах Уралу, де-б було і жіноцтво, не спекав ся б я так дешево. Увесь отсей фанатизм кублився в уральському жіноцтві“.

Найбільшої нудьги на Кос-Аралї завдавало Тарасови те, що не приходило до його жадної звістки від приятелїв з рідної України. Почта туди приходила двічи на рік, і під той час коли вона приходила, Тараса саме тодї не було в фортї. Через те він на Україну нї до кого не писав; а приятелї не писали до його, бо не відали,

---

[1]) Записки стор. 168.

де він. Від 7-го березїля р. 1848 аж до листопада р. 1849 не стрічаємо нїже единого листу нї до його, нї від його. „Хіба самому написать таки послание до себе?“ каже поет, нудьгуючи, що не має нї від кого листів, і тут же нарікає, що його усї забули! тяжко! нїби розпуку чуємо в його словах:[1])

„Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю.
А за що?... їй Богу не знаю
А все таки її люблю
Мою Україну широку...

Зима, снїг, вітри з своїм скиглїннєм і хуртовиною наганяли в наболїлу душу поети ще більш туги; а як прийшла кутя сьвята, з души тієї вирвали ся нї кому не зримі ридання в посланиї до Хведора Лазаревського. Він просить благає свого друзяку — згадати

... в пустинї
Далеко над морем
Свого друга веселого
Як він горе боре,
Як він свої думи тяжкі
І серце убоге
Заховавши, ходить собі,
Та молить ся Богу
Та згадує Україну...
... Наступає сьвято!
Тяжко його, друже-брате!
Самому стрічати
У пустинї...
... Завтра в ранцї
Завиє голодний
Зьвір в пустинї і повіє
Ураган холодний
І занесе піском — снїгом
Курінь — мою хату...

[1]) Кобзар 1876 т. 1 стор. 233.

Отак минї доведеть ся
Сьвято зустрічати"...

Тяжко, сумно, скорботно...

„Треба б вмерти, так надїя
Не вмірає, брате!" [1])

VII.

Хмарно, журливо зустрів Шевченко рік 1849!

„Мов за подушне обступила
Мене нудьга на чужинї...
Де ж заховати ся минї?
Що дїяти? Уже й гуляю
По цїм Аралу, і пишу, —
Віршую, нищечком грішу,
Бог-зна колишнії случаї
В своїй душі перебіраю
Та списую, щоб та печаль
Не перла ся, як той москаль,
В самітню душу! Лютий злодїй
Впираєть ся таки тай годї." [2])

Вже ж так на Кос-Аралї поета не мордовали нї салдацькою муштрою, не забороняли нї писати, нї мальовати; про таку заборону кос-аральське начальство, як се потім виявило ся, і не відало; навпаки воно бачило, що Шевченко повинен обязково малювати береги моря Аральського. Але ж поетови, дїйсно, опріч казарми, нїгде було дїти ся, нїгде сховати ся. Казарма, чужина, засланнє із усїма своїми печалями і невсипущою тугою і на Кос-Аралї лишились коли не більшими, дак такі самісенькі, якими були і в Орську. В Орську була муштра, але ж були і книжки і листи від приятелїв з рідної України. А на Кос-Арал — листи не приходили. Тут тільки й було що

„І небо не вмите, і заспані хвилї
Та понад берегом геть-геть,

---

[1]) ibidem 245.
[2]) Кобзар 1876 т. 1. стор. 237.

Неначе пяний, очерет
До долу гнеть ся. Боже милий!
Чи довго буде ще минї, — (тужить поет)
В отсїй незамкненій тюрмі,
Понад отсїм нікчемним морем
Нудити сьвітом?"

Нудьга страшенно гризе поета, жадної розваги нема. Показують ся ознаки душевного недугу — туги за рідним краєм... „О Господи!" плаче він:

„Дай минї хоч глянуть
На народ отой убитий,
На ту Україну!" [1])

Так нудив ся — сумовав Тарас цїлу зиму й весну р. 1849, аж доки не розпочала ся знов плавба по морю. Певна річ, що вона, товариство Бутакова, і ясна лїтня година трохи розважили поета, трохи розвіяли його журбу, може хоч стільки, скільки розважує узника соняшний промінь, попавши через узеньку щилину до темної його келиї-темницї!

На превеликий жаль не маємо жадних звісток, як поводив ся Тарас, як йому жило ся під час нової плавби по Аралу. Можна одначе гадати, що не добре. Вернувшись вже з походу, коли, значить, враженія його стали вже дїлом минулим, Шевченко писав до професора Бодянського:[2]) „Перейшов я пішки двічи увесь киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав по йому два лїта. Господи! як погано! аж бридко згадати, не то що росказувати добрим людям! Нудьга! Не знаю, чи карав ся ще хто на сїм сьвітї так, як я караюсь і не знаю, за що?" — Взагалї Тарас не любив розповідати подробиць про те, як йому жило ся під час плавби по Аралу. Коли княжна Репнїна вдала ся в серпнї 1849 в Оренбург до Лазаревського просячи його ради всього сьвятого, всього дорогого, звістити її, де Шевченко і що з ним, бо вона вже більш року зовсїм про його нїчого не відає, і коли Лазаревський звістив про се Тараса, дак останнїй пишучи до неї, вже вернувшись з експедициї, каже: „не богацько минуло часу, а як богато перемінило ся! Ви тепер би й не пізнали мене! колишнього поета з захватними пори-

[1]) ibidem т. II стор. 127.
[2]) Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

ваннями — нема тепер. Я став дуже розважним. Виобразїть собі: в продовж майже трьох років — ніже єдиної ідеї, ніже єдиної думки натхненної; проза і проза, або лїпше мовити: степ і степ!... У мене нема тепер нї туги, нї радощів; за те є мир душевний, моральний спокій, подібний до рибячого холоднокровя. Будуще про мене — нїби не істнує! чи вже ж повсечасні несчастя спроможні так скорботно переробити чоловіка? — А вже ж що так![1]). В киргизькому степу і на Аральському морі є доволї цїкавого; але — ви відаєте, що я ворог усяких описів; тим то й не пишу вам про отсю неісходиму пустелю. Лїто минане на морі, зима в степу, в занесенїй снїгом джеломейцї (наче б то шатро), де я убогий художник малював Киргизів і між иньшим намалював і з себе портрет і посилаю вам його на память про вашого безталанного друга."

Пізнїйш, вже три роки після експедициї Тарас в листї до Козачковського[2]) 11 липня р. 1852 писав, що далекий похід з Орська на Аральське море і довге купанне в морі спричинили ся тому, що у його по всему тїлу, найпаче на ногах, показало ся золотушне струпє.

Що до відносин до Шевченка Олексїя Ів. Бутакова і його помічника Поспєлова, дак, певна річ, що вони були добрі, більш товариські. Пишучи 14 листопада до Репнїної, Тарас просить її, як що доведеть ся їй зустріти Бутакова — „він мій друг, товариш і комондир", дак подяковати йому за братерські відносини. Таку ж подяку висловляє він Бутакову і Поспєлову і в листї до Залєского, писаному в січнї р. 1854.[3])

Ще перш, ніж скінчилась експедиция, Бутаков писав до начальника оренбурзького війська, що на суднах у його перебувають унтер-офіцер Хома Вернер[4]) і „рядовой" Тарас Шевченко. Першого,

---

[1]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 257.

[2]) Основа 1862, квітень, стор. 18–21.

[3]) Кіев. Стар 1883 кн. 2.

[4]) Чи не той отсе Хома Вернер, про якого довело ся минї чути в Дахнівцї народні перекази — як він „писав ногами", як „воював полїцию", як полїция не могла єго зловити і як „Бибик (київський ґенерал-ґубернатор) напяв чарівника, а сей заворожив Вернера, отуманив його і тодї полїция злапала його, набила йому на руки кайдани, на ноги колодки, а Бибик закинув його кудись, аж на край Сибіру." — Я прохав секретаря Оренбурзької Архивної комісиї І. Г. Моровицького подати минї звістку, звідкіль і за що саме Вернер був по засланню. П. Мировицький казав минї, що в Архиві є звістка про Вернера і обіцяв прислати їх. Але звісток тих, як і деяких звісток, що прохав я про Шевченка, до мене не прийшло. Але відповідь на ті питання дає стаття д. Василєва про Шевченка в 2 кн. „Кіев. Стар." 1896

писав Бутаков, я взяв на те, щоб вистежив, чи нема на Аральському побережу камяного вуголя і за для ґеологічних і ботанїчних спостережень; і він — Вернер був в експедициї дуже користний, бо винайшов шар камяного вугілля. Останнього (себ то Шевченка) призначив в експедицию командир корпусу на те, щоб змалював краєвиди в степу і на берегах моря." От же, коли він — Бутаков вернеть ся до Оренбургу, так щоб до краю улаштовати добутки експедициї, йому треба буде Вернера і Шевченка, що б останнїй „зовсїм обробив краєвиди, бо сього на морі зробити не можна було, та й гідроґрафічні види треба буде перевести на карту після того, як вона буде зроблена в Оренбурзї. Ґенерал Обручов не змагав ся і згодив ся, що б Вернер і Шевченко укупі з Бутаковим прибули до Оренбурга.[1])

Бутакову треба було поспішити в Оренбург, щоб швидче злаштовати за для царя й військового мінїстра справозданнє про добутки експедициї. Тим то він, передавши свою флотилїю Поспєлову, взяв з собою Вернера, Шевченка і ин. і 8 жовтня поїхав з ними з Раїма в Оренбург, куди й приїхали вони 1 листопада.[2])

VIII.

Ледви Шевченко прибув до Оренбурга, зараз зустрів його щирий його приятель і поклонник його Музи Хведор Лазаревський. „Він, писав Тарас до княжни Репнїної[3]), не посоромив ся моєї сїрої (жовнїрської) шинелї, першим повитав мене і спитав чи є у мене що обідати". У Лазаревського повитали нашого кобзаря й иньші Українцї, які перебували тодї в Оренбурзї; повитав і адютант Обручова Герн і запросив поета закватеровати у його. У Герна був окремий флїгель (офіцина), де й поселив ся Тарас. Герн очевидно був не тільки чоловік осьвічений, високо розвинений але й високогуманний, вихований в любови до правди і до волї людської. Знаючи, що Тарасови небезпечно приймати листи на власну його адресу, він згодив ся, що б листи до поета приходили на його адресу. „Адресуй, писав Тарас до професора Бодянського[4]), в Оренбург Карлу Івановичу

---

[1]) Истор. Вѣст. 1886 кн. 1. стор. 163.
[2]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2. стор. 248.
[3]) Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 271.
[4]) Русск. Ст. 1883 кн. IX.

Герну, а мене на адресї не поминай. Цур йому. Герн знатиме по штемплю (по знаку почтовому), до кого той лист".

Пошановане Українцями свого поета бенкетом відгукнуло ся й між Поляками. Заслані до Оренбургу Поляки (між ними Бронїслав Залеский, Сераковський, Станевич і иньші) тямили добре не тільки тяжку долю Шевченка, розуміли велику жертву в особі його принесену деспотизму і темнотї, але розуміли й високі національні ідеї висловлені Шевченком в його українських творах. Тай як би то люди з такою осьвітою як Сераковський і Герн, з таким високорозвиненим почуттем національним як Залеский і знов той же Сераковський, не зрозуміли б віщих бажань нашого поета: „Щоб усї Славяне стали добрими братями і синами сонця правди" і не тямили б поклику його до „Ляхів", де він каже:

„Подай же руку козакови,
І серце чистее подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давний рай".[1])

І от оренбурзькі Поляки, а їх там було тодї чимало, спорудили на честь і славу українського поета-страдальника вечірку, запросивши туди і оренбурзьких Українцїв — приятелїв Тарасових, а також Герна і Бутакова. І з того часу гурток оренбурзьких Поляків уважав собі за честь приймати у себе нашого віщого кобзаря.[2])

Такі повитання, певна річ, оживили, звеселили і підбадьорили дух поета, пригноблений засланнем і подорожию на Арал, а найпаче повною до того часу невідомостю нї про своїх приятелїв нї взагалї про Україну.

Здавало ся, що над тією холодною кригою, що морозила Тарасове життє, займаєть ся промінь того тепла, що спроможен розтопити кригу. За пять день по приїздї до Оренбурга Бутаков вдав ся до головного штабу оренбурзького війська й писав, що сам Шевченко не спроможеть ся скінчити усї малюнки по експедициї на той термін, який призначив військовий мінїстер, а тим часом у 2 баталїонї є жовнїр Бронїслав Залеский, що вміє малювати, дак він, Бутаков і просить прислати до його за помічника Шевченкови отого Залеского. Сю справу, певне під впливом Герна, поталанило швидко об-

[1]) Кобзар 1876 т. 2 стор. 31 і 209.
[2]) Кіев. Ст. 1888 кн. X стор. 13.

орудовати, і на четвертий день, себ то 9 листопада, прийшла до Бутакова відповідь, що Обручов звелїв вирядити до його Залєского і Вернера, щоб вони вкупі з Шевченком швидче скінчили ґеологічне описаннє Аральського моря, малюнки і гідроґрафічні карти. Тодї ж таки Обручов наказав, що б Бутаков, подаючи роботи свої, додав йому й ширше справозданє про роботи Шевченка, Вернера і Залєского.[1])

Таким чином Шевченкови стало можливим спекати ся казарми і муштри, жити в приватній кватирі без догляду й працювати в товаристві людий більш-меньш осьвічених.

Такі умови, річ натуральна, зробили на поета добрий вплив. Лист його до Лизогуба,[2]) писаний саме під час наведеної в горі переписки Бутакова з Обручовим, написаний доволї спокійно. „Позавчора, пише він, вернув ся я з того степу киргизького та з моря Аральського до Оренбурга тай заходив ся отсе писати до тебе. Пишу, а ще й сам добре не знаю, чи живий ти на сьвітї, чи здоровий; бо вже отсе трохи не півтора року, як ми не переписували ся з тобою анї одним словом, а за таке время богато води у море утекло, може і у вас кого не стало; бо холєра, кажуть, здорово таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій! не гаючись; то я тодї вже й відпишу до тебе геть про все, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраїм пропадав. Усе роскажу, нїчого не потаю.“

Спокійним духом віє і від творів його, написаних в Оренбурзї під кінець року 1849. Написав їх Тарас тодї чимало. Знати, що скоро заспокоїла ся хоч трохи душа поета, туга його знов засьпівала голосом, правда, звичайно журливим, але до тої журби часом примішано і жартовливої іронїї і зовсїм нема тонів роспуки, нарікання або лютого озьвірення. Яким на пр. високо-християнським гуманїзмом і спокійним лїризмом серця повного любови дишуть вірші його:

„У нашім раї на землї
Нїчого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!...“

[1]) Истор. В. 1886 г. кн. 1 стор. 164 і Кіев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 132.
[2]) Чалий стор. 175.

Як спокійно-художницьки висловлює поет свою печаль, що „охватить йому душу“, коли він, дивлячись на молоду матїр з маленькою дитиною, згадає собі образ

„Тієї Матери сьвятої
Що в мир наш Бога принесла; —
А ми, — хвала нам і хвала!
Дарма що Бог, що ми не стоїм
І волосочка одного,
Таки повісили його“...[1])

Одно слово! оренбурзькі Шевченкові твори, коли їх прирівняємо до творів писаних під час експедициї, стають нам певним зеркалом тієї доброї переміни в настрою Тарасової душі, скоро вона вернула ся з товариства казарменного, з „смердячої хати“ до товариства людий осьвічених, що живуть в людському житлї!

Думками він, звичайно і тепер раз-у-раз на Українї; і раз-у-раз болить його национальне серце за зрабований край, за зневолений народ. Він сьпіває, що

... „Кращого немає
Нїчого в Бога, як Днїпро
Та наша славна Україна.“

Перед ним живцем встають картини крепацтва. Він відає, що

Скрізь по славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини
А препоганї пани
Жидам, братам своїм хорошим
Останні продають штани“...[2])

Одначе ж, кажу я, про такі картини він говорить без роспуки, без озьвірення.

Оселившись у Герна, маючи можливість не носити, хоч у хатї, салдацького убрання і з душею хоч на крихту утихомиреною, Тарас

---

[1]) Кобзар т. 2 стор. 134

[2]) ibidem 128.

з своїми товаришами шпарко взяв ся доводити до краю потрібні задля Бутакова малюнки, карти і т. иньше, чого вимагав військовий мінїстер.

Тим часом вже ж нїхто як не Герн до Бутакова, де і як тільки можна було, говорили на користь Шевченкови про його художницький талант, про його лиху недолю і про тяжку заборону йому малювати і говорили так, що б те доходило поза ними до ушей Обручова. Останнїй переняв ся тими розмовами і бажаннєм полегшити долю Шевченка. Пригадали собі, що майже два роки назад шеф жандарів питав ся, як поводить ся Шевченко і чи можна скинути з його заборону малювати? Пригадали, що з Оренбурга дано Гр. Орлову відповідь користну задля Шевченка ще 30 березіля р. 1848, але з того часу не приходило з Петербурга жадної звістки. Пригадавши се все, Обручов 20 листопада р. 1849 написав до Орлова, просячи у його відповіди, що стало ся з тією перепискою?[1])

Небавом Бутаков подав Обручову опись Аральського моря, своє справоздане за експедицию і роботи Шевченка, Вернера і Залєского і додав до того 1) зроблені Шевченком малюнки гідрографічні з берегів моря Аральського; 2) ґеольогічне описаннє тих берегів зроблене Вернером; 3) сїм скринок і в них 150 зразків ґеольогічних і 4) дві скринки з 75 примірниками рослин.

Обручов був вельми з того задоволений. Д. Чалий оповідає,[2]) що Бутаков прохав Обручова вдати ся до Петербурга, щоб Шевченка зробили унтер-офіцером в нагороду за його працю в експедициї. Обручов би то й згодив ся і вдав ся, але з Петербурга йому відмовили, та ще й докоряли, що він на перекір царської волї дозволив Шевченкови малювати. Д. Чалий, на жаль, не подав нам основи задля такої звістки і про неї нїгде більш не доводилось минї читати. А вже ж — коли б се була певна річ, дак би про неї були звістки в оренбурзькому архиві, і вже ж д. Гаршин і Василєв в своїх статтях не промовчали б сего важного факту; тим паче, що Гаршин[3]) згадує про сю звістку, беручи її тільки з книжки д. Чалого. На мою ж думку Обручов з таким поданєм не вдавав ся до Петербурга, та й не треба було йому вдавати ся. Цар Микола повернув Шевченка в салдати, як се добре було відомо Обручову „з правом на вислугу." В конфірмациї се право нїчим не було обме-

[1]) Кіевск. Стар. 1896 кн. 2 стор. 133
[2]) Чалий стор. 74
[3]) Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 164.

жено; не було сказано, що на те, аби зреалїзовати се право, треба ще окремого царського дозволу. Обручов, яко самостійний начальник корпусу, мав повне право, аби тільки бажав того, сам зробити Шевченка унтер-офіцером; а скоро не зробив, значить не хотїв; і не хотїв от через що: про нагороду Шевченка Обручову нїяково було вдавати ся окремо за його одного, а вже хіба б вдаючись про нагороду усїх жовнїрів, які були в експедициї. Так Обручов і зробив і про нагороду вдавав ся 30 квітня р. 1850; але, як побачимо, небавом, тодї вже Шевченко був в арештї, і вже годї було й гадати про ласку до його Обручова.

По звісткам Косарева, кожен жовнїр, що був в експедициї Бутакова, значить і Шевченко, дістав по царському наказу нагороди пять рублїв; але ся нагорода прийшла вже тодї, коли Шевченко був на другому засланню, в Новопетровському фортї.[1])

Але маємо певні доводи на те, що до доносу Ісаєва — про що зараз буде бесїда — Обручов не був від того, що б полегшити Шевченкови долю иньшим яким робом. На його в сему разї впливали не тільки Бутаков, Герн і жінка його, але і ображене трохи самолюбство бюрократа.

В груднї прийшла до його вельми прикра задля Шевченка відповідь графа Орлова. Шеф жандарів 12 грудня писав до Обручова, що він вдавав ся до царя з докладом, щоб зняти з Шевченка заборону малювати, але ж цар на те не згодив ся.[2])

Відмова не могла бути приємною Обручову вже через те, що коли Орлов запитував його, дак він відповів добре, на користь Шевченкови. Коли відмовили — значить його думку знехтовали; до того ж треба зауважити, що й відносини особисті між Обручовим і Орловим не були добрими.

IX.

Не можна не гадати, щоб відповідь Орлова знов не пригнобила Шевченка. Так воно дїйсно і було. Приголомшений поет став на тому, що б спробовати ще деяких заходів, на пр. написати до поета российського Василя Жуковського, що богацько запоміг, десять лїт назад, викупу його з крепацтва. Жуковський, яко вчи-

---

[1]) Кіевская Стар. 1893 кн. 2. стор. 248

[2]) ibidem 1896 кн. 2 стор 134.

тель наступника трону, був добре відомий і царю і цариці. Натурально було сподївати ся, що цар не відмовив би його проханню зняти з Шевченка заборону малювати. Поздоровляючи 1 січня кн. Репніну з новим роком, Тарас писав до неї:[1]) „Задля нового року минї обявили, що на веснї мене знов вирядять на Аральське море. Мабуть звідтіль минї вже не вертати ся. За минулі походи не згодили ся вдати ся до царя, щоб дав минї амнестию, та ще знов нагадали пильновати, щоб я не писав і не малював. От як я зустрічаю новий рік! Чи вже й кінець мого віку буде таким журливим, як сегоднїшний день? В несчастю мимоволї стаєш забобонливим. Я майже переконав ся, що вже не бачити минї веселих днів; не бачити людей дорогих моєму серцю, не бачити любої моєї України. Я сегоднї пишу до Жуковського, щоб він випрохав менї дозвол тільки малювати. Напишіть і ви до його, коли знаємі з ним; або напишіть до Гоголя, щоб він про мене написав до Жуковського: вони між собою приятелї. Мене жах бере, коли я згадаю про Киргизький степ. Коли піду в степ, знов спинить ся, і може на довгі роки, а може й на віки, листованнє з приятелями. Не допусти сего Господи! Пришлїть адресу Гоголя, я напишу до його, по праву українського віршомова; особисто я його не знаю. Я тепер, наче той що падає в безодню: ладен за все вхопити ся. Жахлива безнадійність! така жахлива, що тільки одна фільософія християньска спроможна бороти ся з нею". Далї він просить прислати йому книжку Хоми Кампейського „О подражаніи Христу" і каже: „єдина моя втїха тепер сьвяте Євангеліє. Я читаю його що-дня, що-години. Колись думав я аналїзовати серце матері по житю Св. Марии, Непорочної Матері Христової, але тепер! себ було взято минї за злочинство... В якому то я скорботному становищі! Нужденности материяльні — нікчемні, як порівняти їх до нужденности душі; а мене тепер кинули на жертву обох їх... Добрий Андрій Іванович[2]) просить присилати до його усе що я намалюю і визначати цїну; але що я йому пошлю, коли у мене закуті і голова і руки".

В листї сему, опріч виразно висловленого суму, знов бачимо околишні ознаки підупадку духа і безнадійности великі помилки ортоґрафічні і стилїстичні — і разом з тим стрічаємо певну звістку про те, що думка написати „Марию" сплодила ся в поетовій голові майже за десять літ ще до того часу, коли

[1]) Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 268.
[2]) Лизогуб.

він її написав. Ся звістка дуже важна, бо вона знівечує гадки висловлені колись в одному київському виданню, буцім би Шевченко не писав „Мариї“.

За десять день після листа до Репніної Шевченко пише лист до свого гнобителя-ката до начальника „III отдѣленія“ — до ґенерала Дубельта. Якої пекельної муки треба було зажити поетовій душі на те, щоб рука його зняла ся написати лист до Дубельта! Короткий той лист, писаний 10 січня[1]) р. 1850 — але який він характерний! Читаючи його, так і чуєш як тяжко ридає душа і серце нашого великого страдальника! просить він випрохати „у найяснійшого монарха одну одину велику ласку: дозвіл малювати“. Що я, пише він, на своїм віку нічого злочинного не малював, так в тому здаю ся на Всемогущого Бога!“ — „Дозволом тим, читаємо далї в листї: ви наче у слїпого з очей здіймете темну полуду і оживите мою душу убогу. Лїта і здорове моє, зруйноване цингою в Орській фортеці, не дають минї сподїватись на службу військову (тоб то на „право вислуги“). Прошу вас, покажіть хоч найменшу ласку до моеї долї. Господь воздасть вам за добре дїло“.

З сего благання нїчого не вийшло: не вблагала вона черствого серця ґенерала Дубельта; воно занадто було заскоринїле і нечуле до людського страждання морального. Цікава річ — чому і Дубельт і цар Микола так запекло не хотїли зняти з Шевченка найважших для його кайданів — заборони малювати? тих кайданів, які нїколи не мали задля себе жадної основи і які й досї не виведені і не можна їх вивести нї фактично, нї документально, хоч би і з погляду юстициї „III отдѣленія“. З першого погляду, коли читаємо в конфірмациї власний додаток самого царя про заборону малювати, дивуємось, що в докладї Орлова нема найменшого натякання на потреби, або на привід до такої тяжкої кари, як заборона художникови малювати. Дивуєш ся сему царському додатку і мимо волї шукаєш хоч зерна якого, щоб вивести потребу такої кари, що навіть і приміркувати її не кожен вдатен. Вжеж, думаєш собі, річ найпевнїйша, коли-б за Шевченком були які вчинки, яко за художником, коли-б своїми малюнками він видав ся перед III отдѣленем так, як своїми поезиями, тоб про се було згадано в докладї, а тоже нї слова там; а в конфірмациї несподїваний додаток: „заборонити малювати!“

[1]) Правда 1894, лютий.

З'ясуванне, хоч і неповне, причини сего додатку (швидче тільки натякання) стріваємо в Шевченковому журналї[1]). Він каже, що „бездушному сатрапови і прибічникови царя привидило ся, що мене випущено з крепацтва і виховано коштом царя, а яб то віддячив своєму добродїєви тим, що намалював з його карикатуру. Не тямлю, звідкіль взяла ся отся дурна байка, тямлю тільки, що вона мене не дешево коштує. Гадати треба, що отсю нісенїтницю сплели на конфірмациї, бо на кінцї присуду сказано: „найстрожайше заборонити писати і малювати". Писати заборонили за „баламутні" вірші українські, а за що заборонили малювати — того не скаже і сам суддя верховний".

Дїйсно, як я вже казав, в докладї шефа жандарів 26 мая р. 1847[2]) про мальоване нема ніже єдиного слова. Ґраф Орлов радив цареви в докладї завдати Шевченка в салдати, з доглядом, щоб „від його нї в якому разї не виходило баламутних і пашквильних творів". А вже сам цар власною рукою додав „заборонити писати і малювати".

Мнї здаєть ся, що царський додаток виник от-з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і прощо саме „баламутні і пашквільні вірші" написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас маючи на думцї „Сон" з самого царя і цариці „змалював карикатуру". Слова „змалював" цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати, — тай доки живий був не спроміг ся забути про оте „змалював карикатуру" і не хотїв скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати.

Нїчим инчим не можна з'ясовати причину отсїєї мстивої кари.

Дак коли ото прийшла від Орлова така прикра відповідь, Шевченкові приятелї в Оренбурзї стали пікловати ся і впливати на Обручова, щоб чим будь полегшити поетову долю, принаймнї, щоб визволити його від казарменного догляду і житя та від муштри.

Тодї саме Шевченко, скінчивши вже роботу по експедициї, взяв ся малювати портрети з оренбурзцїв і між инчими змалював і портрет з жінки Обручова[3]). Вже-ж не без того, що Обручов про се відав, не без того, щоб і сама Обручова не промовила чоловікови своєму доброго слова на користь Шевченкови. Знайшов ся і добрий привід. Обручов пікловав ся вистежити шар камяного вуголя на

[1]) Записки стор. 19.
[2]) Русск. Архивъ 1892 кн. VII стор. 345.
[3]) Кіев. Ст. р. 1868 кн. X стор. 13.

півострові Мангишлаку. Ходила гутірка, що на весні він хоче послати експедицию на Мангишлак. Отсе властиво і був той „поход“, про який Шевченко з таким острахом писав до княжни Репнїної. Звістно, він тодї ще не відав добре про заходи приятелїв. 22 січня р. 1850 Обручов писав до начальника 23 дивізиї, що лїтом того року він хоче вирядити під проводом тямущого штейгера віддїл на півостров Мангишлак, щоб вистежити в горах Кара-Тау (за 120 верстов від Новопетровського форту) камяне вуголє, знайдене там ще р. 1847. До сего виділу і звелїв він вирядити Шевченка і Вернера, бо вони люде тямущі і бувалі в Аральскій експедициї, вирядити їх так, щоб до початку навіґациї на морю Каспийському вони були вже в Гурєвому-Городку, а звідтіль рушили до Новопетровського форту[1]). Се могло статись не ранїйш квітня. Звістно, нїчого вельми привабливого в отсїй маленькій експедициї не було задля нашого поета, але-ж все таки не було нї казарми, нї муштри, нї догляду — і поет був би собі більш-менш чоловіком незалежним від „дядьки“ і пяного фельдьфебля. Правда, що не солодко було проміняти на степ киргизький товариське житє в Оренбурзї. Тут, осївшись на кватері у Герна, Тарас тільки номінально, як повідав небіжчик вже Хведір Лазаревський, був жовнїром; ходив собі в одежі цивільній, військової служби на оправляв, улаштовав собі в флїґелї у добряги Герна малярську майстерню, малював та писав. Траплядо ся і так, що він, пішовши з кватири, кільки день і не зазирав до неї, а перебував у Лазаревського. Раз якось, прийшовши в веселому дусї до Лазаревського, він написав в його записну книжочку ось які вірші, жартовливі і досї, як каже професор Стороженко[2]), невідомі ще:

„Ой у саду, у саду
Гуляли кокошки:
Чорнявая білявая,
Дзюбатая трошки“ і т. д.

Дивом мене дивує, що професор Стороженко поняв віри, що оті нїкчемні вірші — то твір Тарасового пера. Я не змагаю ся проти того, що Шевченко дїйсно завів їх до записної книжки Лазаревського; готов няти віри, що й Лазаревський взяв їх яко Тарасів твір, але досить раз єдиний перечитати їх, щоб переконати ся, що

[1]) Ист. Вѣстн. 1886 кн. I стор. 164 і Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 134.
[2]) Кіев. Ст. 1888 кн. X.

вони, хоч і писані Шевченковою рукою, то не Шевченків твір. Шевченкови часто трапляло ся в „записні книжки“ вписувати чужі вірші, звістно ніколи не видаючи їх за свої. По смерти поета не раз трапляло ся, що володарі тих книжечок друковали з них записані там Шевченковою рукою вірші, яко Шевченкові твори. Опріч наведеного в горі, я стрівав в „Русск. Курьері“ 1889, нїкчемнїйші, передруковані потім і в „Елисаветградському Вістнику“ і в „Кіев. Старинї“[1]) вірші, нїби то Шевченкові.

„І драгуни і піхота
За Дунай ідуть,
Буде добра їм робота;
Так щасливий путь!
І Чернигів і Полтава
Вишлють козаків;
Нехай буде й наша слава
Між царських полків і т. д.

Отсї вірші „вшковорив“ би то Шевченко підчас Кримської війни (1853—1856) і подаровав їх якомусь Українцю, що був „въ составѣ конно козачьего N 2 полка“!! Згадаймо тільки, що Щевченка під час тієї війни мордовали в Новопетровському форті, а з'орґанїзовані тодї українські-козацькі полки зараз же рушили до Петербургу. Цїкава річ — яким чином, сидячи в Новопетровську, Шевченко подаровав отї кумедні вірші „Українцю“ в Петербурзї, та ще які вірші!? діаметрально супротилежні думкам і переконаню його!... Одначе не в тім сила, а в тому, що в нїби то Шевченкових віршах, поданих Лазаревським нема нїчого Шевченківського; нї складу, нї розміру, нї музичности і чистоти мови; нема зовсїм навіть нїчого й похожого на те що зоветь ся поезиєю й смаком естетичним. Нема в них всего того, чого завжди повно в творах Шевченка.

X.

Таким чином в недалекій будучности перед Тарасом манячив знов Киргизький степ — і хоч не в казармі, алеж в неволї і на далекій чужинї. Не диво, що душу поета часом знов охмарювала тяжка нудьга й сум:

---

[1]) 1889 кн. IV стор. 242.

„Лічу в неволї днї і ночі
І лїк забуваю — (каже поет)[1])
О Господи! як то тяжко
Тії днї минають!

Журба й сум відбивають ся по всїх листах Шевченкових, по всїх поезиях його, написаних в продовж перших чотирох місяцїв року 1850. Пишучи 7 березїля до Репнїної, він каже; „1 мая мене поженуть в степ на східний берег моря Каспийського; значить — знов спинять зносини з людьми. Отут то книжка „Мертвыя души“ (Гоголя) буде минї другом в моїй самотинї: ради Бога і всего високого, пришлїть минї її. Можна-б і самому виписати її з Москви, але овва! не можна минї тепер зробити видатків на таку роскіш. У мене давно була думка прохати вас про се, та не відважував ся я, памятаючи про один журливий вечер в Яготинї. Пришлїть ради всего сьвятого... Новий завіт я читаю благоговійно і у мене родиля ся думка описати материне серце по житю Пречистої Діви Матери Спасителя, а друга думка — змалювати картину роспятого єї Сина. Молю Бога, щоб хоч коли небудь здійснили ся мої мрії. Коли-б минї дозволили, я бажав був в тутешню церкву римську змалювати запрестольний образ (безплатно), а на тому образї змалювати смерть Спасителя повішеного між розбійниками, але-ж ксендз не хоче молити ся перед розбійниками. Що дїяти! Мимо волї знаходиш похожість віку XIX і XII“. Про отой яготинський вечер журливий, що згадав Тарас, він пише в тому-ж таки листї так: „якась у мене з вами зайшла була розмова про „Мертві Душі“ і ви висловили ся занадто сухо. Се було минї прикро, бо я завжди читав Гоголя раюючи, а ще й те, що я в глубинї душі шановав ваш ум благородний, ваш смак і ваше нїжно-високе почутє. Минї стало тодї боляче і я подумав: от я такий нерозумний і грубий, що не спроможен нї розуміти, нї почувати прекрасного?... А з теперішних ваших думок про Гоголя я вельми радїю! ви зрозуміли суще-християнську мету його. Так! перед Гоголем нашим треба благоговіти, яко перед, людиною, надїленою, високим розумом і найнїжнїйшою любовю до людей... Наймудрійший філозоф, найвисший поет повинен благоговіти перед ним, яко перед чоловіколюбцем. Я нїколи не покину жалковати, що минї не довело ся спізнати ся з ним особисто. В знаємости особистій інколи покажеть ся така привабливость, що жадне перо не вдатне її списати“).

---

[1]) Кобзар т. 2 стор. 140.

Я наумисне подав отсю довгу виписку: вона не тільки цікава, вона вельми характерна про Репніну і про Шевченка: з неї знати нам Тарасів погляд і думки про Гоголеві твори, властиво погляд на реальне змальоване художником Гоголем житя реального.

„Молю ся Богови і не трачу надії, писав далї Шевченко в тому-ж листі, що коли небудь буде край мого нещастя. Тоді поїду в Седнев[1]) і там змалюю в церкву образ „Смерть Спасителя“[2]).

Надію — вернути ся на Україну голубить Шевченко і в своїх віршах того часу:

„Ось для чого мушу
Жить на сьвіті, волочити
В неволї кайдани:
Може ще я подивлю ся
На мою Вкраїну...
Може ще я поділю ся
Словами-слезами
З дібровами зеленими,
З темними лугами,
Бо не має в мене роду
По всїй Українї;
Та все таки не ті люде,
Що на тій чужинї“.

Далї поет благає Господа підтримати в душі його надію,

„Бо серце холоне,
Як подумаю, що може
Мене похоронять
На чужинї...“[3]).

Надію Тарасову більш за все гріла тоді заповзятість його приятелїв оренбурських, що прирадили собі ужити усїх можливих заходів і клопоту, щоб досягти коли не повної амнестиї Тарасови, так хоча пільги і скасовання заборони йому писати й малювати.

Приклонник і приятель Тарасів — Сергій Левицкий, щирий Українець, що служив тоді на добрій посаді в Оренбурзї, поїхав до Петербургу, може в своїх особистих справах, але-ж, як поба-

[1]) Себ то до Лизогуба.

[2]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 269.

[3]) Кобзар т. 2 стор. 141.

чимо, він мірковав клопотати ся в столиці і про Шевченка. Останній через його послав листи до академика Остроградського, до художника Чернишова, до княжни Репніної і до проф. Бодянського. Була сподіванка, що московські і петербурські земляки, приятелї і знаємі Тарасові та й взагалї добрі люде запоможуть в сїй справі. Здаєть ся найбільш уповали на запомогу Михайла Лазаревського[1]) (Федорового брата): він був на служ๎бі „чиновникомъ особыхъ порученій“ у столичного ґубернатора, значить яко — людина добре ознаємлена з звичаями столичної бюрократиї, знає і напутить до кого і як вдати ся. Їдучи через Москву, Левицький побачив ся з професором Бодянським. Останнїй дав йому рекомендацию до земляка Редькина, що служив тодї при мінїстерстві вн. справ. 6-го березіля Левицький між инчим писав до Тараса: „Ледви я достукав ся до Бодянського; зате, коли сказав, що я від вас і маю до його лист, дак він так зрадїв, немов би я говорив з ним про брата його, або про чоловіка, найблизшого його серцю. Довго розмовляли про Оренбург — як там жити, найпаче вам. Жалковали і тужили за вами у купі і набалакавшись — розійшлись немов кревняки“.

Редькин теж ласкаво повитав Левицького і теж розпитував, як жити Шевченкови, але, мабуть, не подав надії на поліпшеннє долї страдальника і не взяв ся клопотати за його. Принаймнї Левицький в своєму листї писав: „минї здаєть ся, що сей Редькин не те що Бодянський; знати, що він чогось боїть ся, або може він переняв ся паскудним петербурським духом[2])“. Бутаков тодї вже був в Петербурзї. Левицький побачив ся з ним, і він сказав йому, що „справа розпочала ся і він рушив знаємих дам, щоб вони прохали за Тараса кого треба“. Взагалї, писав Левицький, в Петербурзї є чимало людей, що згадують про Шевченка.

---

[1]) Михайло Лазаревський — з Конотопського повіту, як і всї брати його: Василь, Хведір і Олександер — родив ся р. 1837; скінчив лицей у Нїжинї, помер р. 1866.

[1]) Лист Левицького був писаний по українськи, але його одібрали у Шевченка при ревізиї, як зараз побачимо, й одіслали в III отд. Минї не прислано нї оригіналу, нї перекладу, хоч і обіцяно. Не знати чому д. Василєв не відважив ся подати всего цїлком листу Левицького в своїй статї (Кiев. Стар. 1896 кн. 2), а певна річ, що список з того листу був у його в руках. Я беру виписки з листу Левицького в перекладї вже на мову російську, подані д. Гаришним в Ист. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 168 і перекладаю їх на мову нашу. З таких двоїстих перекладів можливі і похибки; та що дїяти! Инакше не можна було минї.

Не вгадати, які-б були добутки з клопоту Левицького, коли-б в сїй справі не нашкодив був стількиж тяжко, скільки і несподїванно, чоловік зовсїм сторонний, що так люто і подло кинув новим лихом на голову поета-страдальника.

XI.

В одного з найщирійших Шевченкових приятелїв в Оренбурзї К. І. Г., людини осьвіченої, гуманної, без краю доброї, у людини, що вельми багацько зробила задля Тараса доброго і лишила ся вірною йому до віку, була молода жінка-красуня. До неї лицяв ся офіцер Ісаєв; вона й собі горнула ся до його. Про коханнє їх ходила в Оренбурзї поголоска; тайною воно було, як се звичайно буває, тільки задля мужа. Помітив і Шевченко те коханнє і спостеріг, що аби Г. з господи — Ісаєв зараз до його в господу; і доки Г. сидить на службі, доти Ісаєв сидить у його жінки. Трудно, навіть неможливо було Тарасови витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоко-вдячливе серце його обурювало ся; він довгий час не тямив, що дїяти: чи відкрити своєму другови очи, чи байдуже збочити і не втручати ся до сїєї інтимної і занадто лоскотливої справи? Мовчати совість не давала йому; та такиж чи честно-б було дивити ся мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають віхоть з вогнем. Нарештї помітивши раз-якось, що ледви Г. вийшов на службу, як до його жінки прийшов Ісаєв, Шевченко сїв на фіякра, поїхав до Г., взяв його, привіз і привів під самі двері того покою, де панї Г. лицяла ся з Ісаєвим!... Не треба розповідати подробиць, що вийшло далї!... На паню Г. напала істерия, а Ісаєва Г. з Тарасом випровадили так, як звичайно чоловіки випроваджають таких гостей з своєї господи[1]).

Тай дорогож приплатив ся Шевченко за своє совістливе заступництво за родинну честь свого друга. На другий день — побитий вчора Ісаєв зробив ся „патріотом“ і подав ґенералу Обручову донос, що Шевченко, на перекір царському наказу, ходить в цивільній одежі, пише вірші і малює портрети. Коли саме, себ то якого дня Ісаєв подав донос — звістки не однакові, як се зараз бачити мемо. Обручов, одержавши донос Ісаєва, опинив ся, як кажуть, на роздорожі і якийсь час не тямив куди брати: чи соб, чи цабе, чи просто шляхом. Він, звістно, і сам відав, що Шевченко малює портрети, але відав про те приватно, від своєї жінки; тепер прийшла

[1]) Кіев. Стар. 1888 кн. X.

про те звістка до його, яко до корпусного командира. Офіцер з його корпусу обвиноватчував жовніра з того-ж корпусу в „політичному злочинстві“, в неслухняности проти начальства і проти царя. Знехтовати донос трудно було тай небезпечно ще й через те, що в Обручова була опаска, що Ісаєв може послати, а то й послав вже потайний донос анонімний до жандарів, а між шефом жандарів і між Обручовим були не добрі відносини!... Небезпечно було наряжати зразу й звичайне слідство: бо як не як, а воно-б могло показати, що й з жінки його, Обручова, Шевченко малював портрет!... Обручов вибрав ніби середину, з якою може сподівав ся, що й кози наїдять ся, і сїно буде ціле. Він покликав Герна і наказав йому взявши жандарського офіцера потрусити Шевченка і зробити ревізию паперів його. Може бути, що він сподівав ся, що Герн попереду остереже Шевченка і таким чином справить ревізию так, що у Шевченка нїчого не знайдуть такого, щоб підтримувало донос Ісаєва. Так, мабуть, розумів сю справу і Герн; побачимо, що так він і кермовав нею; та не по його винї не так стало ся. Одержавши приказ Обручова, Герн перш за все метнув ся до Федора Лазаревського, щоб він остеріг швидче Тараса, що за 1½ години його труситимуть. Алеж Тараса на лихо не було в господї і Лазаревському треба було ужити доброї працї, заким знайшов він поета По доброму ладу треба було, не гаючи часу, зараз же усї папери, малярські пристрої і цивільну одежу винести куди небудь з Тарасової сьвітлички; та нї! Збентежені несподїванкою Герн, Лазаревський і Шевченко взяли ся переглядувати папери та мірковати, що з тих паперів і малюнків знївечити, а що лишити? Знївечивши чималу долю того добра, Тарас, нарештї спинив ся і запевняючи, що у його нема нїчого „предосудительного“ не дав більш нїчого нївечити, забувши, що є листи у його з таким змістом, якого лїпше-б було знївечити їх, забувши, що малярські причиндали теж річ небезпечна. Правда, що до останних дак може і він і приятелї його були певні, що в сїй справі вивести ся легко: скоро Шевченко малював Бутакову аральскі види, дак не можнаж було йому не мати фарб, пензлїв і т. ин. — „Годї! буде! мовив нарештї Тарас, затуливши рукою листи! лишіть хоч що не будь про інквизиторів; а то вони подумають, що добрі люде й знати мене не хочуть“.

Переказую отсю сцену, так як її подав проф. Стороженко[1]), записавши її, мабуть не від кого більш, як не від Лазаревського Мене трохи дивує поблажливість Герна і Лазаревського, найпаче

[1]) Кіев. Стар. 1888 кн. X.

останнього; вжеж не можна було йому не відати, що у Шевченка є і його листи і не тямити, що хоча в листах його „нѣтъ ничего особеннаго“, але вони сьвідчили, що через його руки проходили до Шевченка листи від инчих людей, а за те, як потім і стало ся, не подякують йому. Справивши ревізию, у Шевченка забрали: 22 листи, між ними сїм листів Лизогуба Андрія, писаних 21 жовтня, 31 грудня р. 1847; 7 сїчня, 7 і 28 лютого, 7 квітня і 15 липня р. 1848; два листи від княжни Репнїної, листи від Олександри Псіолівни (поетки), від Сергія Левицького, пять листів Лазаревського, два від Чернишова, а останні „не відомо від кого“. Забрали книжки: Біблїю, Євангеліє, О подражанію Христу; дві книжки Шекспірових творів; дві творів Лермонтова; Євгенїя Онєгіна Пушкина і дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русскихъ авторовъ“. Взяли деревяну скриньку з красками і пензлями, що прислав йому Лизогуб; два портфелї, і там два альбоми з українськими віршами, (між ними і „Сьвячена вода“ Псіолівни) з піснями і з малюнками олівцем, нарештї взяли цивільну одежу[1]. Шевченко знов опинив ся в арештї.

Коли саме відбула ся отся ревізия і коли саме закинули Шевченка в арешт?

Д. Стороженко каже, що справили її в страстну суботу[2]): значить би то двадцять другого квітня. (Який безталанний був про Шевченка квітень! нагадаймо, що і вперше арештовано його в квітнї!) Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидїв вже в арештї 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. З сего можна-б гадати, що після ревізиї Шевченко до 27 квітня, тоб то перші днї великодних сьвят, був на волї; а коли нї, і як що його арештовано зараз після ревізиї, тодї, значить, ревізию справляли 27 квітня. Я більш пристаю до останної думки; опріч того що якось аж млосно стає думати, щоб безталанного страдальника закинули в тюрму саме за кілька годин до Великодня, і на се треба-б або надзвичайного злочинця, або не людського серця у того, хто звелїв з а р а з по ревізиї взяти поета в арешт! — Маємо у д. Васильєва дословну виписку з доношеня Обручова войсковому мінїстру, де сказано: велено було потрусити Шевченка і самого його „впредъ содержать подъ арестомъ“. З другого боку, бачимо, що Обручов 27 квітня дав наказ, щоб Шевченка не посилати вже в експедицию на Мангашлик. Нарештї з конструкциї оповідання

---

[1]) Истор. В 1886 кн. 1 стор. 166 і Кіев. Ст. 1896 кн. 2 ст. 136.

[2]) Кіев. Ст. 1888 кн. X.

[3]) Ист. В. 1886 кн. 1 ст. 166.

про се д. Василєва[1]) можна гадати, що приказ Обручова про ревізию, сама ревізия, арешт Шевченка і приказ не посилати його в експедицию все се стало ся 27 квітня. Шкода, що д. Василєв не оголосив дословно обох приказів Обручова.

В усякому разї річ певна, що 27 квітня р. 1850 ґенїй українського слова сидїв вже в арештї в Оренбурзї на військовій гауптвахтї.

XII.

Гадаю я, що ревізия у Шевченка не задовольнила Обручова, і він повернув тодї справу вельми вже круто проти Шевченка. Він не тільки скасовав 27 квітня власний наказ про виряд Шевченка з Вернером на Мангишлак, а звелїв вирядити його до Орська; держати там в тюрмі і пильновати, щоб просто нї до Шевченка, нї від його не йшли листи; „усї такі листи, додав Обручов в своєму наказї до командира 5 баталїону — майора Мешкова, повинні приходити попереду до мене на перегляд; а за самим Шевченком, опріч начальників баталїонного і ротного, повинні доглядати ще добронадїйні унтер-офіцер та ефрейтор; вони повинні строго стежити за усїма вчинками рядового Шевченка і коли помітять за ним що будь „предосудительне“, або неслухняність його, так зараз же подавати проте звістку начальникови баталїону, а сей зараз повинен донести минї, надписуючи на пакетї „потайно, і до власних рук[2])“.

12 мая, значить — день в день через два роки після того, як Шевченко виступав вперше з Орська в степ, знов повели його степом в Орськ і тут закинули в каземат, — між колодників і таврованих варнаків[3]).

Взагалї знати, що Обручов так переполошив ся знайденими при ревізиї у Шевченка річами, як бачили і ще бачити мемо — зовсїм невинними, немов би Шевченко з цїлою Киргизькою ордою підступав воювати Оренбуржчину! З переполоху, як небавом буде знати, Обручов не вагав ся потаїти правду і ужити вчинків противних елементарним змаганям совісти. Переполошившись Обручов поспішав счинити бучу і в Петербурзї. 23 мая він одіслав до військового мінїстра усї одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав: „стало минї відомим (а звідкіль саме — про те промов-

---

[1]) Кіев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 135.

[2]) Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 166.

[3]) Записки Шевченка стор. 27.

чав), що „рядовий“ Шевченко носить цивільну одежу, малює і пише вірші. Я тієїж години звелїв потрусити Шевченка і самого його тримати в арештї. При ревізиї знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від ріжних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та з піснями українськими і з малюнками на них олівцем. Найпаче між листами видаєть ся лист мовою українською писаний 6 березїля з Петербурга урядником Оренбурської кордонної комісиї — Левицьким. Подаю переклад з сего листу. Варто уваги і лист двох братів Лазаревських — один з них служить в Петербурзї при ґубернаторі, а другий теж „чиновникомъ особыхъ порученій“ при голові тутешної кордонної комісиї ґенералї Ладиженському. Знати з листів, що де-котрі листи до Шевченка пересилано через Лазаревського, та через урядника з тієїж комісиї Александровського“[1]) (родом з Чернигівщини як і Лазаревські, на ймення — Михайло).

Як бачимо ґенерал Обручов обвиновачуючи Шевченка за те, що не слухав ся царської волї і малював, потаїв ся перед мінїстром і не сказав, що сам же він, по просьбі Бутакова вирядив Шевченка в експедицию саме на те, щоб малював види і карти, і отся мета виразно висловлена в усїй переписцї Обручова з Бутаковим про Шевченка. Мало сего: і потаївшись, Обручов, зовсїм вже не совісно, звернув свій вчинок на другого.

В Петербурзї теж переполошили ся; вдарили на ґвалт, що у Шевченка знайдено стару жупанину! Ґвалту запомогло й те, що про всю отсю колотнечу сполошений жупаниною ґенерал Обручов написав навіть до державного канцлєра ґрафа Несельроде.

З яким поспіхом вели сю справу, знати з того, що за два тижнї, з того дня як Обручов послав донесеннє військовому мінїстрови (23 мая), встигли з военного мінїстерства повідомити шефа жандарів, а сей — доложити царю, повідомити про царську волю військового мінїстра і нарештї 7 червня дежурний ґенерал головного штабу військового ґенерал-адютант Ігнатєв написав до Обручова! Ігнатєв писав, що цар, вислухавши справоздане шефа жандарів про всю отсю справу, звелїв: „рядового Шевченка за те, що непослухав ся царської заборони писати і малювати, зараз же посадити в суворий арешт і держати в арештї, доки не буде зроблене слїдство про виноватих, що не доглядїли за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи-ж слїдство, уважати, що начальник 5 баталїону і всї близші начальники повинні бути покараними за

[1]) Кіев. Ст. 1896 кн. 2.

те, що допустили недогляд над таким злочинцем, про попередню вину якого вони відали"[1]).

У купі з тим шеф жандарів ґраф Орлов немов умисне, щоб більш роздратовати Обручова проти Шевченка, не пропустив нагоди зачепити Обручова ще й з другого боку. Повідомляючи його 10 червня, що переписку про Шевченка він Орлов провадив тільки з військовим міністром та з ним Обручовим, а більш ні з ким, та й то ще потайно, він прохав Обручова: „чи не буде він такий ласкавий, щоб відповів: з якої річи він уважав потрібним про всю отсю справу написати до державного канцлера"?

Хоч як хитро підступив Орлов, а проте Обручов зумів викрутити ся й вивести себе. Він відповів, що незадовго перед тим голова кордонної комісиї ґенерал Ладиженський прохав його на посаду радного комісиї постановити Федора Лазаревського. Тим часом з Шевченкових паперів стало знати, що Лазаревський листовав ся з Шевченком. Отже зовсїм би було не зручно, щоб на посадї радного комісиї була така людина, яка мала зносини з „рядовим" Шевченком, що перебуває під строгим доглядом начальства. Тим то він, Обручов, і вдав ся до ґрафа Несельроде, щоб не робив радним Лазаревського, а зробив Костроменникова.

Таким чином Орлов побачив, що не можна причепити ся до Обручова, та й замовк про Лазаревського. Правда — бачив він, що Лазаревський вже розжив ся від Обручова на покуту за свій „тяжкий гріх". Не відомо минї чим спокутовали свої „гріхи" инчі приятелї Шевченка, найпаче Сергій Левицький? Говорено минї не в одно: хто казав, що його вигнали з служби, а хто додавав ще, що й виря дили його на засланнє кудись на північ. Говорено минї, що й Бутаков би то не уник від покути і попав під догляд поліциї і жандарів. Дивного в сему-б нїчого не було, коли і за нашого часу — се річ звичайна!

Одержавши наведений в горі наказ військового міністра з висловленою там царською волею, Обручов 23 червня дав наказ начальникови 2 баталїона підполковникови Чигирю справити формальне слїдство над Шевченком, а на другий день послав наказ до орського баталїонного командира, щоб тримав Шевченка в арештї і скоро слїдчий скаже прислати Шевченка до Оренбургу, дак вирядити його степом, під строгою вартою, посилаючи вартовими одного унтер і не менш трох звичайних жовнїрів[2]).

---

[1]) Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

[2]) Ibidem 170.

От яким страшним Обручов уважав нашого поета! Але, спасибіг Чигирю, він не покликав Шевченка до Оренбургу і тим не дав йому міряти пішки степом трохи не 600 верстов (до Оренбургу і назад) і мордовати ся по степних тюрмах. Чигир сам поїхав до Орська, і тут цілий тиждень робив слїдство.

Липня першого привели з каземату до Чигиря на опит Шевченка. Перш за все Чигир казав попови Петру Тімашеву усовістити Тараса, щоб він на опитї говорив правду. Питання Чигиреві і Шевченкова відповідь нїчого нового і цїкавого дуже не дають нам; знати, що річ вела ся звичайним шляхом формальним, і що Шевченко не дуже таїв ся. Цїкавше за все те — показало ся, що Шевченко на вірність „службы Его Императорскому Величеству не присягавъ...“ З погляду формального недогляд се великий, і Чигир зараз почав питати начальника баталїону: чому Шевченко не присягав? Майор Мешков відповів, що військовим звичаєм до присяги приводять новобранців (некрутів) зараз скоро їх приймуть до військової служби. Шевченка прислано з Оренбурга до Орська вже „рядовымъ“. Тож то він — Мешков — і гадки не мав, що Шевченка не привели під присягу в Оренбурзї і прислали не заприсяглим в Орськ[1]).

Правда була за Мешковим. Останнїй, довідавшись тепер, що Шевченко не заприсягав, зараз же казав привести його під присягу. До присяги приводив сьвященик Павловський, і був при тому підпоручник Ростопчин.

Хтось Г. П. Даценко, що р. 1886—89 служив у війську в Орську (людина очевидно вельми мало осьвічена, бо у його Новопетровський форт на Аральському морі!) каже, що він на власні очи бачив в Орському архиві лист тієї присяги, підписаний після слова „аминь“ так: „Рядовой Тарасъ Григорьевъ сынъ Шевченко“; алеж д. Даценко „не пригадав собі ні року, ні місяця, ні дня, що визначені на тому листї“[2]). До річи сказати, що д. Даценко примітив, що в архиві нема вже паперів урядових з тих, що належать до Шевченка. Даценко чув, що все, що було цїкавого про Шевченка, „взято вже з архива (не відомо ким) і одіслано до Петербургу“.

Слїдчий Чигир на опитї притьмом питав Шевченка: „чи то твої твори вірші одібрані у тебе? якого року і місяця, і де ти їх писав? Хто був при тому, як ти їх писав, або виявляв, що то твої вірші? Коли, де і при кому ти робив оті малюнки олївцем, що у тебе взяли при ревізиї?“

---

[1]) Ibid. і Кіев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 140.

[2]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 257—261.

Тарас відповів на се: „вірші „Сьвячена вода“ твір Олександри Псіолівни, дістав я їх в Орську р. 1847, при листї, на який не відповідав. Вірші і піснї мовою українською не мої твори, а піснї народнї. Я позаписував їх р. 1846 на Волинї, Подолї і по Київщинї, вони були вже в „III отд.“ і звідтіль минї їх вернули. Більшість малюнків одібраних у мене я робив р. 1846 на Українї, а деякі на Аральському морі по наказу Бутакова.

На сам кінець опиту Шевченко додав, як він розумів заборону йому писати: „я розумів, що минї заборонено писати тільки твори, недозволені законом, тому то р. 1847 і писав я до начальника штабу корпуса жандарів (до Дубельта) просячи дозволу малювати портрети й пейзажі. Отсе й доводить, що я не гадав, що минї заборонено писати і листи до кревних і до знайомих“[1]). Певна річ, і цар Микола і Орлов і Дубельт — так само розуміли заборону писати; та инакше її і не можна розуміти; бо в конфірмациї виразно іде річ тільки про „сочиненія“ (твори) а не про листи. Значить: річ очевидна, що Обручов наказуючи 24 липня р. 1850 заборону Шевченкови писати листи без цензури його й инчого начальства, зробив се безправно і надужив своєї власти тілько тому, що Шевченкови, яко жовнїру — годї було скаржити ся. Алеж суд істориї не може лишити без догани таке, цїлком непотрібне надужите.

Чигир, скінчивши слїдство, подав його 5 липня до Обручова, а Шевченка лишив в арештї. Тим часом шеф жандарів Орлов повідомив військового мінїстра, що, розслїдивши одібрані у Шевченка папери, він переконав ся, що „сей жовнїр винен тим, що, невважаючи на царську заборону, дозволив собі писати і малювати і часом носив цивільну одежу. Нї в віршах, нї в малюнках, які одібрано у його нема нїчого злочинного, тільки в де-яких малюнках є сцени „неблагопристойні“ так само і в тих листах до його ріжних людей, що одібрано у його, опріч листу Сергія Левицького, висловлено саме тільки дружне почутє і бажанє клопотати ся про пільгу задля долї Шевченка. Взагалї Шевченкові папери не показують, щоб він тримав ся колишнього „образа мыслей“, або щоб писав, чи малював пашквилї“.

Бачимо, що Орлов наче-б то й по людськи виводив Шевченка: і очевидна річ, що коли за Шевченком нема жадної вини полїтичної, опріч, в найгіршому разї, зрушення дисциплїни, так нї за що й карати його. Такої думки був і Орлов і писав далї:

[1]) Кіев. Стар. 1896 кн. 2 ст. 145.

„Коли слїдство, яке зробило військове начальство, нїчого инчого не виявить, дак досить з Шевченка й того, що він висидїв в арештї, тільки треба строго впевнити йому, щоб він нї в якому разї не відважував ся зрушати царську волю — себ то заборону писати і малювати, а начальству треба загадати, щоб пильно доглядало за тим.

До такої думки Орлова пристав і цар, і затвержуючи її власною рукою додав: „в тому, що Шевченко ходив в цивільній одежі більш виноваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарано“.

Отсе повідомленє Орлова дежурний ґенерал головного штабу ґенерал Ігнатєв переказав 30 червня Обручову.

Таким чином до Обручова майже разом прийшли і слїдство зроблене Чигирем і повідомленнє Ігнатєва. З першого йому видно було, що жадної нової провинности за Шевченком Чигир не вистежив. Значить, відповідно не тільки справедливости й закону, але й царській воли — годило ся Шевченка випустити швидче на волю і на тому покласти край його справі. Атже чоловік просидїв вже в казематї більш трьох місяцїв: хиба сего мало, за те що в хатї замість шинелї — ходив в жупанинї?

XIII.

Так нї-ж! Обручов не підлїг нї під лоґіку нї під справедливість, нї під закон! — Знати, що останні слова царської резолюциї зачепили його самолюбство! зза якогось там „рядового“ Шевченка, та ще полїтичного „злочинця“ цар зганьбив підручних Обручову Шевченкових начальників: тим самим він, хоч і не просто, а натяканєм, зробив догану й йому, ґенералу Обручову. В серцї його прокинуло ся щось похоже на почутє помсти. Замість того, щоб відповідно царській резолюциї випустити Шевченка на волю і не звязувати з волею останнього — рахунків і кари начальникам за недогляд, Обручов, лишивши Шевченка в неволї, в казематї, приміркував собі усе лихо за „недогляд“ звернути на голову майора Мєшкова і 21 липня написав[1]) до мінїстра військового, що „провиною того, що Шевченко, вийшовши з Орська в експедицию Бутакова, листовав ся і малював на Аральському морі карти і види, було те, що коли Шевченка переписано з 5 в 4 баталїон; дак начальник першого Мєшков не повідомив в Раїм начальника

[1]) Кіев. Стар. 1896 кн. 2 стор. 147.

останнього про царську конфірмацію р. 1847 над Шевченком. Алеж, додав все таки Обручов: Шевченко малював види і карти задля уряду, бо вони потрібні були Бутакову; і Шевченка він — Обручев — тримає і тримати ме в арешті, доки не прийде відповідь його, мінїстра, на отсе останнє доношенне[1]).

По наказу мінїстра, ґраф Ігнатєв 9 серпня відповів Обручову, що слідство, зроблене Чигирем, нїчого нового не показало задля обвиновачування Шевченка.

Коли так, скажу я, дак і треба було виконати тільки царську резолюцию, що затвердила думку Орлова про те, що Шевченко досить вже покараний; алеж мінїстер не завважав навіть на те, що після царської резолюциї Шевченко, зовсїм вже без всякої провини і без всякої потреби, сидить в казематї цїлих два місяцї, не кажучи вже про те, що до того просидів $1^1/_2$ місяця, і таким чином та кара, яку і Орлов і цар признали відповідною, з ласки Обручова подвоєна. Мінїстер звелїв Обручову, випустивши Шевченка з каземату, переписати його з 5 баталїону в який будь инчий, далекий, і вирядивши його туди, строго наказати начальству, щоб найпильнїйш доглядало, аби Шевченко не писав і не малював. Опріч того велїв відповідно покарати і тих начальників, що не доглядали за Шевченком як він ходив в цивільній одежі і виряджаючи його в експедицию, не написали до Раіму про заборону Шевченкови писати і малювати[2]).

Знати, що й після сего оренбурзьке начальство не вельми хапало ся випускати Шевченка з каземату. Трохи не цїлий місяць минуло від часу наведеного в горі наказу військового мінїстра, заким Обручов 5/17 вересня р. 1850 звелїв випустити Шевченка з орського каземату і під вартою вирядити його до Новопетровського форту; начальникови тієї роти, до якої піде Шевченко в Новопетровському фортї строго наказати, щоб пильно-препильно доглядав за Шевченком сам, як він поводитиметь ся, а опріч того і найпаче звелїти добронадїйному унтер-офіцеру і ефрайтеру пильно стежити за всїми Шевченковими вчинками, і скоро помітить за ним що-будь таке, що не личить, або неслухняність його, дак туж годину оповіщалиб про те ротного начальника, а останнїй повинен зараз же подавати доношенє до його, Обручова. Нарештї ще раз строго наказати ротному командиру, що найменша поблажливість Шевченкови викличе сувору кару. Цивільну одежу Шевченка „яко

---

[1]) ibidem.

[2]) ibidem.

цїлком непотрібну йому", Обручов велїв продати і гроші за неї віддати Шевченкови.

Але на сему не скінчила ся ще справа „недогляду" за Шевченком. Обручов велїв комендантови Орської фортеці Недоборову взяти Шевченка на опит: „коли саме і до кого він ходив в цивільній одежі?" Шевченко відповів, що „кватеруючи в домі Герна, дїйсно він мав у себе цивільну одежу, носив її тільки у себе в хатї і ні куди в ній з хати не виходив". Хоча супротивне словам Шевченка ні від кого і нїчим доведене не було, алеж Обручов велїв спитати у підпоручника флотских штурманів Поспєлова (Бутаков, виїздячи з Оренбурга з початку р. 1850 до Петербурга, передав команду Поспєлову), з якої річи він допустив, що Шевченко ходив в цивільній одежі? Поспєлов відповів на те, що Бутаков Шевченка йому не передавав; Шевченко при йому не був і потреби в йому не було вже тодї, як Бутаков виїхав.

З формального боку помилка Бутакова була в тому, що виїздячи, він не сказав, щоб Шевченка, як скінчила ся експедиция, вирядити назад до роти, а Поспєлов і скористовав з того, бо дїйсно на руку йому було сказати так, як він відповів.

Бутакова тодї вже не було під начальством Обручова; алеж йому була охота сяк чи так а допекти Бутакову, тим він в листопадї написав до дежурного ґенерала головного штабу, що коли у Бутакова не має жадних доказів на те, що він, виїздячи з Оренбурга, лишив Шевченка при Поспєлову, так треба усю вину скласти на самого Бутакова за те, що він не повернув Шевченка в корпусний штаб або до баталїону.

От на сему і край усїх певних звісток про Бутакова. А в сїй справі за цивільну одежу Шевченка прийшов кінець тільки 10 листопаду р. 1851, коли велено було за недогляд покарати майора Мешкова (начальника орського баталїону) тим, щоб виправити з його 23 карбованцї і 67 коп. тих грошей, що видані були Чигиреви на подорож його в Орськ на слїдство.

З Орська повели Шевченка етапом через Уральск в Гурєв Городок. На превеликий жаль не маємо певних звісток ні про те, коли саме рушив той етап з Орська, ні про те, скільки верстов з Орська до Гурєва, а через те неможна запевне визначити того часу — який мордовано поета на етапі, доки він прибув в Гурєв Городок. З Уральска виряжено його 8 жовтня на човнї під вартою унтер-офіцера Булатова[1]). До Гурєва приплив той човен не піз-

---

[1]) Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 436.

нїйш 12 жовтня, а згадавши, що про висилку Шевченка Обручов дав приказ 5 вересня, ледви чи зробимо яку помилку, сказавши, що поет плентав ся по степу в етапі з Орська до Гурєва не менш як цїлий місяць.

З Гурєва до Новопетровського форту повезли Шевченка 13 жовтня човном через Каспийське море під вартою. За чотири днї — 17 жовтня хорунжий Єрикленцов привіз в Новопетровський форт рядового з полїтичних злочинцїв Тараса Шевченка, записаного по наказу Обручова в 4 роту під догляд штабс-капітана Потапова[1]). От на сему й край першого заслання Шевченка.

XIV.

Таким чином дякуючи доносу прапорщика Ісаєва і з „ласки“ ґенерала Обручова та військового мінїстра ґенїй українського слова Тарас Шевченко, зроблений „полїтичним злочинцем“, з першої своєї широкої тюрми-могили — в Орську перейшов в нову, як бачитимемо — геть гіршу могилу в Новопетровському фортї, викопану про него нїким більш як не Ісаєвим та Обручовим. Отся остання могила й доконала нашого поета. Не легкий задля його і не близький був шлях з однїєї могили до другої. На те, щоб перейти його, треба було мордовати поета спершу пять місяцїв арештом в казематї, а потім більш місяця в етапі! — Як бачили ми справа йшла черепашою ходою. Хватали ся арештувати, та не хватали ся випускати з арешту. Шевченко правду сказав, що „оскільки швидко і з запалом справляють у нас приказ арештувати, остільки мляво і холодно виконують наказ визволити; а наказ іде від тієїж самої особи і справляють його тіж самі орґани. Чому така ріжниця?“[2]).

Питанє не тільки цїкаве, але вельми важне і варто воно того, щоб коло його помізковав кожен, кого природа надїлила мозком вдатним мізковати по людськи. Ріжниця, на яку зауважив поет-страдальник відома всему загалу і стає вона скрізь по сьвітах певним доказом того сумного факту, що там, де вона панує, люде якось призвичаїли ся до неволї, не цїнять навіть особистої свободи чоловіка і не доросли ще до того ступня культурного розвитку, на якому воля людська стає чоловікови дорожшою за все на сьвітї. Серед нациї дїйсне культурної не можна нїкому самовольно неволити чоловіка; зневолити горожанина можна тільки

[1]) ibidem.
[2]) Записки стор. 17.

тоді, коли на те є певна потреба, викликана нестеменно певним фактом, фактом злочинного, законом забороненого вчинку такого, що за його закон наказує неволю особисту.

Шевченка Обручев неволив в казематї і в етапі пів року і покарав його новим, більш тяжким засланнєм. Коли згадаємо, що Орлов з Дубельтом неволили Шевченка в тюрмі менш двох місяцїв, а знайшли за ним який таки злочинний факт — писаннє баламутних віршів мовою українською — так мимо нашої волї виникає питанє: за якеж саме злочинство так тяжко неволив і покарав Шевченка Обручов?

Спробуймо найти на се питанє безсторонню відповідь з погляду не кажу вже справедливости і права, але хоч з погляду бюрократизма і військової дисциплїни.

Обвиновачували Шевченка, що він, яко жовнїр ходив в цивільній одежі.

Сего обвинувачування нїчим недоведено. Доведено тільки, що у Шевченка була цивільна одежа. Сего жадному жовнїру незаборонено. Доведено — властиво тільки сам Шевченко признав ся в сему, що в цивільній одежі він ходив тільки у хатї у себе на кватері, а більш нїде. В сему фактї жадного злочинства нема; нема навіть найменшого зрушення військової дисциплїни або простої неслухняности; бо жадному жовнїрови не заборонено у себе в хатї носити цивільну одежу.

Далї обвиновачували Шевченка, що він писав (листовав ся-б то тільки). Але-ж з царської корфірмациї ми бачили вже, що йому не було заборонено писати листи. Сам Дубельт пояснив Шевченкови що заборонено йому писати тільки „сочиненія“ (твори), а не листи до кревних і до знаємих; він сказав Шевченкови, вичитавши йому царський присуд, що він має право писати листи. Се Дубельт довів і тим фактом, що принявши від Шевченка листи до його з заслання, не обізвав ся проти його за писанє тих листів. Инакше-б він написав до Обручова зараз, скоро одержав Шевченків лист. При ревізиї не взято у Шевченка жадного його твору, значить перед очима мінїстра і Обручова зовсім не було нїже найменшого хоч би абиякого факта, яко доводу того, що Шевченко зрушив заборону писати. Знайдені у Шевченка листи, як признав ся і сам шеф жандарів, змістом своїм, опріч Сергія Левицького, нїчого недоброго не виявляють. А лист Левицького хоч і був змісту такого, що, з погляду жандарів, не можна не уважати „недобронадїйним“, так Шевченко-ж не відповідав на той лист Левицькому і зовсїм нї з чого фактично не знати, як поет дивив ся на зміст того

листу. То взагалї він нї в якому разї не повинен був ставати виноватим за зміст чужого листу: вина того — хто писав лист.

Нарештї останне обвиновачуванє Шевченка було в тому, що він на перекір царській заборонї м а л ю в а в. Дїйсно Шевченко малював; але що? малював, правда, портрети, малював і портрет жінки Обручова, алеж слїдство сего не довело, воно навіть нїде й не згадує про се. Нї Чигир, нї хто инчий й не питав у Шевченка про мальованнє портретів, бо тямили, що виринув би і портрет панї Обручової. Таким чином виноватили Шевченка є д и н е за мальованє краєвидів і гидрографічних карт з Аральського моря. Алеж Шевченко робив се за п о в н о ю згодою самого Обручова.

Обручов, на некористь Шевченкови, навіть на шкоду йому потаїв перед своїм мінїстром і перед шефом жандарів про свою згоду і дозвіл малювати Шевченку в експедициї Бутакова, одначе-ж і в його було на часок прокинулось спонуканнє хоч натякнути на правду і мусїв він в доношеню своєму 21 червня 1850 N 104 до військового мінїстра все таки сказати, що Шевченко малював „для служебныхъ надобностей Капитанъ Лейтенанта Бутакова, на котораго было возложено описаніе береговъ Аральскаго моря". Не послухатись Бутакова, яко свого на той час начальника, Шевченкови не можна було. Се було-б злочиньство.

Таким чином навіть з погляду бюрократизму і військової дисциплїни Шевченко ц ї л к о м н е з а п о д ї я в н ї ч о г і с е н ь к о т а к о г о, за щоб треба було його покарати хоч би якою легенькою карою, напр. доганою. А Обручов за згодою на те військового мінїстра покарав страдальника незвичайно тяжко... За що-ж? Відповіди на те нема!... і не буде.

Кара, наложена Обручовим на Шевченка, сьвідчить тілько: що вона абсолютно незаконна, грубо несправедлива і жадним вчинком Шевченка не викликана і не оправдана. Вона сьвідчить нам тілько про самовольство корпусного командира над жовнїром; про повне знехтованє ґенералом Обручовим права і елєментарної справедливости в відносинах до Шевченка, і про повне безправє останнього!

КІЛЬКА КИЇВСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ XV—XVI В.

подав

М. Грушевський.

Київських документів за часи належности до в. князївства Литовського відомо небогато; давнїйші київські книги актові загинули, й акти XV—XVI в. видобувають ся з пізнїйших облят, з книг в. княжої метрики та з ріжних льокальних збірок в невеликому числї. Особливо ж небагато їх для першої половини того періода — з часів київських князїв литовської династиї; досить сказати, що з часів Володимира Ольгердовича ми не маємо анї одного автентичного документа, а за тридцятилїтний період князювання його сина Олелька й внука Семена не маємо й десятка актів. А тим часом князюваннє сих князїв цїкаво нам дуже: се часи, коли Київська земля, своєю удїльною відрубністю захована від безпосередних нївеляцийних впливів, могла заховувати в значній мірі свою „старину“, а в нїй традиции довговікового, повного незвичайного інтересу історичного життя; фізиономія сїєї старини і ті зміни, яким вона підлягала, — се річ дуже важна й інтересна; з другого боку, дуже цїкава й сама собою дїяльність сих князїв, чужих родом, але цїлковито зрущених і перенятих культурними й правними поглядами, виробленими істориєю Руси.

Низше я подаю дві грамоти князя Олелька (князював від р. 1440? до р. 1455) і одну його сина Семена (кн. від р. 1455 до 1470): обидві переховали ся в пізнїйших актах, з 2-ої пол. XVI в., разом з иньшими грамотами; особливо важні сї останнї для другої з них: вони підтвержують грамоту Олелька й забезпечають її від закидів що до автентичности; одначе й дві иньших не мають нїяких признак не-автентичности. До сього додаю запись з 1571, де подано зміст деяких давнїйших документів.

Перша з сих грамот, разом з иньшими актами, в які вона виплетена, вже була видрукована — в т. I четвертої части Архива Юго-Западной Россіи проф. Антоновичом, але в польськім перекладї, не все докладнім, в витягу з актів овруцьких XVIII в. (N. 1, с. 3—5); тож я уважав користним подати автентичний текст її. Иньші грамоти, скільки знаю, не були досї відомі і з'являють ся перший раз. Вийняв я їх перед кількома роками з т. зв. Руської Метрики, перехованій в Литовській Метрицї Московського Архива Мінїстерства Справедливости.

Самі по собі грамоти не представляють нїчого незвичайного. Вони являють ся материялами до історії витворення упривилеєваної боярської-земянської верстви серед нерозгороженої клясовими межами суспільности; такий же інтерес мають і ті акти XV—XVI в., що звязані в купу з ними. Той процес в XV в. ще тільки в курсї, далеко від завершення, особливо тут, в Київщинї, „яко на Українї". Упривилеєвана верства, чи краще — більш упривилеєвана частина суспільства, дуже не численна, не відмежила ся різко від решти суспільства, і не вибила ся цілковито з звязку загально-громадського.

Грамота 1450 р. дана слузї Ларивону Велавському (Валавськ в пов. Мозирськім, в басейнї Славечни) і визволяє його від обовязків, що лежали на слугах, себ то на висшій, заможнїйшій верстві селянства (що була вільна від „тягла" і натомісь несла спецбаза спецiяльні „служби" і обовязки) — він не має платити „поплатів" і відбувати служб („пошлин" — давно уставлених служб) при замку Чорнобильськім: не має давати підвод, анї виходити на сторожу (сторожа бувала двоїста — стерегти замку і стерегти татарських шляхів, — в описи Чорнобильського замку XVI в. згадуєть ся лише перша[1])); він переходить в упривилеєвану верству — боярську, тодї ще не відграничену різко від верстви служебної, з легким переходом з одної в другу; служба боярська має означати тут, мабуть, службу військову, хоч пізнїйше між боярами знаходимо і т. зв. путних, що відбували иньші, не військові служби. Потомки сього Ларивона звуть ся земянами, пізнїйше шляхтою; але вони належали до дрібної т. зв. околичної шляхти овруцької, що економічним своїм ста-

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи ч. VII т. I с. 589.

[2]) Про слуг і бояр див. В. Антоновича розправу в Архиві ч. IV т. I с. 4 і далї, В.-Буданова в Чтеніяхъ Київ. істор. тов. т. VII с. 26 і д., Любавського Областное дѣленіе с. 343 і д., 534 і д.

ном не багато різнила ся від селянства, і старости все хтіли її під свою юрисдикцию взяти і до робіт замкових привернути, до чого, як шляхта, вона не була обовязана. Грамота Жиґимонта Августа і Генриха належать до численної катеґориї актів, що боронили упривилеєване становище овруцької шляхти від узурпациї старост.[1])

В грамоті 1451 р. і дальших виступають роди боярські, і їх документи цїкаві як материяли до дуже мало знаної історії київського (в тїснїйшім значінню слова) боярства і його власности земельної, а заразом — колонїзациї полудневої Київщини. Виступають передо всїм брати Івашко та Петро Григоровичі, що „вислужують на князю Олельку“ дві маєтности — Таганчу (в книзї актовій пишеть ся „Тачанча“: помилка зайшла мабуть при відписованню ориґінала), що давнїйше належала якомусь Ігнату Шумакову (се сучасна Таганча в пов. Канївськім) та Товаров (давний Таборов), що був на Роси, десь коло теперішних Межирич[2]); до них же належала ще, мабуть — батьківщина, Григорів, тепер Григорівка на Днїпрі, низше Терехтемирова, як видко з описи Канївського замку р. 1552.[3]) Івашко мав Товаров, а дїти Петрові — Таганчу, а Григорів подїлили по половинї: так подїлив воєвода Гаштовт і потвердив в. кн. Казимир. Дальша ґенеалоґія того рода представляєть ся не зовсїм ясною:

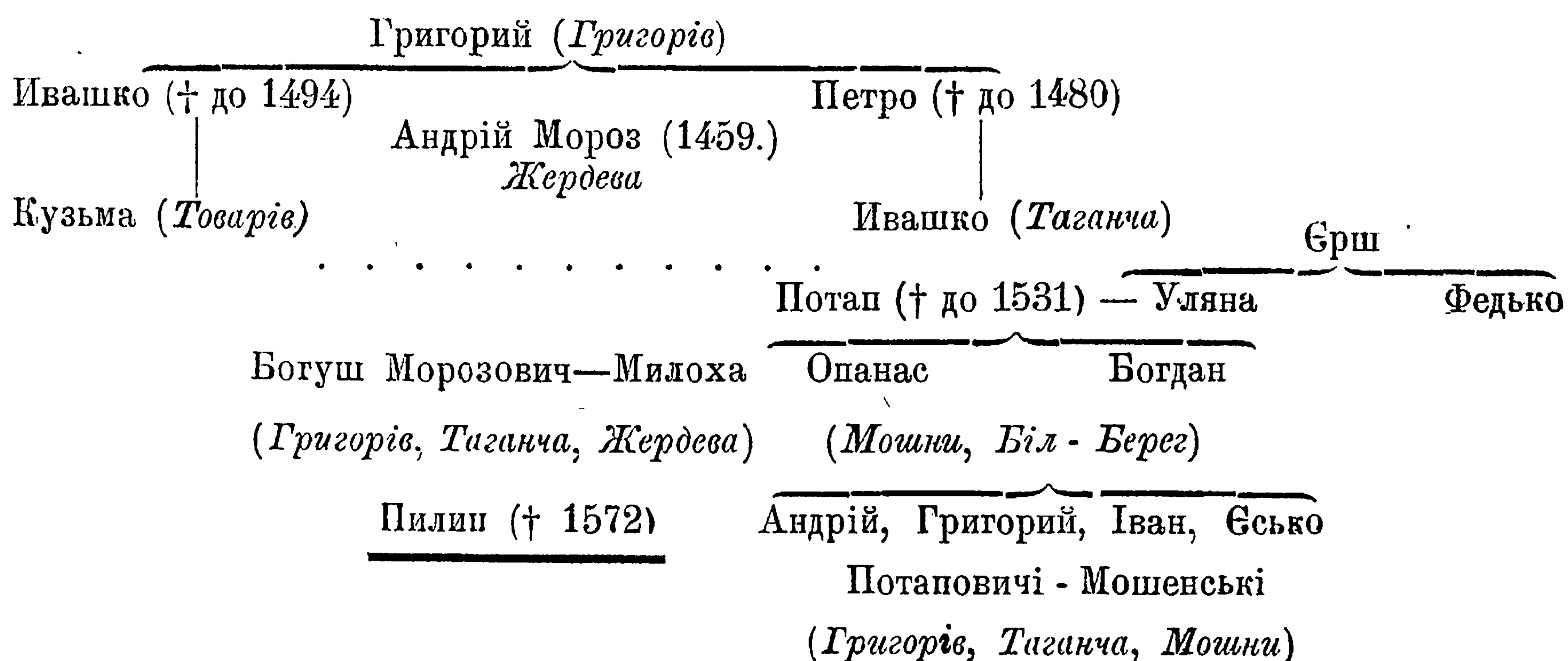

[1]) Див. про се в специяльній розправі проф. Артоновича в Архиві ч. IV т. I, а також Ролле — Z przeszłości Polesia kijowskiego.

[2]) Див. про нього в Історії Київ. землї с. 35.

[3]) Архив Юго-Зап. Рос. VII т. I. с. 100.

Не ясними остають ся відносини двох сих родів: Богдановичів-Мошенських і Морозовичів, що тим часом звуть себе стриєчними братами і походили від одних предків. Так чи сяк — родові маєтности Івашка Петровича пішли в лінїю Морозів: 1552 р. Богуш Морозович держить селище Григорево і половину Мошнів,[1]) а з нашого документа видно, що належала йому ж і Таганча; окрім того Морози мали від кн. Семена Олельковича село Жердеву (на Днїпрі, низше Терехтемирова).[2])

Лїнїя Богдановичів Мошенських одержала „по куделї" маєтности Єршів: Уляна Єршівна принесла — по смерти свого брата — Мошни (в повітї Черкаськім, на р. Ольшанцї) і Біл-Берег; останнїм іменем взагалї звало ся побереже Днїпрове на значнім просторі;[3]) Єршам належали тут якісь ґрунти, де засновано було потім село Ворохобовичі: 1531 р. Уляна, вже тодї черниця, з синами Опанасом та Богданом, спродала сю „отчину" Івану Немиричу за 120 коп грошей (сума дуже значна!).[4]) Опанас мабуть не лишив синів — Мошни перейшли до дїтей Богдана, що зібрали в своїх руках значні посїлости: Милоха Морозова, жінка Богуша, продала свому братаничу Григорию Богдановичу 1564 р. Жердеву, а по безпотомній смерти Пилипа Морозовича Богдановичі випросили собі 1572 р. грамоту на їх отчину — половину Григорова й Таганчу.

Таким чином з сих документів довідуємось про боярський рід, що мав широкі посїлости в полудневій Київщинї — бо в XV—XVI в. такі села та селища займали широкі простори.

Деякі відомости про иньший визначний рід боярський — Єльців здобуваємо з документів, що подаємо під N. 4. Ґенеалоґія того рода одначе не так широка:

Ігнат Єлець

Іван 1492

Яцко 1535 — Федір 1535

(Федір 1535:) Дмитро 1574 — Федір 1571.

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи VII. I с. 99—100; але рівночасно Мошни зкачать ся в володїнню кн. Домонта й його зятя Келбовського (с. 89—90).

[2]) Тепер не істнує, але за неї згадує Величко, як за місце ради, де вибрано Юрася Хмельниченка — I с. 399.

[3]) Істория Київськ. землї с. 33.

[4]) Архивъ Ю-З. Р. VII, I с. 69.

Єльці сиділи переважно в північній Київщині, хоч в люстрациї Канївщини з р. 1552 значить ся за Єльцом селйще Ождилово (с. 101). В документах Єльців знаходимо звістку ще про одно надання князя Семена Олельковича: він дав р. 1465 селище Серяков „слузї свому князю Юрию Борисовичу“, а від нього перейшло воно продажею до Івана Єльця. Серяков — се теперішне Сірякове городище коло с. Хотова, його проф. Антонович (і се дуже правдоподібно) уважав давнїм Звенигородом; в акті 1465 р. назване воно „селищем“ і таким зістаєть ся і в актах XVI в. — чи не було зовсїм залюднено за той час, чи може — як то з багатьма було, залюднилось та спустїло підчас великих спустошень при кінці XV, на початку XVI в.

Взявши разом отже, маємо тут чотири надання князів київських і цілу ґрупу упривилеєваних, що виступають з ріжними титулами: княжих слуг, бояр і земян; в якій мірі се була ґрупа невиразна, несформована, не здіференцирована, показує той факт, що в катеґориї слуг виступають і ті, що відбували ріжні роботи натуральні і платили податки (грамота Велавському) і такий князь, як Юрий Борисович (хоч би й з катеґориї minorum gentium); се доперва ембрион пізнїйшого панства.

Грамоти сї дають деякі цїкаві дати для історнї колонїзациї. Виступає тут в серединї і в другій половинї XV в. ряд маєтностей полудневої Київщини: Таганча, Товарів, Мошни, Жердева, правда — се здебільшого селища, але се саме роздаваннє, продажи, поділи, хоч самі припадають по части вже на часи упадку колонїзацийного (як би по інерциї), сьвідчать за більш рухливу колонїзацию давнїйшу.

Можна вказати ще де що цїкаве в сих документах. Звертає на себе увагу наприклад форма санкционовання записи продажи р. 1564 (N. 3): її стверджують своїми печатками троє „властей“ канївських: пан підстароста, ротмістр місцевої залоги і війт, що прибиває мійську печатку; сьвідками виступають один боярин канївський і двоє міщан; се також „яко на Українї“.

Акти подані під N 4 служать документом імміґрациї польської межи місцеву українсько-руську боярсько-шляхетську верству: такий десятник київської залоги купує селище під Київом; факти подібні траплялись і ранїйше, навіть серед полудневих „пустинь“ київських — так в черкаській люстрациї 1552 р. виступає Ян Келбовський, що за жінкою, княжною Домонтовною, дістав маєтности в Черкащинї (с. 90).

В записи продажи 1571 р. покликуеть ся продавець — Дмитро Єлець на ухвалу сойму Берестейського з липня 1566 р., що касувала давнїйші ограничення права розпорядження дїдичною власністю: давнїйшу уставу, що власник може продати лише третину своєї дїдичної маєтности, заміняло право „имѣнья свои отчызные и земскіе матерпстые и выслужоные, купленые и якимъ кольвекъ обычаемъ набытые и названые, не смотречы третее и двохъ частей, яко передъ тымъ бывало въ статутѣ обычаемъ стародавнымъ" продавати, дарувати і т. п.[1]). Очевидно тодїшня шляхта київська не була якимись хуторянами і слїдила добре за сучасним законодавством.

I.

Кн. Олелько київський увільняє слугу свого Ларивона Велавського від податків і робіт та потверджує його в станї боярськім; в Овручі, 19 лютого 1450 р.

В. кн. Казимир затвержує за земянином Булгаком Белавським (lege: *Велаським*) *землю Смольчанську на основі листу воєводи київського Мартина Гаштовта, в Троках, 3 марта 1486 р.*

Кор. Генрих затверджує за земянами: Павлом та Семеном Булгаковськими, Гридком Нелеповичом-Левковичом та Родивоном і Охримом Геєвськими землї Левковську, Ловдиковську та острів Литовський, увільняючи їх на підставі грамоти кор. Жигимонта Августа від овруцького замкового присуду; в Кракові, 18 марта 1574 р.

Генрыкъ, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полски.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ всимъ вобец и каждому з особна, кому того ведати належит, нинешнимъ и на потомъ будучим, ижъ указовали перед нами земяне наши Киевского повету на имя Павел а Семен Ивановичи Болгако(в)ские, Гридко Нелепович Левкович, Радивон а Охрем Геевичы зъ братею своею листъ славное памети князя Александра Володимеровича киевского, который листом своимъ продка ихъ Ларивона Валевского, с которого онъ (sic!) поколеня вышли, вызволити рачилъ от всяких робот и повинностей, а зоставит ихъ рачил на службе шляхетской, а другий листъ — потвержене славное памети Казимера короля его мл., продка нашого, которы(м) листомъ своимъ Казимир кр. его мл. прадеду ихъ, земянину овруцкому, на имя Булгаку Белавскому потвердит рачил

[1]) Статут 1566 р. роздїл VII артикул I (Временникъ Общества исторіи и древностей т. XXIII с. 119).

землю их отчизную на имя Смолчанскую водлугъ листу на он часъ воеводы киевского пана Мартина Кгаштолта, яко то на тыхъ листехъ ширей описано естъ, которые слово от слова такъ ся в собе маютъ:

Мы Александро Володимеровичъ пожаловали есмо н(а) то(го) слугу Ларивона Вела(в)ского: не надобе ему нам з слугами службы служити а поплатовъ платити и иных никоторыхъ пошлин в Чорнобыли не велели: подвода(ми), ни стеречи, служити ему служба з бояры. И на то дали есмо ему се(с) нашъ листъ з нашою печатю, потверджаючи ею к бояромъ. И писан у Вовручомъ февраля девятогонадцят дня индикта третегонадцять.

Самъ Казимир, Бо(жо)ю милостю корол полский, великий князь литовский, руский, княжя пруское, жомоитский и иныхъ.

Наместнику Вовруцкому пану Роману Ивашковичу.

Билъ намъ чоломъ земянин въруцкий на имя Булгакъ Белавский и поведилъ намъ, штожъ земля его отчизная на имя Смолчанская от него была прочъ отышла. И как небожчикъ пан Мартинъ Кгаштолтович Киев от нас держалъ, и о томъ доведавши се и права досмотревши и светковъ опытавши, тую землю ему далъ. И листъ пана Мартинов на тую земълю перед нами клалъ и просил нас, абыхмо тую землю ему потвердили нашимъ листом. И мы пана Мартинова листу выслухавши и тую земълю ему потвержаемъ симъ нашимъ листомъ, нехай он тую землю держит и намъ с того служитъ по тому, якъ перво того с тое земли служба шла. Писан в Троцехъ мца марца третего дня индикъта четвертого.

ку тому теж поведели перед нами преречоные земяне наши киевские, иж властную отчизную землю свою названую Ле(в)ко(в)скую, Ло(в)дико(в)скую и остров Ли(тов)ский з давныхъ часов од продковъ своихъ держать и спокойне от колкодесят летъ з братею своею уживают, и службу нашу земскую военную заровно з иншими земяны шляхтою киевскою завжды служивали, будучи под присудомъ суду киевского такъ земского яко и кгродского, а тепер дей имъ некоторые земяне киевские в томъ трудност задаютъ, притягаючи ихъ до суду имъ не належного, перед державцу овруцкого, ку великой кривде и уближеню волностей ихъ. И показовали перед нами листы славное памети короля его милости Жикгимонта Августа, до державец овруцкихъ писаные, абы их под присуд свой до замку Овруцкого не примушалъ, але жебы се перед судом Киевскимъ водлугъ здавна звыклого обычаю судили заровно з ыною шляхтою киевскую (sic). И били нам чоломъ помененые земяне наши киевские, абыхмо их при волностях шляхетскихъ, од продков нашихъ

имъ наданых, также теж и при тых именяхъ ихъ отчизных, земляхъ названых, то естъ земли Смолчинской, земъли Ле(в)ко(в)ской, земъли Ловдик(ов)ской и острове Ли(тов)скомъ, которихъ они од продков своих з вечныхъ часовъ в держаню и уживаню сут, зоставивши то им, листомъ привилеемъ нашимъ на вечност потвердити велели, якож и воевода киевский велможный Константын княжа Острозкое, будучи овде при нас на коронацыи нашой, за ними ся причинял, поведаючи, иж они здавна заровно зъ шляхтою воеводства Киевского службу земъскую военную служивали и о всякие речи перед судомъ земъскимъ и кгродскимъ киевскимъ справовали се.

Мы теды, взявши в томъ певную ведомость от воеводы киевского и от иных панов радных коронныхъ, видечи того быть речъ слушную, вырозумевши и обачивши то з листов продковъ нашихъ, ижъ они здавна суть земяне шляхта повету Киевского, з ласки нашое г(оспо)д(ар)ское за радою и причиною панов рад нашихъ коронныхъ, на томъ сойме коронацыи нашое при насъ будучихъ, пречоныхъ земянъ киевскихъ з братею и потомъствомъ ихъ при вшелякихъ волностяхъ и свободах шляхетскихъ, здавна од продковъ нашихъ шляхъте киевское наданых и при унией, албо злученю великого князства Литовского и князства Киевского с короною Полскою, за панованя славное памети Жикгимонта Августа, короля его милости, поприсежоных и упривилееваных, так теж и при тыхъ именяхъ и земъляхъ ихъ отчызныхъ вышей мененыхъ, которыхъ они з давных часовъ в держаню и уживаню суть, зоставили есмо, якож и тымъ нинешним листомъ нашимъ зоставуемы и потвержаемы на вечность; такъ ижъ прерeченые земяне киевские з братею своею, такъ вси сполом, яко и кождый зособна, дети и потомкове ихъ помененые земли свое(и) отчизные, то естъ земълю Смолчинскую, Ле(в)ковскую, Ло(в)дико(в)скую и остров Лито(в)ский зо всими пожитки и доходы такъ, яко се тые земъли здавна сами в собе в пожиткохъ, обыходехъ и в шерокости кгрунтовъ мают, з лесами, реками, озеры, з сеножатми, з ловы рыбными и зверинними, з бобровыми гоны, мають держати и всякихъ свобод и волностей шляхетскихъ, од продковъ наших князства Киевского обывателе[м] наданых, упривилееваных, поприсежоныхъ и статутомъ описаныхъ, уживати и в них ся веселити сполом ровно зо всими обывателми шляхтою земъли Киевское на вечъные часы, служачи нам господару и речи посполитое службу земъскую военную. Такъ теж во всякихъ речахъ и справахъ своихъ перед судомъ земскимъ албо кгродскимъ киевскимъ справовати се мають, а перед судомъ имъ не належнымъ, яко перед урядомъ замъку Овруцкого и нигде инде не повинни ста-

новити ся и справовати се, окромъ еслибы роки земские судовые албо кгродские тамъ в замъку Овруцкомъ зъ зезволеня всихъ обывателей албо з росказаня нашого были сужоны. И на то есмо пречонымъ земяномъ нашимъ киевскимъ, бра(т)и и потомкомъ ихъ дали тотъ нашъ листъ, до которого на сведецтво и печать нашу коронную привесити есмо росказали. Данъ в Кракове дня осмогонадцать марца мѣсяца року от нароженя Сына Бож. тысеча пят сотъ семдесят четвертого, а панованя нашого року першого, при бытности панов рад нашихъ коронныхъ и великого князтва Литовскаго, духовныхъ и свецкихъ, и пословъ земскихъ, на сойме сполномъ коронацыи нашое при насъ будучих. Дан через руки велможного Валентого Дембинского з Дебянъ, канцлера короны Полское, старосты ва(р)те(н)ского.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I, B, кн. N *2f. 167.*

II.

Кн. Олелько київський надає боярам Івашку та Петру Григоровичам селище Таганчу по Ігнаті Шумакову, в Київі, 8 мая 1451 року.

В. кн. Олександр в справі бояр Івашка Петровича з Кузьмою Івашковичом ділить між ними, на підставі поділу воєводи Мартина Гаштовта, землї: Товарів, Таганчу [1]) і Григорів, в Вильні, 24 квітня 1494 року.

В. кн. Жигимонт потвержує за землнкою Ульяною Потапового землї: Мошний Біл-берег, на підставі судного листу Ольбрахта Гаштовта, в Торуні, 15 січня 1520 р.

Кор. Жигимонт Август потвержує за земянами Мошенськими землї: Мошни, Таганчу і половину Григорова, в Варшаві, 8 квітня 1572 року.

Жикгимонт Августъ, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомонтский, ифлянтский etc. панъ и дедичъ.

Ознаймуемы тым листомъ нашимъ всим вобец и кождому зособна, кому того ведати належи, нинешним и на потомъ будучимъ, иж указовали перед нами и перед паны радами нашими, на сойме теперешнемъ Варшавскомъ при насъ будучими, шляхетные Григорей, Иван и Еско Богдановичи Потаповича Мошенские, земяне наши киевские, листъ славное памети князя Александра Во-

---

[1]) В документі хибно: Тачанча.

лодимеровича киевского, которымъ листомъ своимъ далъ продкомъ ихъ Ивашку а Петру Григоревичомъ селищо на имя Тачанче, а другий листъ судовый славное и светое памети Александра, великого князя литовского, которымъ листомъ своимъ учинилъ декретъ межи продками их о именя ихъ отчизные и выслужоные, а третий листъ потвержене славное а светое памети Жикгимонта короля, пана отца нашого, которымъ листомъ своим земянце киевской Потаповой Ульяне, бабце их, потвердит рачыл именя ее отчизные и материзтые, на имя Мошны и Бы(л)-берегъ, за правомъ прирожонымъ по брате ее Өедку Ершевичу на нее припалые, яко то все ширей а достаточней тые листы в собе описують и обмовяють, которые слово од слова такъ ся в собе мають:

Мы, князь Алексанъдро Володимеровичъ дали есмо бояромъ нашимъ Григоревичом Ивашку а брату его Петру на имя Тачанчу селищо, со всимъ с тым, якъ перво того панъ Игнатъ Шумаков држалъ, а инымъ в тое никому се не въступати. А писан в Киеве мая осмого дня индиктъ четвертый-надцать.

Самъ Александръ, Бо(жо)ю милостю великий князь литовский, руский, жомоитский и иныхъ.

Смотрели есмо того дела: жаловалъ намъ боярин киевский Ивашко Петровичъ на брата своего стриечного на Кузму Ивашковича, штож отци их, вислужив две именя, на имя Тачанче а Таваровъ, на князи Олехну Володимеровичу; и после того они стояли у праве, и тые две именя и о третее имене — отчизну их, на има Григоревъ, перед паном Мартиномъ Кгасто(л)товичомъ, якъ от отця нашого короля его милости Киев держалъ, и пан Мартин выслалъ тамъ их тыми именями делити князя Өедора Глинского а боярина киевского Ерша, и они тамъ выездили и тыми именями — выслугою и именемъ отчизнымъ на полы их поделили: Ивашку Григоревичу достало ся Товаровъ, а Ивашку Петровичу Тачанче, и панъ Мартинъ подлугъ тых делчихъ делу (sic!) Кузмину отцу Ивашку и листъ свой судовый на то далъ. И тыми разы онъ тые листы князя Олелковы и листъ пана Мартиновъ перед нами указовалъ, и мы тымъ листомъ порозумевши, тую делницу — имене Товаровъ и половицу именя их отчизного Григорева Кузмѣ Ивашковичу есмо присудили подлугъ первого делу и суду пана Мартинова; а тому Ивану Петровичу в то вже не надобе въступати се. Писанъ въ Вилни апреля двадцять четвертого дня индикта второго-надцать.

Жикгимонт, Бо(жо)ю милостю корол полский, великий князь литовский, руский, княжа пруское, жомоитский и иныхъ.

Била намъ чоломъ землянка киевская Потаповая Уляна и поведила перед нами, иж воевода троцкий державца мозырский панъ Олбрихтъ Мартиновичъ Кгаштолътовича смотрелъ свояка ее Андрея Ждановича а брата ее Θедка Ершевича о томъ, иж тотъ братъ ее Θедко рекучи бы хотелъ именя отчизные и материзные, на имя Мошны и Бел-берегъ от нихъ, от близкихъ, жоне своей по животе своем записывати у великой суме, не подлугъ обычая права земского. И досмотревши дей пан воевода его милость того межи ними, и тому Θедку не казалъ всих именей от близких жоне своей записывати, лечъ на третей части, и на то тымъ близкимъ листъ свой судовый далъ. Который же листъ пана воеводы его милости троцкого тая Ульяна перед нами вказывала и поведила перед нами, што дей вжо тот брат ее Θедко вмер, а жона дей его за иного мужа пошла, а тые дей именя на нее одну спали, иного дей близшого к тымъ именямъ никог(о) нет, била намъ чоломъ, абыхмо ей на то дали нашъ листъ. Ино если будеть братъ ее Θедко умер, а к тымъ именямъ никого близшого нет, толко она, мы на то дали сесь нашъ лист — нехай она тые именя Мошны и Белъ-бере(г) отчизну и материзну свою держить, со всимъ с тымъ, якъ ся тые именя здавна сами в собе и в границах своих мають, подлугъ суду и листу судового воеводы троцкого пана Олбрыхта его милости. Писан в Торуни генвара пятого-надцать дня индикта осмого.

И поведили перед нами тые вышей мененые земяне наши киевские, иж водлугъ тых листовъ вышей виписаныхъ, по зештю продковъ ихъ, одно с тыхъ именей выслужоныхъ, на имя Тачанче, а половицу именя отчизного Григорева братъ их стрыечный Пилипъ Морозовичъ держалъ, который дей тых не давно прошлыхъ часовъ в року теперешнемъ, тисеча пятсот семъдесятъ второмъ, не зоставивши по собе жаднаго потомъства, умер, о чомъ и староста нашъ черкаский и каневский князь Михайло Вишневецкий до насъ листъ свой писалъ, ознаймуючи намъ о том, иж по зестью того Пилипа Морозовича жаднаго потомка ани повиноватого и близшого ку тымъ именямъ, окромъ их трохъ брати вышей мененыхъ, не зостало. И били намъ чоломъ преречоные Григорей, Иван а Еско Богдановичи Потаповичи Мошинские, абыхмо ласку нашу господарскую вчинили, а имъ тые именя Тачанче — выслугу, а половицу именя отчизного Григорева, яко близкость ихъ властную и отчизную, водлугъ листу князя Александра Володимеровича и водлугъ листу судового великого князя Александра, такъ теж имене ихъ отчизное Мошны, которого они по отцу своемъ в держаню суть, водлугъ листу Жи-

кгимонта короля, пана отца нашого, матце отцу ихъ даного, потвердили им нашимъ листом. Мы тогды, видячи того речъ слушную, и обачивши то, иж тое имене Тачанче продкове ихъ на князю Александру Володимеровичу выслужили, и зрозумевши, иж тое имене Григоревъ властная отчизна ихъ естъ, которого половица по брате ихъ стриечъномъ Пилипе Морозовичу правомъ прирожоным на них пришло, и видечи теж, иж тое имене Мошны отчизна властная их ест, з ласки нашое господарское на чоломъ бите ихъ то есмо учинили, тое имене Тачанче и половицу именя Григорева, и теж тое имене Мошны, в повете Киевскомъ лежачое, яко властную отчизну и близкост ихъ, зо всими пожитки и доходы, до тыхъ имeней здавна належачими, яким колвекъ именемъ названы быт могут, и яко се тые именя вышей мененые здавна сами в собе в пожиткохъ, границахъ и обыходехъ своих мают, потвержаемъ и умоцняемъ тым нашимъ листомъ. Мают они, пречечоные братя, такъ вси сполом, яко и кождый з них зособна, тые именя вышей описаные на имя Тачанче и половицу именя отчизного Григорева и Мошны держати и уживати, они сами, жоны и дети их, яко властную отчизну свою на вечность, окромъ пренагабаня и переказы кождого чоловѣка. А с того намъ господару слузбу нашу земъскую военную служити будут повинни по обычаю иныхъ земянъ нашихъ киевских. А на свядецтво того всего вышей писаного и печат нашу коронную до того листу нашого привесити есмо росказали. Дан въ Варшаве на сойме валномъ коронномъ при бытности панов рад нашихъ коронныхъ, духовныхъ и свецкихъ, дня второго апреля мѣсяца року от нароженя Сына Божого тисеча пят сотъ семъдесятъ второго, а панованя нашого сорокъ третего.

Коронна Метрика Московського Архива Мінїстерства Справедливости I, B. кн. N *2* f. *133.*

III.

Київський князь Семен Олександрович надає село Жердеву бояринови Андрїю Морозови, в Київі, 23 липня 1459 р.

Милоха Морозовая, земянка київська, продає свою маєтність Жердеву на Днїпрі братаничу Григорию Богдановичу, в Каневі, 4 марта 1564 р.

Кор. Жиґимонт Август потвержує сю продажу за проханнєм Григория Богдановича, в Варшаві, 1 квітня 1571 р.

Жикгимонт Августъ, Бо(жо)ю милостю корол полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомонтский, ифлянтский etc. панъ и дедичъ.

Ознаймуемъ тым листомъ нашим всим вобец и каждому зособна, кому того ведати належи, нинешним и на потом будучимъ, иж указовалъ перед нами и перед паны радами нашими, на томъ сойме теперешнемъ при нас будучими, шляхетный Григорей Богдановичъ Потаповича, земянин нашъ повету Киевского листъ записъ земянки повету Киевского, Милохи Морозовое, на которым листе своемъ описуеть, иж продала ему, братаничу своему, имене отчизное на реце Днепри, на имя Жердеву, за певную суму пенязей на вечность, яко и особливый листъ князя Семена Александровича на то имене, право свое, ему отдала, яко то ширей тые листы в собе описують и обмовають, которые слово од слова такъ ся в собе мають:

Милостю Бо(жо)ю мы князь Семенъ Александровичъ дали есмо село Жердеву боярину нашому пану Андрѣю Морозови, со всимъ с тымъ, што ку тому селу прислушаеть, а иный бы ся в то нихто не въступалъ, а на то есмо ему сес листъ нашъ дали з нашою печатю. Дан в Киеве июля двадцать третего дня в лѣто семое тисечи осмъ сотъ шестдесять семое.

Я Милоха Морозовая, земянка его королевское милости повету Киевского, вызнаваю сама на себе тым моимъ листомъ, кому будеть потреба ведати або чтучи его слышати, иж продала есми имене свое властное, никому ничимъ не пенное, на реце Днепре, Жердеву, братаничу своему пану Григо(р)ю Богдановичу Потаповича, земянину его королевское милости, повету Киевского с озеры и бобровыми гоны, и с пасечищами, такъ со всемъ на все, якъ ся тая Жердева сама в собе здавна маеть, со всими пожитками, за двадцать копъ грошей и за сем копъ грошей литовское личбы, жоне его милости, и детемъ, и потомству на вечность; мает его милость тое имене держати, и вживати, и ку своему лепшому и пожиточнейшому обернути, а з близких моихъ ни сынъ мой, а ни сестри мои не мает ся в тое жаден уступовати и переказы ему ни которое не чинити. Гдеж я Милоха Морозовая для лепшого потверженя сего моего вызнаного листа била есми чоломъ ихъ милости паном: его милости пану Ивану Белостоцкому, подстаростему каневскому, а его милости пану Миколаю Друкгомеру, ротмистру его королевское милости каневскому, о приложене печати, и их милост то на мое чоломбите вчинили и печати свои приложили к сему моему вызнаному листу. Ку тому теж просила есми пана Ща(ст)ного, войта каневского, о приложене местцкое печати, и его милость на прозбу мою вчинил и печать местцкую приложилъ. И на то есми дала пану Григорю Потаповичу сесь мой вызнаный листъ под печатми их милости верху писаных панов, а при том

были и того добре сведоми люде добрые: его милост панъ Андрей Богдановичъ, Мурава, бояринъ повету Каневского, а мещане его королевское милости каневские Буня Климовичъ а Васко Кабатникъ. Писан у Каневи лет Божого нароженя тисеча пят сот шестдесят четвертог(о)мѣсяца марца шостог(о)дня.

И бил нам чоломъ пречоный Григорей Богдановичъ Потаповича, абыхмо ему тое имене Же(р)деву, куплю его, водлугъ листу продажного, вышей в томъ листе нашомъ описаного, потвердили ему нашим листомъ, а такъ мы, видячи того быт реч слушную и обачивши тот листъ ее продажный, и теж листъ князя Семена Александровича киевского, продку его на тое имене даный, добрый, слушный и ни в чом не нарушоный, и печати цилые тыхъ листовъ, з ласки нашое господарское тое имене Жердеву, в повете Киевскомъ лежачое, зо всими пожитки и доходы, такъ яко ся тое имене здавна само в собе в пожиткох, границах и обыходах своих мает, водлугъ листу князя Семена Александровича киевского и теж водле листу продажного Милохи Морозовое потвержаем и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ: маеть онъ самъ, жона, дети и потомкове их тое имене Жердеву зо всимъ тымъ, яко на листе продажномъ естъ описано, держати и уживати вечными часы, а с того нам господару службу нашу земскую военную служить будуть повинни по обычаю иныхъ земянъ нашихъ повету Киевского. А на сведецтво того всего вышей писаного и печат нашу коронною до того листу нашого привесити есмо росказали. Дан въ Варшаве на сойме валномъ коронномъ дня первого апреля мѣсяца року от нароженья Сына Божого тисеча пять сотъ семъдесятъ второго, а панованя нашого сорок третег(о), при бытности панов рад нашихъ коронных, духовных и свецкихъ.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I B. N *2* f. *132.*

IV.

Шл. Дмитр Єлець, земянин київський, продає своє селище Сїряків коло Київа шл. Марку Поплавскому, десятнику київської залоги; при тім подано зміст документів на сю маєтність, почавши від надання р. 1465; у Київі 14 падолиста 1571 р.

„Сознанне" того акту до книг ґродських київських, у Київі, 15 падолиста 1571 р.

Кор. Генрик потверджує той же акт за проханнєм М. Поплавского, в Варшаві, 18 марта 1572 р.

Жикгимонт Август, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомоитский ифлянтский пан и дедич.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ, всим вобец и каждому зособна, кому того ведати належи, нинешнимъ и на потом будучимъ, иж указовалъ перед нами и перед паны радами нашими, на сойме теперешнемъ Варшавскомъ при насъ будучими, шляхетный Марко Поплавский, десятникъ з роты урожоного Каспора Стужинского, ротмистра нашого замку Киевского, лист — записъ шляхетного Дмитра Өедоровича Елца, земянина нашого повету Киевского, которым листомъ своимъ продалъ ему селищо свое властное отчизное обрубное, прозываемое Серяковъ, лежачое в повете Киевскомъ у двухъ миляхъ от Киева над рекою и обапол реки Котовки, за певную суму пенязей, на томъ листе его продажномъ описаную, якож дей тую продажу свою Дмитръ Елецъ, самъ обличъне ставши перед урядомъ нашимъ кгродскимъ Киевскимъ, оповедалъ и доброволне до книгъ кгродскихъ киевскихъ зозналъ, и тот листъ свой и продажу записати далъ, яко то все ширей а достаточъней тот листъ его продажный и выписъ книгь кгродскихъ киевскихъ в собе описуеть и обмовляет, который слово од слова такъ ся в собе мает:

Выписъ книгъ кгродскихъ замъку господарского Киевского.

Лета Божего нароженя тисяч пят сот семдесят першого мѣсяца ноября пятнадцатого дня, постановившыся обличъне на вряде его кролевское милости в замъку Киевскомъ перед нами Костентиномъ Острозкимъ, воеводою киевскимъ, маршалъкомъ земъли Волынское, старостою володимерскимъ, шляхетный пан Дмитръ Өедоровичъ Єлец оповедалъ и доброволне тыми словы до книгъ кгродских киевскихъ сознал, иж продалъ селище свое властное отчизное Серяковъ за шестдесят копъ грошей литовъскихъ пану Марку Поплавскому, десятнику роты пана Каспора Стужинского, на што дей есмо и лист свой вызнаный под печатю своею и властного писаня руки своее, а под сведомом и печатми пановъ зацныхъ пану Марку Поплавскому дал, который листъ на вряде оказавши, просилъ, абы былъ вычытанъ и в книги кгродские записанъ, который такъ ся в собе маеть:

Я Дмитръ Өедоровичъ Елец вызнаваю и чиню явно симъ моимъ листомъ, кому то потреба ведати або чтучи его слышати, сес час и на потомъ будучимъ людемъ, иж я з доброе воли своее, ведаючы волность шляхетскую, у статуте на уѳле сойму Берейстейского описаную, иж кождому шляхтичу волно именями своими ша-

фовати и кому хотячи отдати, продати, не смотречи третее части, але все уздоймомъ, — продалъ есми селищо свое властное отчизное обрубное, прозываемое Серяковъ, лежачое у повете Киевскомъ у дву миляхъ от Киева, над рекою и обапол реки Котовки. То естъ грани того селища Серякова: напервей почавши от речки Котовки малою речкою Серяковскою уверхъ долины, где лесъ, и долина унелася, от тое долины валомъ и з ровомъ, аж до дороги великое, которая идет з места Киевского и манастыра Печерского до Королева мосту, тоюж дорогою поехавши и звернувши лугомъ до долины Глубокое, в которой долине и озеро стоитъ, а от того озера лугом до леска, который лесокъ и долина впала в речку Котовку, которое местцо зовется врочищомъ Козий Брод; тоюж речкою Котовкою до долины, которая зовется Куликовка, тоюж речкою переехавши въверхъ тою долиною, над которою долиною копъцовъ чотыри стародавныхъ, в которых копъцах значилася и знелася Гнилецкая и Лесницкая Семена Трещина. Тое селищо продалъ есми з дубровами, с полми, зъ сеножатми, с пасеками и з ставищомъ и зо всим на все, яко се тая земъля здавна сама в собе в пожиткохъ, уво входехъ, в широкостяхъ, и в границах своихъ верху менованыхъ мает, за певную суму пенязей, за шестдесят копъ грошей личбы и монеты литовское, личечи по десети пенязей белыхъ в грошъ, а в копу по шестдесят грошей, десятнику роты пана Каспора Стужинского пану Марку Поплавскому, жоне, детем, потомкомъ и счадкомъ его на веки исте. Которое селищо Серяковъ заразъ есми в моц и в держане подалъ: мает пан Марко Попълавский самъ, жона, дети, потомки и щадки его тое селищо Сераковъ держати, вживати, розширяти, розмножати и собе з него якие хотечи пожитки привлащати, маючи волност тое селищо менованое Серяков кому хотечи отдати, даровати, продати, заставити, заменити и куды хотя ку своему лепшому пожитку обернути, а я Дмитръ Елец сам, жона моя, дети, потомки, щадки, кревные, близкие, повинные мои и нихто з брати моее в тое селищо Серяковъ ничим ся въступовать и жадное переказы и трудности пану Марку Поплавскому чинити не маемъ; а естли быхъ я самъ, жона, дети, потомки, близкие, кревные, повинные мои, або брат мой панъ Ѳедоръ в тое селищо Серяковъ чимъ се колвекъ въступовать, якуюж колвекъ трудность пану Марку Поплавскому або потомъкомъ его чинити мели, тогды кождый таковый з насъ, хто бы то смелъ учинити, мает и будет повиненъ заруки господару королю его милости шестдесят копъ грошей, а пану Марку Поплавскому, яко стороне нарушоной, другую шестдесят копъ грошей заплатити, шкоды и накълады нагородити, а заплативши заруку, а за шъкоды и накъ-

лады нагородивши, предсе сес мой листъ, яко продажный, в кождого права и на всякомъ местцу при моцы зостати, держанъ и захованъ быти мает. А хотяж бы брат мой пан Өедор Елец хотелъ о тое селищо Сеpяковъ пана Марка Поплавского позва(ти), тогды я в кождого права буду повинен пана Поплавского заступова(ти), якож и листы твердости, право свое, которое есми мелъ на тое селищо Серяков, пану Марку Поплавскому до рукъ далъ, перший листъ князя Семена Александровича, под датою лѣта семое тисечи девет сот семдесят третего мѣсяца марта, индикта третего-надцат, иж его милость князь Семенъ Александровичъ слузе своему князю Ю(ри)ю Борисовичу тое селищо Серяков далъ; ку тому листъ князя Ю(ри)я Борисовича под датою осмое тисечи, индикта четвертого, мѣсяца августа, иж князь Юрей Борисовичъ тое селище, выслугу свою, пану Ивану Игнатовичу Елцу продалъ; при том теж листъ пана Андрея Якубовича Немировича, воеводы киевского, гетмана господарского, под печатю его милости, в котором дата стоит индикта осмого [1]) мѣсяца февраля четвертого-надцать дня, што пан Яцко а пан Өедор Ивановичи Елцы, ставши очевисто перед его милостю паномъ Андреем Немировичомъ, то сознали, же межи собою розделъ вечъный приняли, — и на томъ я Дмитръ Елец пану Марку Поплавскому далъ сесь мой продажный листъ з моею печатю и властного писаня руки моее, а для лепшого сведомя на кштъталтъ тоеж руки моее и еще-м руку свою подписалъ. А при том были и того добре сведоми ест, а за устною и очевистою прозбою моею и печати свои приложа(ти) рачили къ сему моему листу ихъ милость панове зацные: панъ Станиславъ Силницкий, пан Каспор Стужинский войский и ротмистръ его кр. милости замку Киевского, а панъ Богушъ Гулкевичъ Глебовский, писар кгродский киевский. Писанъ у Киеве лѣта Бож. нароженя тисеча пят сот семъдесят первого мѣсяца ноябра четвертогонадцат дня.

А такъ мы тое оповедане а доброволное и очевистое сознане пана Дмитра Елца и листъ его продажный слово от слова с початку все до конца в книги кгродскии киевскии записати казали и выписъ книгъ под печатю нашою пану Марку Поплавскому на то дати велели. Писанъ у Киеве.

И билъ намъ чоломъ пречечоный Марко Поплавский, абыхмо тот листъ Дмитра Елца продажный водлугъ права умоцнивши, до книгъ нашихъ канцлярских коронныхъ въписати казали. А такъ мы,

---

[1]) Себ то року 1535.

видячи то быт речъ слушную и обачивши тот листъ продажный Дмитра Елца, добрый, порадный, слушный и ни в чомъ не нарушоный, и печати целые того листу и тыхъ всихъ, которые до него приложили, водлугъ права посполитого и статуту земского справеный и учиненый и обличъне через помененего Дмитра Елца на вряде нашомъ кгродском Киевском оповеданый и зознаный, тот листъ продажний, вышей в томъ нашомъ листе описаный, ни в чомъ его не нарушаючы, вцале и в моцы зоставуемы, а моцю зверхности нашое господарское потвержаем и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ: мает Марко Поплавский, он самъ, жона, дети и потомъкове его тое селищо зо всимъ, яко на листе продажномъ въ границахъ своих описано, зо всими приналежачими до него пожитки держати, ужывати вечными часы. Што все з росказаня нашого до книгъ нашихъ канцлярейских коронныхъ записано естъ, а на свядецтво и добрую ведомост того всего вышей писаного и печат нашу коронную до того листу нашого притиснути есмо велели. Данъ въ Варшаве дня осмого-надцать мѣсяца марца року от нароженя Сына Божего тисеча пят сот семдесят второго, а панованя нашего сорокъ третего. Valenty Dembinsky, r. P. cancell.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I, В. кн. N *2* f *123.*

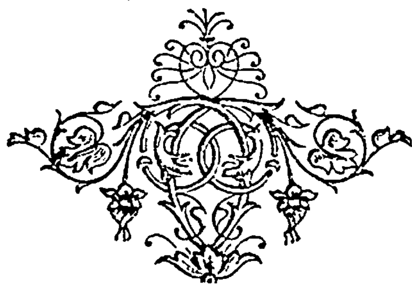

МАТЕРИЯЛИ ДО ФІЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛЬОҐІЇ.

ЧАСТЬ ПЕРША, МЕХАНЇКА.

Зладив *Володимир Левицкий.*

З припорученя секциї математично-природописної Наукового Товариства ім. Шевченка підняв ся я виготовити термінольоґію фізичну, а радше зібрати материяли, які моглиб в будучности стати основою до утвореня сталої, наукової термінольоґії. На сам початок задумав я зібрати найважнїйші терміни, з якими стрітитись можна в науцї теоретичної механїки, при чім старав ся узглядинти не лиш науку шкільну, але по силам і висшу аналїтичну механїку. Всї терміни подав я під розвагу згаданої секциї, де над кождим з них розвелась основна дискусия. Так отже подані терміни вийшли в переважній мірі від самої секциї, я лише зібрав відповідний материял. — Очевидна річ, що цїлий сей збірник не має нїякої претензиї до точности, бож се не так легко зібрати всї терміни в так обширній науцї, як є нинї наука теоретичної механїки; длятого мушу ще раз зазначити, що збірник сей обіймає лиш найважнїйші і найчастїйше уживані терміни. Також далеко сьому збірнику до того, щоби кождий вираз був вже сталий і щоби на його місце не мож було подати иньшого, лїпшого, який більше підходив би під саму суть відповідного понятя, бо тяжко вимагати від збірника, який має бути доперва засновком сталої термінольоґії, щоби всї вирази були відразу добре і відповідно дібрані.

Тож в імени секциї і для добра науки осьміляю ся звернути до всїх, а в першій мірі до фахових людий, щоби всякий термін, який буде видавати ся їм відповіднїйшим, подали до секциї математично-природописної, бо як-раз тільки наукова дискусия може довести до якихсь позитивних результатів.

Що до формальної сторони збірника, то є він уложений так, що побіч руського терміну находить ся відповідний термін нїмецький і французький.

Атом	Atom	atome
Безвладність	Trägheit	inertie
бéзмін	Schnellwage	balance romaine
бігун	Pol	pôle
бльок (воротило, качалó) неподвижний	feste Rolle	poulie
бльок подвижний	bewegliche Rolle	poulie mobile
брахістохрона	Brachistochrone	brachistochrone
Вагá	Wage	balance
вага вірна	richtige Wage	balance juste
вага десяточна	Decimalwage	balance décimale
вага пружинна	Federwage	peson à ressort
вага чула	empfindliche Wage	balance sensible
скрýтьвага, скрутівка	Torsionswage	balance de torsion
ваготá, тягар	Gewicht	poids
вагота атомна	Atomgewicht	poids atomique
вагота питúма	specifisches Gewicht	poids spécifique
величина	Grösse	quantité
величина руху	Bewegungsgrösse	quantité de mouvement
верхнý	Fläche	surface
верхнý филї	Wellenfläche	surface d'onde
верхнý рівного потенциялу (зеркало для течи)	Niveaufläche	surface équipotentielle
взгін	Auftrieb	poussée
взорець	Etalon	étalon
вид, стать	Gestalt	figure, forme
видатність	Effect	effet
вúдержність	Festigkeit	solidité
вúдержність беззглядна	absolute Festigkeit	résistance absolue, ténacité
вúдержність відпорна	rückwirkende Festigkeit	résistance à la rupture par pression
вúдержність зглядна	relative Festigkeit	résistance relative
вимір	Dimension	dimension

виплив	Ausfluss	écoulement
вир	Wirbel	tourbillon
вислїдний	resultirend	résultant
відрізна	Abcisse	abcisse
відтручанє	Abstossung	répulsion
відхи́л, відкло́н	Elongation	élongation
вісь безвладности	Trägheitsaxe	axe d'inertié
вісь незмінна	invariable Axe	axe invariable
вісь обороту	Drehungsaxe	axe de rotation
вісь осередна	Centralaxe	axe central
вісь плаваня	Schwimmungsaxe	axe de flottaison
вісь пружности	Elasticitätsaxe	axe de l'élasticité
вісь свобідна	freie Axe	axe permanent
вісь спряжена	conjugirte Axe	diamètre conjugué
Гін	Trieb	impulsion
гнуткість, гнучкість	Biegsamkeit	flexibilité
годоґраф	Hodograph	hodographe
густота	Dichte	densité
Ґіроскоп	Gyroscop	gyroscope
Декремент	Decrement	décrement
деформация	Deformation	deformation
деформация виду, стати	Deformation der Gestalt	deformation des angles
деформация обєму	Deformation des Volums	deformation des arêtes
деформация однородна, рівнородна	homogene Deformation	deformation homogène
деформация ріжнородна	heterogene Deformation	deformation héterogène
деформация тревала	bleibende Deformation	deformation permanente
дина	Dyne	dyne
динаміка	Dynamik	dynamique
дїланє і противдїланє	Wirkung u. Gegenwirkung	action et réaction
дїрчатість	Porosität	porosité
довжина, довгота, довжінь филї	Wellenlänge	longueur de l'onde
довжина зведена	reducirte Länge	longueur du pendule composé
дорога	Weg	chemin

дорога подвїйно (задвїйно) крива	doppelkrümmige Bahn	courbe à double courbure
досьвід	Versuch	expérience
досяг, далеч, досяглїсть мету	Wurfweite	amplitude du jet
дрібномір, мікрометр	Mikrometer	vis micrométrique
дробина, молекул	Molekül	molécule
дро́гане	Schwingung	vibration, oscillation
дро́гане подовжне (поздовжне)	Longitudinalschwingung	vibration longitudinale
дро́гане поперечне	Transversalschwingung	vibration transversale
дро́гане простолїнійне	gerade Schwingung	vibration rectiligne
дро́гане устайне	gedämpfte Schwingung	vibration étouffé
Елїпса	Ellipse	ellipse
елїпсоїда	Ellipsoid	ellipsoide
енерґетика	Energetik	énergetique
енерґія	Energie	énergie
енерґія внутрішна (внутренна)	innere Energie	énergie intérieure
енерґія динамічна	dynamische Energie	énergie dynamique
енерґія електрична	elektrische Energie	énergie électrique
енерґія кінетична	kinetische Energie, lebendige Kraft	énergie cinétique
енерґія маґнетична	magnetische Energie	énergie magnétique
енерґія потенцияльна	potentielle Energie	énergie potentielle
енерґія проміниста, проміняста	strahlende Energie	énergie du rayonnement
енерґія хемічна	chemische Energie	énergie chimique
ерґ	Erg	erg
За́колот	Perturbation	perturbation
закон природний	Naturgesetz	loi de la nature
засада, основа, начало	Princip	principe
засада захованя енерґії	Princip der Erhaltung der Energie	principe de la conservation de l'énergie
засада захованя материї	Princip der Erhaltung der Materie	principe de la conservation de la matière
засада захованя піль	Gesetz der Flächenräume	théorème des aires
засада найменшого дїланя	Gesetz der kleinsten Wirkung	principe de la moindre action

засяг (обсяг) дї́ланя	Wirkungssphäre	sphère d'activité
збоченє	Deviation	déviation
зведенє	Reduction	réduction
згинанє	Beugung	flexion
зна́ряд, прилад	Apparat	l'appareil
знижка, обнижка	Depression	dépression
Катетометр	Kathetometer	cathétomètre
кільоґрамометр	Kilogrammometer	kilogrammomètre
кінематика	Kinematik	cinématique
кінетика	Kinetik	cinétique
кінь паровий	Dampfpferd	cheval vapeur
клепність, ковність	Hämmerbarkeit	malléabilité
клин	Keil	coin
— бік	Seite	côté
— вістрє	Schneide	tranchant d'un coin
— голова	Rücken	dos
колíворот	Wellrad	treuil
компаратор	Comparator	comparateur
коро́мисло (при вазї)	Balken	fléau
коченє	Rollen	roulement
кривина́	Krümmung	courbure
кривиця	Curve	courbe
кривиця шляху	Bahncurve	trajectoire
крихкість, крушність, розпирсливість, розпорсність	Sprödigkeit	fragilité
кут скрученя	Torsionswinkel	angle de torsion
кут тертя	Reibungswinkel	angle de friction
Лїбеля	Libelle	niveau à bulle d'air
лїнїя, черта ланьцухова	Kettenlinie	chaînette
лїнїя узлів	Knotenlinie	
луч провідни́й, про́водень	Leitstrahl, Radiusvector	ligne des noeuds rayon vecteur
Маса	Masse	masse
материя	Materie	matière
машина відосередна	Centrifugalmaschine	appareil à force centrifuge
машина до дїленя	Theilmaschine	machine à diviser
маятник (колибень, хиту́н)	Pendel	pendule
маятник балїстичний	ballistisches Pendel	pendule balistique

маятник двуворотний	Reversionspendel	pendule réversible
маятник компенза-цийний	Compesationspendel	pendule compensé
маятник математичний	mathematisches Pendel	pendule simple
маятник секундовий	Secundenpendel	pendule à secondes
маятник стіжковий	konisches Pendel	pendule conique
маятник сферичний	sphaerisches Pendel	pendule sphérique
маятник фізичний	physisches Pendel	pendule composé
маятник цикльоідальний	Cycloidenpendel	pendule cycloidal
мет	Wurf	jet
метода, навóд	Methode	méthode
механїка	Mechanik	mécanique
мірене	Messung	mesure
многоворотник	Flaschenzug	moufle
многоворотник звичайний	gewöhnlicher Flaschenzug	moufle ordinaire
многоворотник ріжницевий	Differentialflaschenzug	moufle différentiel
многоворотник степенний	Potenzflaschenzug	moufle d' Archimède
многокутник моментів	Momentenpolygon	polygone des moments
многокутник скоростий	Geschwindigkeitspolygon	polygone des vitesses
многокутник сил	Kräftepolygon	polygone des forces
момент	Moment	moment
момент безвладности	Trägheitsmoment	moment d'inertie
момент обороту	Drehungsmoment	moment de la rotation
момент пари сил	Moment des Kräftepaars	moment du couple de forces
момент приготований	virtuelles Moment	moment virtuel
момент руху	Moment der Bewegungsgrösse	moment de la quantité de mouvement
момент сили	Kraftmoment	moment d'une force
момент скрученя	Torsionsmoment	moment de torsion
мотор	Motor	moteur
Напруга, тиск	Spannung, Druck	pression
напрям (adj: напрямний, напрямовий)	Richtung	direction
насáд	Schraubenmutter	vis femelle, écrou

натуга	Intensität	intensité
непроникливість	Undurchdringlichkeit	impénétrabilité
нонїй	Nonius	nonius, vernier
нутация	Nutation	nutation
Обєм	Volum	volume
обіг	Revolution	révolution
оборот	Rotalion	rotation
огнище (adj: огнищевий)	Brennpunkt	foyer
одиниця	Einheit	unité
опізненє	Verzögerung	rétardation
опір	Widerstand	résistance
осередок безвладности	Trägheitsmittelpunkt	centre d'inertie
осередок дроганя	Schwingungsmittelpunkt	centre de vibration
осередок маси	Massenmittelpunkt	centre de masse
осередок тиску	Mittelpunkt des Druckes	centre de pression
осередок тяжести	Schwerpunkt	centre de gravité
осередок удару	Mittelpunkt des Stosses	centre de percussion
осередок хвилевий	Momentancentrum	centre instantanée
основний систем (мір)	absolutes System	systeme fondamental
Пара сил	Kräftepaar	couple des forces
період, наворот	Periode	période
піднесенє	Elevation	élévation
підойма	Hebel	levier
площа незмінна	invariable Ebene	plan invariable
площа похила (хила)	schiefe Ebene	plan incliné
подільність, ділимість	Theilbarkeit	divisibilité
постереженє, помічанє	Beobachtung	observation
потенциял	Potential	potentiel
потенциял притяганя	Potential der Anziehung	potentiel de l'attraction
потенциял скорости	Geschwindigkeitspotential	potentiel de virtesse
поховз	Gleiten	glissement
походний, виводний	abgeleitet	dérivé
походна одиниця	abgeleitete Einheit	unité dérivée
праця, робота	Arbeit	travail

праця елементарна	Elementararbeit	travail élémentaire
праця приготовлена	virtuelle Arbeit	travail virtuel
приплив і відплив	Fluth u. Ebbe	flux et reflux
прискóрене	Beschleunigung	accélération
прискорене кутове	Winkelbeschleunigung	accélération angulaire
прискорене нормальне	normale Beschleunigung	accélération normale
прискорене стичне	tangentielle Beschleunigung	accélération tangentielle
притягане	Anziehung	attraction
причіпність	Adhaesion	adhésion
продовжене	Verlängerung	allongement
проміжка	Intervall	intervalle
прояв, проява, проявок, явище	Erscheinung	phénomène
пруд	Strömung	flux
пруживість	Elasticität	élasticité
пружина	Feder	ressort
прям	Loth	verticale
Рамя безвладности	Trägheitsarm	bras d'inertie
рівнане канонічне	kanonische Gleichung	équation canonique
рівнане руху	Gleichung der Bewegung	équation du mouvement
рівнане тяглости	Continuitätsgleichung	équation du continuité
рівнобіжник	Parallelogramm	parallélogramme
рівновага	Gleichgewicht	équilibre
рівновага кождоположна	indifferentes Gleichgewicht	équilibre indifférent
рівновага стала, стійна	stabiles Gleichgewicht	équilibre stable
рівновага хитка, хитна	labiles Gleichgewicht	équilibre instable
рівнозначник динамічний	mechanisches Aequivalent	équivalent dynamique
розбір	Analyse	analyse
рóзмах	Amplitude	amplitude
розтяжність	Ausdehnbarkeit	l'étendue
розширене	Dilatation	dilatation
рух	Bewegung	mouvement
рух беззглядний	absolute Bewegung	mouvement absolu

рух гармонїйний	harmonische Bewegung	mouvement harmonique
рух зглядний	relative Bewegung	mouvement relatif
рух криволїнійний (кривочертний)	krummlinige Bewegung	mouvement curviligne
рух несвобідний	zwangläufige Bewegung	mouvement d'un corps assujetti a des liaisons
рух нерівномірний	ungleichförmige Bewegung	mouvement vaire
рух оборотовий	Rotationsbewegung	mouvement de rotation
рух осередний	Centralbewegung	mouvement central
рух поступний	fortschreitende Bewegung	mouvement de translation
рух прецессійний	Präcessionbewegung	mouvement de précession
рух припізнений	verzögerte Bewegung	mouvement retardé
рух прискорений	beschleunigte Bewegung	mouvement accéléré
рух простолїнійний (просточертний)	geradlinige Bewegung	mouvement rectiligne
рух рівномірний	gleichförmige Bewegung	mouvement uniforme
рух рівночасовий	isochronische Bewegung	mouvement isochrone
рух филястий	Wellenbewegung	mouvement ondulatoire
рух хвилевий	Momentanbewegung	mouvement instantané
рядна́	Ordinate	l'ordonnée
Середовище	Medium	milieu
сила відосередна	centrifugale Kraft	force centrifuge
сила внїшна	aeussere Kraft	force extérieure
сила внутрішна	innere Kraft	force intérieure
сила доосередна	centripetale Kraft	force centripète
сила змінна	veraenderliche Kraft	force variable
сила розсїяна	dissipative Kraft	force dissipative
сила стала, стійна	stetige Kraft	force constante
сила страчена	verlorene Kraft	force perduc
сила тяжести, тяжкости	Schwerkraft	gravité

сила хвилева	momentane Kraft	force instantanée
систем материяльний	materielles System	système matériel
систем незмінний	unveränderliches System	système invariable
систем несвобідний	unfreies System	système qui n'est pas libre
систем сил	Kräftesystem	système des forces
складанє	Zusammensetzung	composition
складовий	component	component, composant
скорість	Geschwindigkeit	vitesse
скорість кутова	Winkelgeschwindigkeit	vitesse angulaire
скорість проводна	Fortpflanzungsgeschwindigkeit	vitesse de propagation
скорість середна	mittlere Geschwindigkeit	vitesse moyenne
скрут	Windung	monvement hélicoidal
скрученє	Torsion	torsion
сорядні	Coordinaten	les coordonnées
сочинник пруживости	Elasticitätsmodulus	module d' élasticité
сочинник стяганя (звуженя)	Contractionscoefficient	coëfficient de contraction
сочиннив тертя	Reibungscoëfficient	coëfficient de friction
спадниця	Fallmaschine	machine d' Atwood
спійня, спійність	Cohäsion	cohésion
сплощенє	Abplattung	aplatissement
статика	Statik	statique
стисність	Compressibilität	compressibilité
стрілка згинаня	Beugungspfeil	flèche de la flexion
струя	Stromfaden	filet
сферометр	Sphärometer	sphéromètre
Твердота	Härte	dureté
теодоліт	Theodolith	théodolithe
терезка	Schale einer Wage	plateau d' une balance
тертє	Reibung	friction, frottement
тертє внутрішне	innere Reibung	friction intérieure
тертє статичне	statische Reibung	friction statique
тиск	Druck	pression
тїло безподобне	anisotroper Körper	corps anisotrope
тїло непруживе	unelastischer Körper	corps dénué de l' élasticité

тїло одновидне (рівновидне, рівноподобне)	isotroper Körper	corps isotrope
тїло однородне (рівнородне)	homogener Körper	corps homogène
тїло ріжнородне	heterogener Körper	corps hétérogène
тїло совершенно пруживе	vollkommen elastischer Körper	corps parfaitement élastique
тїло цїпке	starrer Körper	corps rigide, solide
ток	Strom	courant
точка завішеня	Aufhängepunkt	centre de suspension
точка зачепу	Angriffspunkt	point d' application
точка материяльна	materieller Punkt	point matériel
тяг	Zug	tension, traction
тяготїнє	Gravitation	gravité
тятива́	Sehne	corde
тяжість	Schwere	pesanteur
Угнітний	plastisch	plastique
угнітність	Plasticität	plasticité
угол, кін	Ecke, Körperwinkel	coin, angle
уда́р	Stoss	choc
удар заосередний	excentrischer Stoss	choc excentrique
удар осередний	centraler Stoss	choc central
удар простолїнїйний	gerader Stoss	choc direct
удар ускісний	schiefer Stoss	choc oblique
Фаза	Phase	phase
филя	Welle	onde
филя плоска	ebene Welle	onde plane
филя поступна	fortschreitende Welle	onde progressive
филя стояча	stehende Welle	onde locale
Цїпкий	starr	rigide, solide
Частота (н. пр. дрогань)	Häufigkeit	frequence
Шлях	Bahn	orbite
шруба	Schraube	vis
— веретено шруби	Schraubenspindel	broche a vis
— висота скрута	Gewindhöhe	pas du filet de vis

Се булаби отже перша частина термінольоґїї фізичної. Ще раз пригадую, що збірник сей не є повний і містить лиш головнїйші

терміни з механіки теоретичної; механїку стосовану узглядинив я лиш в головних начерках, бо она є властиво частиною технольоґії, а термінольоґія технольоґічна не була моєю задачею.

Роботу над дальшими частями фізичної термінольоґії з причин від мене незалежних мушу на разї понехати; за се радо бим бачив, наколиб над нинїшним збірником вивязалась обширна дискусия.

Львів, вересень 1895.

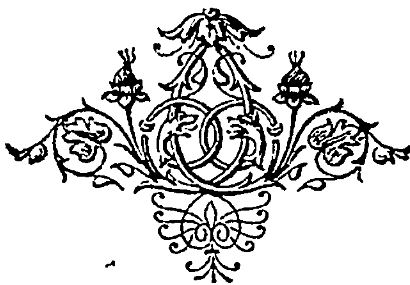

Miscellanea.

Дозвіл кор. Жиґимонта митнику Петрашку на передажу с. Крогульця камінецькому намістнику Григорию 1509 р.

В недавно виданій праці д. Ю. Сіцинського: Историко-статическія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи, І. Каменецкій уѣздъ (Труды ист. статист. комитета т. VII, 1895) поважний автор на вступі зводить до купи деякі загальнійші відомости про духовенство подільське; згадує він тут як про першого звістного намістника Гдашицького, що завідував між иньшого церквами подільськими, а низше, говорячи про материяльне становище духовенства, одиноку вказівку про володіннє землями знаходить в поборовім реєстрі 1565 р. — про с. Пилатовці камінецького протопопа. Та бідність наших відомостей про подільське духовенство дає минї причину предложити низше поданий документ, поки то прийде час публікациї тих подільських документів. Документ цікавий з двох боків — перше — уставляє особу намісника камінецького значно старшого від згаданого Гдашицького: з иньшого документу довідуємось, що сей Григорий, або Грицько Дяк, як він там названий, уставлений був in superiorem alias vicesgerentem, vulgari vero — namiestnykiem ще за Яна Альберта. Друге, що сей намісник виступає властителем земельним, набуває від тестя — камінецького митника Петрашка село Крогулець (тепер присілок села Кадиєвець, на границї австрийсько-российській — див. про нього в згаданій праці д. Сіцинського с. 349); се село записав кор. Олександр 1506 р. сьому Петрашку в 100 копах лїчби подільської (значно меньшої від звичайної), і Григорий набуває село, відповідно тому, не на власність, а право володіння ним, доки ко-

роль не сплатить записаної на нїм суми (що, звичайно — нїколи не наступало).

Sigismundus etc.

Significamus etc., quia habentes commendatam virtutem fideique integritatem famosi Pyotrassek, civis theloneatorisque camenecensis, fidelis nostri dilecti, sibi de certa sciencia et singulari gratia regiis nostris — summas peccuniarum, in villa seu vastitate Crogulcze, in terra Camenecensi sitta, sibi per olim fraternam maiestatem Alexandri regis inscriptas et obligatas, simul ac tenutam ipsius discreto Hrehorey, poponi et ritus ruthenici in civitate Camenecensi vicem gerenti, genero suo, inscribendum et resignandum consenciendum et admittendum duximus, consentimusque et admittimus presentibus, ita tamen, quod summe peccuniarum non excedant summas, in litteris originalibus super villam predictam concessas, descripte (sic), admittentes villam seu vastitatem predictam per dictum Hrehorey poponem et suos successores legittimos tenendam, habendam, utifruendam pacifice et quiete possidendam, usque ad redempcionem, per nos vel successores nostros faciendam, qua facta possessio ville seu vastitatis prefate revertetur ad nos pleno jure, juribus et stacionibus nostris semper salvis, — harum, quibus sigillum nostrum est subappensum, testimonio litterarum. Datum in convencione Pyotrkoviensi generali feria sexta ante Ramis palmarum anno Domini millesimo quingentesimo nono, regni nostri anno tercio.

Коронна Метрика Варшавського Головного Архиву кн. N *23* f. *494.*

М. Грушевський.

Вірші Степана Шепедія.

Про Ст. Шепедія[1]) згадав д. В. Коцовський у своїй працї „Жите и значене Маркіяна Шашкевича и въ додатку матеріялы и замѣтки до генезы руско-народного ôдродженя въ Галичинѣ, Львôвъ 1886“ стор. 68. Про него оповідав д. Коцовському єго шкільний товариш М. Устиянович як про такого, що вже в семинариї духовній знав і співав московські піснї і був завзятим Русином. Д. Осипови Роздольському маємо подякувати за зібранє поданих далї причинків до житепису і діяльности Шепедія. Бувши минувшого лїта в Лавочнім і Опірцї д. Роздольський найшов у тамошнїй церкві автографічний

[1]) Пишемо „Шепедій“, а не „Шепегій“ або „Шепегѣ“, як підписував ся сам покійник, транскрібуючи мадярську писовню Sepegyi, що по нашому вимовляє ся Шепедій. *І. Фр.*

список віршів Шепедія, а власне двох його „Історіостихів“ на збудоване церкви в Опірці в р. 1841 і на вилляне дзвона для тоїж церкви в р. 1855 з доданими до них документами, а також „Пісні во время бездождія“ написаної 1862 р. На просьбу д. Роздольського все те переписано, а виписано надто із Помяника лавочанського, зладженого самим Шепедієм, дати про його житє і смерть. Друкуючи ті причинки задержуємо правопись ориґіналу, переміняючи лише кирильські букви, що подекуди приходять.

Друкуючи оті памятки житя і діяльности одного з тихих і незвісних ширшій громаді робітників на ниві народній ми розуміємо добре, що вони не мають претензиї до літературної стійности. Мова у Шепедія — старомодна мішанина церковщини з бойківським диялектом, віршоване примітивне, поетичного дару нема ніякого. Та про те годі заперечити, що отсї варварські вірші роблять певне і то дуже симпатичне вражінє. Вони малюють нам чоловіка і се їх головна стійність; малюють сьвященника старої дати, простого, близького до природи і до тих простих людий, серед яких він жиє. З тих його розмов з селянами, з тих нарад з ними, з тих теплих характеристик поодиноких селянських фіґур, як ось теслї Билня, дзвонаря Мартина Станькова і ин. бачимо виразно, як близьким до народа був тодї сьвященник в тих далеких горах. Не дурно люде з горячою симпатиєю згадують і доси про таких сьвященників.

„Історіостих“ Шепедія цікавий ще й з иньшого погляду — як культурно історичний образок тих заходів і змагань, якими здвигали ся у нас по селах церкви і виливали ся дзвони. Тепер такі процедури і такі постатї, як Билень і Станкевич чи Станьків перейшли переважно в обсяг традициї; конкуренция церковна управильнена осібним законом, само будоване церкви йде по пляну зладженому фаховим будівничим (звичайно шабльоново) і громада крім достарченя грошей не має майже ніякої інґеренциї; дзвони ллють ся в фабриках за угоджену цїну. Оповіданнє Шепедія зберегло нам живий і щирим теплом надиханий образок давнїх порядків.

Др. Ів. Франко.

Історїостїхъ

отъ основанія церквы святой, єйже будованя и совершенія, єйже помальованя и сницирства или рѣзбарства и на сію с. церкву Опорецкую жертвоприносителей и ктиторсй, которіи съшедшіи ся къ мнѣ ниже подписаному въ праздникъ Честнаго Креста року Божія 1841. ҂а҃ѡ҃м҃а. д҃і. Септемврія совѣтъ изложили съ іереємъ съоружити храмъ Господень; и такожде съллянія кѵмвала до тоиже

церквы Р. Б. 1855 въ день Святой Анvсіи с. є. л҃. Декемврія ҂ахне — въ полунощи при всходячомъ мѣсяци или лунѣ и крѣпкомъ мразѣ, блистающихъ звѣздахъ и чистомъ безхмарномъ небѣ, соллянъ былъ кvмвалъ въ лузѣ между потоками изъ Погарцѣ текущымъ и потокомъ Пуриновымъ, надъ ихъ въпливомъ въ рѣку Опбръ. 11 Іанурія лат. 1855.

„Слава Ісусъ!" „Слава Хрїсту!
Поклонѣмъ ся въ честь кресту
И иконѣ Пречистои,
И ей рызѣ пресвѣтлои!
Рыза бо Єй естъ то святость,
Для насъ грѣшныхъ Єя благость.
Бо Пречиста Бога молитъ,
Рызою насъ злобъ хоронитъ.
Поблагайме святыхъ въ вышныхъ,
Да оуслишатъ гласъ насъ грѣш-[ныхъ
И помолятъ за насъ Бога,
Бы далъ жити лѣтъ намъ многа,
И храмъ Божій провыжвзнести,
Бы намъ жити въ Бога чести.
Бо церковця сотлѣтная,
Якъ бабенька схиленая,
Не може насъ со старости
Помѣстити в' свой милости.
Треба за то намъ днесь знати,
Бы в' мѣсто ней храмъ создати:
Храмъ создати, храмъ величный,
Бога чести бы приличный.
За мновъ братя поступайте!
И в'спöльно вразъ вси дѣлайте!
А Господь намъ допоможе,
Єстлй сила не возможе:
До дѣла ся вже разъ брати,
А Богъ будетъ помагати."
Сїя слова сказалъ Стефанъ
До Опöрця села селянъ:
Въ честнаго Креста свята
1841-го лѣта.
Громада ся нараджує,
До попа ся выладжує;
Обы съ попомъ раду мала,
Якъ бы церковъ збудовала.
Прїйшли они вси до попа,
Во святаго день Фїлїппа,[1])
Прикликали ба и Билня,
Ай не того от цѣпивня;
Ай то Бйлня Мїхаила,
Имя его прославила —
Прославила его рука:
Бо то была, была штука,
Девять церквей збудовати,
При десятой ся скончати.
Осьмъдесять прожилъ онъ лѣтъ,
Силовъ єму подбби нѣтъ,
Не найшолся ту молодецъ,
Дабы му былъ равносйлецъ.
Превосходилъ силою всѣхъ,
Изъ молодыхъ чинилъ си смѣхъ,
Що не въ силахъ брусъ подняти,
На стѣну го въ рядъ подати.
Одноочно, хоть былъ слѣпїй,
Однакъ церквей дѣлецъ лѣпїй,
Съ дѣлательми что заробилъ,
То съ нымы то вся в'разъ пропйлъ.
Кто лѣнивъ былъ при роботѣ,
Былъ топталъ го во болотѣ;
Кто красненько брусы тесалъ,

[1]) с. є. 14 рус. 26 лт. Новемврія 1841.

Онъ за погаръ, вже чествовалъ.
Онъ чествовалъ и мурника,
Ста́рця, своего сотрудника.[1])
Мурникъ бо ся звалъ Казѣміръ,
Бѣлоглавый якъ бы Сибі̂ръ.
„Здоровъ буди́ Казѣміру!
Днесь ти даю таку мѣру:
Полъ кватирокъ горѣлницѣ,
Тои, тои безчестницѣ,
Що на часъ насъ покрѣпляє,
И въ болото насъ в'валяє:
Та ты привиклъ во роботѣ
А я былъ бы во клóпотѣ,
Бо въ болотѣ я бы погиблъ,
Бомъ на верхахъ сидѣти звиклъ.
Днесь выпийме могоричъ,
Не достанемъ завтра ничъ.
Бо то попъ нашъ молодій,
Онъ не знає, що старій
Потребує что выпити,
Дабы добре моглъ робити.
Попъ жентицю няй сербає,
А намъ старымъ не взбраняє
Гармулочки выпивати,
Бысмы могли будувати,
Будовати Господень храмъ,
Въ славу Бога, во память намъ.
Здоровъ будь ты болотнику!“
„Пий здоровъ ты дармопуку!“
Такъ мурнику тесля сказалъ,
А мурникъ му такъ отвѣчалъ:
„Здоровенькі̂ выпивайме!
Во Бога честь все дѣлайме.
Не долго вже будемъ пити,
Оба разомъ вже робити;
Бо старость насъ исхилила
И ко гробу приближила.“
Старѣ майстри ся напили,
До дѣла ся вразъ хватили:
Тесля мѣру вже видає,
Мурникъ ярки вже копає,
Подвалницн вже мурує,
Тесля брусы вже брусує.
Во двохъ годахъ храмъ созданный
Пятьма кресты увѣнчанный.
Когда храмъ святъ уже стоялъ.
Пять верхы ся онъ величалъ, —
Биленъ силенъ искончалъ ся,
Съ нами на вѣкъ попращалъ ся.
Мурникъ за нимъ поспѣшилъ,
Бы ся друга не лишилъ.
Оба майстры ся скончали,
И съ нами ся попращали
на вѣки.
Матеріялъ ктожъ на храмъ давъ?
Богочестивъ графъ Станї̂славъ.[2])
Кромѣ сего єще дара,
180 реньскихъ сребра,
И гонталей тысящъ сорокъ
Въ гонты вбитыхъ до латѣвокъ;
Сто и сорокъ чтери тертыцъ,
Подсубѣвокъ в'битыхъ въ вѣнецъ,
Три сотнары и желѣза,
Бы въ трехъ дверехъ и завѣса
Искована крѣпко была,
Радость людемъ отвори́ла
на многая лѣта.
Да спасетъ Богъ Станѣслава,
Да будетъ му честь и слава;
Бо онъ Опöръ (церковъ) посѣтилъ,
Церкви жертвы не щадилъ.
Да получитъ милость Бога,
Блага лѣта, лѣта многа!

———

А ктожъ кресты покуповалъ,
Дабы нымы храмъ увѣнчалъ?

---

[1]) въ день святого Константина и Єлены, 21 руск. Маія 1842.

[2]) Гр. Станї̂слав Потоцкий, властитель Опірця. *І. Ф.*

Зъ Опорецкихъ честныхъ селянъ
Зъ Матѣйковыхъ былъ то Романъ.
Въ Мукачевѣ градѣ купилъ,
300 реньскихъ (в. в.) онъ запла-
Бы ся Богу приподобилъ. [тилъ,

И Іезьерскій званъ Міхаилъ
Церкви кресты три подарилъ,
Закрістіи бы увѣнчалъ,
И кvмвальню повеличалъ.

Лѣхтарики два шкляннїи,
Цифрованы и синіи
Пожертвовалъ господинъ Скрай,
Коль отходилъ въ далекій край:
Оберъегра полнилъ службу,
Съ побожнымы имѣлъ дружбу.

А ктожъ церкви былъ маляръ?
А ктожъ былъ єй оукъ (!) рѣзбаръ?
Аѳанасій Ружиловичъ,
Кокудинякъ Ковачовичъ.
Аѳанасъ ся где обучалъ?
Во Аѳенахъ онъ пребывалъ,
И Іерусалимъ онъ посѣщалъ,
1861 на Угорщинѣ ся скончалъ.

Великъ олтарь та кто зоздалъ?
И на него кто жертвовалъ?
Ай Варвара Ружиловичъ,
Съ Маріею Геречковичъ
Триста реньских (см.) изложили,
Олтарь велій съоружили.
Вознеслъ Пуринъ иконостасъ,
Бы му животъ далъ Господь Спасъ.
200 реньскихъ (кон. мм) онъ запла-
Спасеніє бы получилъ. [тилъ,

Стефанъ вознеслъ прекраснїй
[хоръ,
Бы ся святилъ небеснїй дворъ;
На немъ пѣвцовь дватсять чтеры
Гармонїйно изъ нотъ пѣли.
Два крvлоса въ ней поставилъ,
Бы трихорно Бога славилъ.

По Іоаннѣ, Петрѣ, попахъ,
По своихъ то обохъ дѣдахъ,
И по отцу и Стефанѣ,
Стрыю своємъ Іоаннѣ,
Полученїй великій столъ,
Яворовый, та на престолъ
Въ закристїи онъ поставленъ,
На поставу чашъ посвященъ,
Пожертвовалъ іерей Стефанъ,
И братъ єго дякъ Іоаннъ.

И такъ сталъ ся храмъ совершенъ,
Богу въ славу, въ честь посвященъ.

Ктожъ посвятилъ Божій сей
[храмъ
Во молебню хрістіянамъ?
Храмъ Божій сей онъ посвятилъ:
Фортуна званъ, званъ Міхаилъ.
Посвятилъ го въ день праздника
Въ день Стефана мученика —
Якъ намѣстникъ, яко деканъ, —
Діякономъ былъ му Стефанъ,
Коль святилъ ся храмъ Господень,
По Рождествѣ в' святъ третій день.
Посвятивши всѣмъ пожелалъ,
Церкви и даръ пожертвовалъ.
Да дасть Господь му здравіє,
Многа лѣта, спасенїє!

Когда храмъ былъ вже посвященъ,
И свѣтилмы весь освѣтленъ,
Сталъ предъ велїй олтарь іерей,
Изъ Рожанки парохъ Андрей,
Салевичъ ся онъ нарицалъ —
Первій службу онъ отчиталъ.

Службу спѣвалъ самъ намѣстникъ
Торжественно в' той самъ празд-
[никъ.
Стефанъ ему содѣйствовалъ,
Якъ діяконъ съ хоромъ спѣвалъ,
Хоромъ пѣвцовъ двадсатъ чтери,
Гармонійно изъ нотъ пѣли.
На велїє се торжество
Прїйшло людей такъ множество,
Що хоть церковъ не єстъ мала,
Людъ весь однакъ не вмѣщала.
Священники много были,
Литургїи вси служили.
Мольбы насъ всихъ Боже прїйми!
В' царствїи си насъ помяни!

Їсторіостїхъ кvмвала
въ Опорѣ.

Когда оузрѣлъ іерей Стефанъ,
Что храмъ краснїй, великъ соз-
[данъ,
Вельмы кресты вже совершенъ,
И образмы вже оукрашенъ;
Почалъ тогды гадковати,
Въ Опöръ кvмвалъ бы сольляти:
Бо в' Опорѣ церковъ красна,
И великость єсть єй власна:
Три тисящъ душъ мѣститъ въ
[собѣ,
Якъ оулїй пчелъ в' свой оутробѣ;
Бо в' оулїи меда сладость,
А во церкви души радость.
До той церкви дзвона треба,
Бы го чути по пöдъ неба:
Бы го чути в' Хѣгарь, в' Славско,
Во Студенїй, во Скотарско,
Въ Волосянку, Хащованье,
Въ Климецъ, Выжлöвъ и Жупанье,
Бы во церковъ людъ созивалъ,
Бы людъ в' церкви Бога благалъ,
Бога молилъ, Богу служилъ,
Бы вѣрнымъ Богъ лѣтъ оужно-
[жилъ,
Оумножилъ лѣтъ и благихъ лѣтъ,
Весолїй былъ всѣмъ вѣрнымъ
[свѣтъ,
Бы далъ вѣрнымъ долго жити,
В' дзвöнници дзвöнъ положити.
Оупливало вже кöлька лѣтъ,
А в' скарбонѣ ба грошей нѣтъ,
Дабы кvмвалъ можъ сол'ляти,
И Господа прославляти.
Дмитеръ Раковъ списы принѣсъ:
Окуляры взялъ пöпъ на нѣсъ,
А списъ хватилъ скоро въ руки:
„Та вже бачу былъ день Луки!"
Почалъ списы пöпъ читати,
И грошество обчисляти:
„Ярмарки ся покöнчили,
Люде чей грöшъ оучинили.
Бо за то намъ треба знати,
Дабы законъ исполнятѳ:
Намѣстнїи безъ свѣщниковъ,
То не было от вѣкъ вѣковъ."
Що пöпъ сказавъ, Дмитеръ слу-
И табаку понюховавъ, [хавъ,
Бо за грошы ся зажурилъ,
Бы свѣщники церкви купилъ.
Кличе людей во громаду,
Обы разомъ мати раду:
Предъ святїи намѣстники
Поставити свѣтилники.
На то в' радѣ вси пристали,
За грошы ся постарали;
В' Мукачевъ градъ тріє идутъ,
Матерїю отъ тамъ везутъ.
Мартинъ Станьковъ провождає,
И радость всѣмъ обѣщає.
Дѣло-сь в' скорѣ розпочало,
Но оно-сь не оувѣнчало,
Бо свѣщники ся не вдали,
И заходы вси пропали.

Со Дмитромъ ся пöпъ зажурилъ,
Бо свѣщниковъ не получилъ.
С' матеріевъ щожъ чинити?
Треба ю в' щось обратити;
Мартинъ Станьковъ во свѣтъ пой-
[шолъ,
Чи бы щастя где не найшолъ?
За Мартина не чувати,
Вжежъ лѣхтарöвъ не сливати.
Мартинъ дзвоны гдесь съливае,
А пöпъ съ Дмитромъ гадку мае,
Со свѣщниковъ дзвöнъ сливати!
Кобъ Станькова повитати!
Во осены сего года (Р. Б. 1854)
Была красна хоть погода,
Пöпъ в' комнатѣ однакъ сидѣлъ,
Бо писаня много имѣлъ.
Ажъ оучуе — ктось ковтае,
Крикнулъ: „Прошу!" — ктось
[вступае,
Ажъ ту оузритъ господина,
Станькевича ба Мартина!
„Якъ живете?" пöпъ вопросивъ.
„О, я нынѣ дуже щастливъ,
Бо витаю я Мартина,
Станькевича тай и сына!"
Пöпъ голосно заговоривъ,
Тай на службу нѣбы сваривъ,
Що не подалъ скоро столецъ,
Бы отпочилъ дзвоновъ дѣлецъ.
„Прошу сѣсти!" такъ пöпъ рече,
„Милїй гостю, честнїй отче!
Прошу сѣсти отодхнути,
Та хоть хлѣба оукусnути,
На силахъ ся покрѣпити,
Бы по свѣтѣ можь ходити.
Та кажѣтъ намъ що нового
Та изъ свѣта далекого,
Бо мы в' горахъ ничъ не знаемъ,
Бо на бѣду все гадаемъ.
В' нашихъ горахъ только бѣды,
Якъ во мори гöркой воды!"
Бесѣдуютъ, тай ся смѣютъ,
Що при бѣдѣ еще жїютъ.
Говорячи оба сидятъ,
Та тѣшатъ ся, що ся видятъ.
Почали ся бай радити,
До неба ся якъ достати?
„Треба бы си заслужити,
Обы в' небѣ вѣчне жити."
До дзвонаря такъ пöпъ сказавъ
Тай тогды ся щось загадавъ.
„От, знаете, честный отче, —
До дзвонаря такъ пöпъ рече:
„Со свѣщниковъ дзвонъ сливайме,
Всевышняго восхваляйме!"
„Ай бо треба еще грошый,
Дабы кvмвалъ былъ хорошїй!" —
Такъ попови дзвонаръ сказалъ,
Тай съ попомъ ся и попращалъ.
Не зважавши, що онъ вже дѣдъ,
Пöйшолъ опять во Божїй свѣтъ;
Обѣщалъ ся прїйти назадъ,
Бо бы кvмвалъ сол'ляти радъ,
В' Опорѣ храмъ оздобити,
И Господа прославити.
Зложивши пöпъ таку раду
Спѣшитъ в' Опöръ до оуряду:
Кличе Дмитра Ракового,
Яцька, Петра, Присяжного.
Почали вси раховати,
Кто що виненъ списовати;
Почали вси гадковати,
Якъ бы то можъ дзвонъ солляти.
Пöпъ всѣ долги обраховавъ,
Кто що виненъ, посписовавъ —
Посписовавъ за кöлька лѣтъ,
На дзвонъ грошей ба такой нѣтъ.
Пöпъ за пѣпку тай закуривъ,
Бо ся дуже тимъ зажуривъ;
Дмитръ голову низъ испустилъ,
Бо ся дуже тимъ засмутилъ.

Дмитеръ тогды реклъ до князя:
„На мѣдь, цѣну тра пѣнязя.“
А князь на то такъ му сказалъ:
„Кобымъ скорше былъ за то зналъ:
Были бы сьмы не гадали,
Тай дзвӧнъ въ церкви оуже мали;
Не до ряду все ми пӧйшло,
Бо напастей много зайшло“.
Матѣй буркнувъ якъбы медвѣдь:
„Ай дорога цѣна и мѣдь;
Цѣна и мѣдь ай дорога,
И далека ще дорога,
Треба воза, треба коша,
А до коша треба гроша,
До воза ще треба коня,
А до коня треба Гриня“.
Петро коваль на то скаже:
„Що говоришь, чортӧвъ враже!
На край свѣта готовъ пӧйти,
Оби ино задзвонити,
Дабы Богу честь отдати,
Єго всегда величати,
Бы щастливо далъ намъ жити,
Дзвономъ село веселити“.
Се сказавши, отсунув ся;
Пӧпъ на тоє ос'мѣхнувся.
Пӧпъ табаку понюхує,
Нѣбы щось си пригадує:
„Ага! каже, на Нѣколи,
Обѣщалъ ктось дати волы,
А чи єсть ту нашъ панамарь,
А чейже то Максїмъ Кадарь“.
Треба мѣнѣ Панамаря,
Нехай бѣжитъ по Кадаря;
Прїйшовъ Кадарь и панамарь,
Тай принесли сорокъ талярь;
Рахуютъ ще, ще нестає,
Дякъ, панамарь чтеры дає:
Дякъ Шепечїй Іоаннъ званъ,
Маруцаничъ также Иванъ.
Первый былъ дякъ, вторъ панамарь,
Жертвовали чтеры талярь.
Обчисляютъ ще всю квоту,
Ба! нестає ще до щоту:
Пӧпъ тогды си щось розгадалъ,
Сорокъ талярь самъ ще додалъ.
И такъ грошы изложили,
И до Л'вова выправили.
Покупивши, що потреба,
Благодати ждали неба.
Иванъ Когучъ вагу зрядилъ,
Матерію въ лузѣ зважилъ,
Шестьсотъ фунтӧвъ было всього,
Семдесятъ ще выжше того.
Поважили мѣдь и цѣну,
Ожидали благу днину;
Ажъ в' день святой Анѵсїи,
Солнце блисло от Азіи,
Мартинъ крикнувъ: „до роботи,
Бы не были вже клопоти!
Треба скоро поспѣшати,
Обы нынѣ дзвӧнъ сол'ляти“.
Дмитеръ бѣжитъ селомъ горѣ,
А прысяжный селомъ долѣ,
И десятникъ надбѣгає,
Розказъ князя дополняє.
Якъ на яри пчелки летятъ,
Такъ Опӧрцы д' дѣлу бѣжатъ,
Собрало ся людей много,
До дѣла такъ великого.
Петро коваль мѣшокъ имчитъ,
Федоръ з' горы мѣшокъ тащитъ,
Петро з' мѣшкомъ надбѣгає,
И Федора ожидає;
Бере оуже в' руки клепачъ,
Надбѣгає и Чеприкачъ.
Забиваютъ в' землю столпки,
А до столпкӧвъ вяжутъ мѣшки,
До дѣла ся забираютъ,

Гнѣздо дзвона розгрѣваютъ,
Оуже форму вже выносятъ,
Бога в' помощъ вси вразъ просятъ,
Бы ся дѣло совершило,
Всихъ присущихъ потѣшило.
Мартинъ Станьковъ присматряє,
Форму в' гнѣздо вже влагає,
Коло формы забѣгає,
Що потреба, всьо дѣлає.
Люде стали в' кругъ в' около,
Солнце на нихъ зритъ весоло.
Когда Мартинъ всьо прирядилъ
И форму вже в' гнѣздо всадилъ,
Каже оугля в' пещъ влагати,
В' мѣхи сильно нужъ! заграти;
Мѣхи гудятъ, огень жаритъ,
Мартинъ Станьковъ дѣломъ ря-
[дитъ,
Матерію в' огонь влагаютъ,
Петръ с' Федоромъ в' мѣхи гра-
Почало вже вечерѣти, [ютъ.
Мартинъ каже такой грѣти;
Морозъ тисне, звѣзды мрехтятъ,
Огень свѣтитъ, лѣси гудятъ;
Матерію розтапляютъ,
По кавалку в' огнь кидаютъ;
Оуже полнощь вже минає,
Зъ за гӧръ мѣсяць зазирає,
Зазирає, заглядає,
Мартинъ Станьковъ що дѣлає.
Мургнувъ мѣсяць на Мартина,
Що прїйшовъ часъ и година,
Спѣжовицю вже пустити,
Дѣло Боже совершити.
Мѣсяченько що му сказалъ,
Мартинъ сїє в' сей час здѣлалъ,
Спѣжовицю онъ пущає,
Она в' землю оутѣкає,
Въ задуманю вси стояли,
Конца дѣла ожидали.
Ажъ в' сопухахъ разъ заблисне,
Мартинъ в' руки хватно плесне,
Крикнувъ тогды с' всего духа:
„Оуродилъ ся! отъ! сутъ оуха!"
Когутъ запѣлъ кокорѣки,
Слава Богу во вѣкъ вѣки!
Покривалце отсуває,
Дзвӧнъ голову выставляє,
Головою всихъ повиталъ,
Самъ на мѣстци однакъ осталъ;
Бы в' зимѣ ся не застудилъ,
Мартинъ єго опять прикрилъ.
Каждїй пӧйшолъ во свояси,
Честь далъ Богу на небеси.
Во неделю по Васїлю,
Прїйшли люде в' бурну хвилю,
Бо вѣтръ с' снѣгомъ танцьовали,
Якъ бысь чогось радовали:
Прїйшли гостя в'вести в' хату,
Во попову тай комнату.
Єдва го ся Мартинъ коснулъ,
Онъ на него оуже мӱркнулъ;
Запрашаютъ го до хаты,
А онъ почалъ муркотати;
Поставленъ былъ на блятъ стола,
Обступилъ го людъ до кола,
Потомъ взнеслъ ся мало горѣ,
Бы не сидѣлъ все на столѣ.
Мартинъ хватилъ клепачъ в' руки,
Дознати ся що за штуки
Оумѣє гость пожеланный,
Такъ долгїй часъ ожиданный.
Клепачомъ го зчавъ просити,
А онъ почавъ голосити:
Азъ єсьмъ слуга Божїихъ слугъ!
Праведниковъ вѣрный я другъ!
За нихъ Бога я благаю,
Имя Бога величаю.
Да оуслишитъ Господь мой гласъ!
Отъ недуговъ да спасетъ васъ!
Да спасетъ васъ всихъ отъ злобы,
Отъ всякихъ бѣдъ и отъ скорбы!

Соизволитъ вамъ ще жити,
Хоть до сто лѣтъ му служити,
По томъ в' царство всѣхъ завоз-
[валъ,
Радость вѣчну всѣмъ даровалъ!
Дзвöнъ умильно заголосилъ,
И сердца всѣхъ розвеселилъ.

Возгласилъ ще сїя слова:
Да будетъ все Богу слава!
Бога славлю истиннаго,
Людъ съ клиромъ собираю,
Мертвыхъ плачу, тучу гоню,
Дны святыя возвѣщаю.

Пѣснь

въ время бездождїя 1862 года, въ немъже зимою воды въ источницѣхъ, потоцѣхъ и рѣкахъ повымерзали сице, что где керниця водня обрѣтала ся, селяне скоты съ сосудовъ напоnone наповаху, а въ лѣтѣ отъ погиблихъ рыбъ потоцы и рѣки смрадомъ наполненнїи, ибо воды отъ бездождїя повысихали, не имѣли воды только, чтобы скоты напавали ся, а в' градѣхъ воду за цѣну продаваху. Творенїє Стефана Шепегїя Шептицкаго, пароха Лавочнаго, мѣсяца Іулїя 1862.

Боже царю вселеннои,
Руки Твоєй всесилнои!

Небо, земля и времена,
И живущихъ вся племена.

Солнцу велѣлъ єсь сїяти,
Лунѣ, звѣздамъ въ нощь блистати.

Вѣтры Ти ся повинуютъ,
И хмарами возволнуютъ,

Скоро приказъ Твой оуслышатъ,
Дождемъ землю всю орошатъ.

Всего мїра создателю,
Всихъ во живыхъ питателю!

Не дай въ жаждѣ загибати,
Людемъ, скотомъ ся кончати.

Всемогущїй свѣтовъ творче,
Будь милостивъ на насъ Отче!

Грѣхи наша намъ отпусти,
Дождикъ ряснїй зъ хмаръ низъспусти.

Благослови Боже сей годъ
Источники наполни водъ.

Да потекутъ быстрѣ рѣки
И оукрѣплятъ жаждни̂ рыбки

И вся звѣри и вся скоты,
Что во живыхъ, что єсть въ плоты.

Бы вся земля орошена,
И плодами оукрашена,

Яко мати дѣтемъ своимъ,
Кормъ подала людемъ Твоимъ.

Но за тїи благодати
Ктожъ возможъ Ти хвалу дати?

Хвалу дати достойную,
За благодать обилную?

Хоть всякоє диханїє,
Поєтъ тебѣ хваленїє;

Но вся сїя хваленїя,
Достойна ли внемленїя?

Хоть прїята недостойна,
Суть однакже щиросердна.

Будь милостивъ я прїяти,
Благодать намъ свою дати.

Сїя, просимъ, не отрини,
Дождъ изъ небесъ намъ низрини.

Боже! на Тя оуповаємъ,
Дожду зъ небесъ ожидаємъ.

За велїи сїи дары,
Восхвалимъ Тя всимы хоры,

Доколь зволишь намъ ще жити,
Будемъ Тебе все славити,

Яко дѣти свого отца
Зъ щирой любвы всего сердца.

Людей Твоихъ оуслиши гласъ,
Боже, Боже, помилуй насъ!

Сїю пѣснь изложилъ подписанїй 1862 года мѣсяца іулїя, здѣ написалъ 1866 року Божїя въ шестьдесятимъ роцѣ житїя своєго, въ которомъ то вѣку ни очы, ни рука до писаня не служитъ. Честь: Четче! помоли ся за Стефана и Кѵрїлла, Іереєвъ Лавочнаго.

Подаємо далї виписку з книги, що має напис: Помяникъ оусопшихъ рабовъ Божїихъ въ веси Лавочнômъ при храмѣ святаго архістратига Мїхаила, написаннїй Стефаномъ Шепегѣмъ, парохомъ Лавочнаго и Тернавки, админѣстромъ Опôрця року Божїя 1855. На обороті третьої картки сего помяника написано иньшою, не Шепегиєвою рукою: Сщного іерея кѵръ Стефана Шепегѣ, пароха отъ года 1841 до 17 29/8 1877, с. є. 17 августа 1877 скончавшаго ся, иже бѣ первый просвѣтитель здѣшнои парохіи, въпровадилъ школы во всѣхъ трїяхъ весехъ Лавочномъ, Опорѣ и Тернавцѣ, научалъ въ школѣ чтенїє, численїє, писанїє, и пѣнїє церковноє фігуральноє ведля нотъ ірмольогїйныхъ 24 пѣвцовъ, которымъ пѣнїємъ церкви Божїи торжественно ликовали, а словесноє стадо Христово наслаждало ся злакомъ райскимъ, отъ источника присно текущого водою животворною поилъ яко добрый пастырь, день и нощъ, неутомимый дѣлалъ въ вїноградѣ Христовѣ. Первїє здѣшнїи приходы принудилъ до трезвенности и богочестїя, въ веси Опорѣ храмъ велелѣпный тщанїямъ єго нова церковъ сооруженна бысть въ году 1841. ҂ѦѾМД совершенно, дахъ съ копулами. Ащебы восхотя пространно вся благодѣянія списати іерея Стефана, ниже въ сей книзѣ мню вмѣстити дѣйствїя єго, амѝнь. Азъ свѣдѣтель єсьмъ сихъ, оученикъ єго, написалъ дня 9/21 юнїя 1884 смиренный рабъ пѣвецъ церковный отъ года 1850 Мїхаилъ Печара.

На четвертій картцї написано: „Поминанїє душь оусоп. сродныхъ Іер. Ст. Шепеги“, на обороті: Сщнго Іереа Андреа оусопшаго мѣсяца февруарїя 1785, парохъ Лавоч.: по благочестїю, съ бородою сей іерей много предвѣсти, что ся въ сихъ временахъ исполнило, по свѣдѣтельствъ старыхъ людей.

Далї, на картцї 5: Поминаніє Сщ. Іер. Іоанна Сачкевича, пар. Лавочн. р. Б. 1792 и сродныхъ; на картцї 6: Іерея Стефана оумершаго 17/29 авг. 1877 иже бысть парохъ Лавоч. чрезъ 36 лѣтъ, прожившаго 71 лѣтъ, отъ года 1807 6 нового януяр. до 17/29 авг. 1877 (писане иньшою рукою); на картцї 7: Сщ. Іер. Григорїя Чернѣховскаго, пар. Лавоч. р. б. 1754 и сродныхъ.

Два документи до 1809 року.

Недавно тому пред'явив менї один з товаришів моїх по званю два письма з свого дрібненького архиву родинного з просьбою, щоб я скоментував їх значінє історичне. Перше письмо, затитуловане: „Proklamacya w kwaterze Ces(arskiej) w Szembrunie“ з датою 15 мая 1809, не надавало нїяких трудностий до поясненя. Єсть се проклямация з канцеляриї Наполеона I, видана для з ворохобленя Угорщини против Францїска I., цїсаря австрийского, перед заведенєм мира віденьского (в падолистї 1809 р.); подаємо його в нотцї, як меньш цїкаве специяльне для нас.[1]) Друге письмо, виставлене „комендантом пляцу“ Gąsick-им в Тернополи, з датою 14 серпня 1809 р.,

[1]) Proklamacya. W Kwaterze Ces. w Szembrunie 15 maja 809. Węgry. Cesarz austryacki, niewierny swoim traktatom, nie uznawszy wspaniałości, którą ku onemuż po trzech po sobie następujących woynach, znamienicie po woynie od 1805 zachowałem się, zaczepił moią armię, ja z tą zaczepką zpotkałem się, Bóg dawca zwycięztwa, któren niewdzięcznego y wiarołomie karze, sprzyjał mojej broni, wkrocyłem do głównego miasta Austryi y stoię na waszych granicach. Cesarz austryacki, lecz nieiako król węgierski, wydał mi woynę, podług waszych konstytucyi nie mógł tego uczynić bez waszego zezwolenia; wasz system, któren zawsze jedynie tylko do woyny odpornej sciągał się, iako też prawidła, na ostatnim seymie przez was włożone, dali mi dostatecznie poznać, iż było życzeniem waszym utrzymać pokoy.

Węgry. Przyszedł moment otrzymania nazad waszej niepodległości. Offiaruię wam pokoy, niezmierne całkowitość waszego kraiu, waszey wolności y waszych konstytucyi, niech te zostaną iak były lub tez przez was samych, ieżeli za dobre uznacie, przereformują się, jak duch czasu lub własne dobro waszych współobywatelów wymaga. Nie żądam od was nic, chcę was widzieć iako wolny i niepodległy naród. Złączenie się wasze z Austryą było waszym nieszczęsciem. Wasza krew płynęła za tegoż interessem w odległych okolicach, a wasz główny interess stawał się ustawicznie tegoź dziedzicznych państw offiarą. Wy byliście najpięknięjszą częścią jego królestwa, a przecież obchodzono się z wami iako prowincyą, wystawioną żądzom wam wcale obcym. Macie narodowe obyczaie, narodowy język, chełpicie się prawami nader dawnymi i sławy pełnego powstania; przywroccie sobie wiec iako naród wasz był; bądźcie czymiscie byli, daycie sobie króla, któren koronę swoie iedynie

служить ілюстрациєю обставин, які витворились в тім роцї на галицкій Руси, в часї борби Наполеона, Поляків і Росиї з одної а Франціска I з другої сторони.

Письмо се подаю я в вірній відписи (як і перше) далї, а тут наскіцую лиш ті факти історичні, з якими в звязи стоять оба письма.

В трактатї тильситскім присилував Наполеон I короля пруского Фридерика Вільгельма II до віддачи деяких польских земель, і з них витворив княжество Варшавське. Сам Наполеон удав ся до Іспанії, де против армії єго станув в перве до бою весь нарід іспаньский. Той прояв громадного виступленя Іспанцїв до бою против Наполеона зродив в Австриї, як не менше пізнїйше і в Прусах гадку, підняти і свої народи громадно до нової борби против Наполеона. Австрия почала вже з 1808 роком крім сталої армії строїти значні резерви і оборону краєву, а побіч того зброїти Тирольцїв під проводом Андрія Гофера. Нову війну задумано почати на весну 1809 р. Після пляну военного обняв начальство в Нїмеччинї архикнязь Кароль, в Італїї архикнязь Іван, а супротив варшавского княжества виправив ся шваґер цїсаря, архикнязь Фердинанд. З Відня видано проклямациї до народу нїмецкого, до Італїянцїв і до народу польского, де завізвано всїх, аби скинули з себе ярмо француске. Війну виповіджено Наполеонови 9 цьвітня 1809 р. Зразу велось Австрийцям щасливо. Они заняли Монахію (16 цьвітня), а в Італїї, по боях під Фонтана Фредда, кинули віцекороля Евгена за ріку Піяву. Але вже 18 цьвітня явив ся Наполеон сам на боєвищи і побідами під Абендс-

---

waszemu obraniu był winien, któren tylko dla was rządziłby, któren między wami mieszkałby, który w gronie waszych obywatelów y żołnierzy zostawałby.

Węgry. To iest co od was Europa żąda, która na was .oczy swoie zwraca; to jest wszystko, co ja od was żądam: nieprzerwany pokój stosunków, ze mną działania zabezpieczenie, niepodległość, bo to iest piękny los, któren was oczekuje; jeżeli waszych przodków i was samych godnymi bydz chcecie, nieodrzuczcie tak wspaniałych offiar y nie zechczcie wasze kosztowne krew rozlewać za ułomne xiążęta, podlegaiące ustawicznie przekupnym ministrom, których Anglia, nieprzyjaciółka kontyngentu, złotem obsypuiąc na przywłaszczeniu sobie tylko handlu, na naszej niezgodzie bogactwa swoie ufundowała. Zgromadźcie się na seym narodowy na polu Rakos za przykładem waszych przodków y daycie mi poznać decyzyą waszą.

Napoleon

Na rozkaz Cesarza Xiążę de Neuchetel Generał Major Armij

Alexander.

берґом (20 цьвітня), Ляндсгутом (21 цьв.), Екмілєм (22 цьв.) і Ратсбоною (23 цьв.) змусив архикнязя Кароля утїкати до Чехії, а сам походом звернув ся долї Дунаєм просто на Відень, побіджаючи по дорозї віддїли Гіллєра і Елячіца. Ті невдачі над Дунаєм були причиною, що архикнязь Іван завернув з Італії, що повстанцям тирольским не можна було дати потрібної помочи та що і архикнязь Фердинанд не зміг похвалитись успіхами воєнними в княжестві Варшавскім. Звідси випер єго кн. Понятовский і посунув свої сили аж на територию австрийску, по Краків. За війсками польскими явились зараз і союзні війска российскі під проводом кн. Ґоліцина. Відень капітульовав 13 мая, Наполеон умістив ся в замку цїсарскім в Шенбрунї і звідси видав (хоч безуспішно) згадану в горі проклямацию до Угрів, з датою 15 мая 1809 р. Слїдував далї нещасливий для Наполеона бій під Асперн і Еслїнґеном (21 і 22 мая), але сю неудачу надоложив собі цїсар Франциї побідою під Ваґрамом (5 і 6 липня); недобитки австрийских війск схоронились на Мораві, 12 липня заведено в Знаймі роз'єм, а в падолистї 1809 р. прийшло до згоди віденьскої; Австрия побіч иньших страт втратила на користь княжества варшавського західну Галичину, Краків і округ замойский, а на користь Росиї всю Тернопільщину. Війска польскі разом з российскими держали Галичину австрийску в руках своїх, здаєсь, від мая аж до грудня 1809 р. І до сего то часу належить друге письмо (з датою 14 серпня), що квітує о. Іосифа Таньчаковского, пароха і декана з Устя (Зеленого, над Днїстром), з контрибуцийних датків для війска польского, стационованого в Тернополи.

Однакож друге те письмо буде мати для нас ще більше значінє, наколи до него додамо оповіданє, що переховалось в родинї Таньчаковских. Син о. Іосифа розказував членам родини своєї таку історию з тих часів. Менї було тогдї шість лїт. Мій батько Іосиф був парохом в Луцї коло Устя Зеленого (нинїшного Бучацкого повіта). Він мав вже образованє унїверситетске і тому мабуть поручено єму і чин деканьский. До нас заїхало війско польске і велїло дати обід на сто осіб. Зараз зарізано вола і нагодувано їх. Але по обідї потягнено батька мого перед суд. Єму закинено, що він не молить ся за Наполеона, а за цїсаря Францїска. Єго окликано зрадником і засуджено на повішенє. Я утїк збочею з хати і заховав ся в корчах. Але далї надумалась відай старшина військова, батька мого заковано, завезено до Тернополя, посаджено в вязницю, а відтак — як з письма видко — оправдано. Батько зложив присягу вірности і привязаня для „ojczyzn-и“ і „zbawcy“, Наполеона на руки

кс. Ястржембского, канонїка катедрального каменецкого і пароха тернопільского, і сплатив контрибуцию, себ то дав капітанови війск польских, Карпіну Ґонсїцкому, 50 червоних золотих і коня дерешоватого.

На тім однакож не скінчилось дїло — оповідає син о. Іосифа. Ще другий раз явив ся віддїл війск польских в хатї батька і звязаного відставив знов до Мариямполя. Сюди поїхала небавом мати, з дому Зміґродска, щоб ратувати батька. Она поїхала бричкою запряженою четвернею. В Мариямполи стрів її якийсь офіцир польский, хвалив конї, сїв на бричку, нїби щоб спробувати, як чвірка ходить, і тільки его мати і бачила. Офіцир і чвірка счезли як каміня в водї. Мати лишилась без нїчого. Аж по якімсь часї вступили до Мариямполя війска австрийскі і батька освободжено.

Так оповідав син о. Іосифа, запутаного в справу наполеоньску. До сеї другої пригоди в Мариямполи відносить ся мабуть те все, про що розказано в останнїм уступі другого письма, де капітан Ґонсїцкий квітує о. Іосифа знов не лиш за двадцять золотих червоних і коня дерешоватого, даних в користь війска польского; але і за пару волів, взятих до Монастириск, і за коня каштановатого і сивого з хомутами і критою бричкою, і за збіже та сїно.

Wysoko (замісь Woysko) galicyjskie francuskie w Tarnopolu dnia 14 sierp. 809.

Pod protekcyą nayjaśniejszego cesarza Francuzów, króla włoskiego, protektora legii Reuskiey Napoleona Wielkiego.

Posądzony o sprzeczny sposób myślenia zasadom prawdziwie przychilnego syna ojczyzny im. x. Józef Tańczakoski, pleban i dziekan uściecki, gdy nie tylko własnoręcznym zaręczeniem przychylność swą i wierność ku ojczyznie i jego zbawcy Napoleonowi Wielkiemu, ale nawet i przysięgą, podług przepisów rządu centralnego na ręce wj. x. Jastrzębskiego, kanonika katedralnego kamienieckiego, proboszcza tarnopolskiego, w kościele tuteyszym złożoną, stwierdził i załączył, komenda placu Tarnopolskiego, przyjmując to zaręczenie, oraz konia i czerwonych złotych pięćdziesiąt, na potrzebę wojskową obiecanych, onego uwalnia i do domu swego do Uścia wolno powracać pozwala, zostawiając wszelkie wyszszej władzy tego czynu umocowanie. Oddanie przyrzeczonego na usługi oyczyzny ofiary poleca się najbliszszej komendzie, której resztującą kwotę i konia dereszowatego im. x. Józef Tańczakowski gdy oddawać będzie, zapewni sobie, aby koń i pieniędze

nie dokąd inąd, tylko do komendy pułku jw. Strzyżowskiego oddane zostały, a komenda placu Tarnopolskiego na samym kwicie autentycznym przesławać będzie. Z takowem zaręczeniem powracający im. x. Józef Tanczakowski do siebie od wszelkich nieprzyzwoitości y napaści wszędzie wolnym być powinien, i zwierzchności wszelkie, jak wojskowe tak cywilne, od impetycyi nań wymierzonych zasłonić go będą raczyły. Jan Karpin Gą(sicki) kapitan komendant placu (L. S.).

Kwit, którym zaświadczam, jako im. x. Józef Tanczakowski, dziekan Uściecki, dał na offiarę dla wojska polskiego czerwonych złotych dwadzieścia i konia dereszowatego, a to do komendy w-o Strzyzowskiego, wołów parę do Monasterzysk wziętych, tudzież konia kasztanowatego y siwegoz chomontami y bryczkę krytą, od woyska polskiego wziętych, siana y zboża wszystkiego podług likwidacyi, do rządu cyrkul. podaney na 2718 fr. Gąsicki, komendant placu.

Н. Вахнянин.

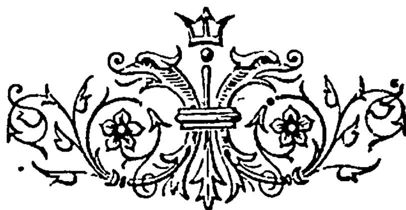

Наукова хронїка.

Розвідки Дра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії рускої.

Die Wahrheit über die Huzulen.

Galizisch-ruthenische Weinachtbräuche.

Die volksthümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen.

Jud Zelman.

Liebesorakel. Das Alpdrücken. Der Eid im Volksleben. Diebglauben. Bida Hexenleiter. Warum gehen Spuckgeister kopflos um.

Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen.

Baba Jaudocha Dokia.

Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen.

Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien.

Aus dem Volksglauben der Ruthenen in Galizien.

Kosmogonische Sagen der Ruthenen und Huzulen.

Die Czorna Hora als Kultstätte der Huzulen.

Die Ruthenen in der Bukowina, I—II.

Die Huzulen.

Die Lippowaner.

Neue Beiträge zur Ethnologie und Volkskunde der Huzulen.

I.

Ледви чи багато таких народів в Европі, щоб про них так мало знав сьвіт учений, як про нас Русинів. Етноґрафія наша, се поле досї ще заросле буряном. Особливо, коли взяти під увагу часть народу, що замешкує Галичину й Буковину — то крім збираня пісень не видно жадного майже руху в тім напрямі. А вже про працї порівняні, що слїдилиб за звязком звичаїв і обрядів нашого люду зі звичаями иньших народів, так славяньских і чужих, і не згадувати! Ті можна безпечно на пальцях одної руки перечислити. Відповідно до сего, коли ми самі не знали свого люду, чужі знали єго тим менче і тим толкує ся, що могли появляти ся про него такі вісти як у Францоза, Гелльвальда або й Бюхнера, котрому наші Гуцули послужили доказом, що є на сьвітї племена, у яких нема понятий релїґійних!

Із-за того треба назвати відрадним той факт, що найшов ся чужинець, Німець, який став цїкавити ся нашим людом, збирати єго перекази, вірування та звичаї і поклав собі за мету зазнакомити Европу з тою позабутою народностю. Єсть се Др Кайндль, доцент черновецкого унїверситета. Коли в лїтературі німецкій появили ся суди про Гуцулів того рода як Діфенбаха та Бюхнера а особливо Гелльвальда, він вважав своїм обовязком запротестувати прилюдно против сего. В артикулї „Die Wahrheit über die Huzulen“ (Mitth. d. k. k. Georg. Ges. 1894. 5) збиває всї хибні вискази про се племя і дає єго характеристику. Хоч чужинця, діткнуло єго таке нехтованє нашого народу і прикладанє до него таких описів, які мож лише оправдати крайним незнанєм. Оселивши ся на Буковинї збирає д. К. свої відомости впрост з джерела, із народних уст і від 1887 року раз у раз працює невтомно на сему полї. Не мине року, щоб не появила ся яка брошура або замітка сего ученого, що кидає сьвітло на якусь досї не ясну сторону життя нашого буковиньского і галицкого люду.

А що ті розвідки розсипані по всяких німецких часописях, часто навіть льокальних, так що тяжко їх зібрати, ми вважаєм конечним подати ту хоч короткий їх огляд.

Перш за все замітимо про термінольоґію, якої вживає др. Кайндль. В листї писанім до тов. ім. Шевченка говорить автор: „В кінци добавлю ще про уживанє мною назв Ruthene - Rusnak — Huzule. Там, де я кладу Ruthene побіч Huzule, розумію через се Русинів в тїснїйшім значіню — Русняк, себ-то мешканця долин, коли навпаки Huzule мешканця гір. В ширшім значіню Ruthene — загально Русинів, так само мешканців гір як і долин“. Ся номенклятура опирає ся по-части на людових

назвах і тим має більше даних за собою як яка небудь иньша вживана чужими вченими. Однак має ту невигоду, що годі знати, коли ш. автор розуміє назву Ruthene в ширшім значіню, а коли в тїснїйшім. Крім сего, наколи через назву Ruthene розуміють в Нїмеччинї галицких і буковиньских Русинів, яко єдність етноґрафічну, вживанє назви Huzule по-при Ruthene може навести на здогад, що мова йде про дві окремі нациї. Нам видалоб ся порадним, все строго придержувати ся термінів людових і подолян звати Русняками, а назви Ruthene вживати лише на означенє цїлої народности.

II.

Розвідки д. Кайндля подїлити мож на три ґрупи: а) Дрібні замітки що до звичаїв Русняків та Гуцулів, б) Замітки що до народних повірок і забобонів, в) Більші розвідки, що дотикають всїх боків житя поодиноких ґруп Русинів.

Починаємо з першої ґрупи. Брошурка „Hausbau und Bauopfer bei den Huzulen“ єсть лиш відбиткою частини більшої розвідки „Die Huzulen“ — тож нема чого окремо над нею спиняти ся. Переходимо до до другої замітки: „Galizisch-ruthenische Weinachtbräuche“ (Am Urquell III. 1.), де подає ш. автор 9 звичаїв і повірок, які звязують ся з Сьвятим Вечером і часом між Різдвом а Йорданом. Як легко догадати ся, спис звичаїв далеко не повний. Поминаючи вже такі специяльні повірки, як що коли злодієви вдасть ся вкрасти що небудь на Сьвятий Вечір, то цїлий рік се єму безкарно удавати меть ся, або-й підкиданнє ложкою кутї до стелї й вороженє з того чи рік буде добрий для пчіл — автор не згадав про так росповсюжений звичай як колядованнє та щедрованнє. Також не зазначено, котрі звичаї вспільні цїлій рускій части Галичини, а котрі знова льокальні, бо й такі тут находять ся.

Значно вартнїйша трета розвідка: „Die volksthümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen“ (Globus LXVII Nr. 17). Др К. виразно зазначує, що не треба думати, немовби у Гуцулів панували виємкові відносини — они що до державного судівництва нічим не відріжнюють ся від иньших народів Австриї. Лиш у давнину, перед 150—50 лїтами, мало тут лиш домашне право значінє і слїди того права переховали ся досї. Несправедливо лише прикладає ся назва гайдамаччини до східних карпацких країв. Ґенези „опришків“ справедливо шукає автор в невиносимих социяльних відносинах польского ґаздівства. Відтак переказує оповіданнє про Довбуша, знане нам вже докладнїйше

зі студиї дра Целевича і заміток проф. Шухевича. Показує, як деякі урядові роспоряджeня видають ся Гуцулам і Руснякам несправедливими, як деякі провини осуджують ся лагіднїйше, а иньші знова острійше чим в кодексї карнім. Всї закони вважають ся приказом цїсаря, лише „несправедливі“ роспоряження приписують урядникам. Цїсар добрий, лише єго комісарі лихі. Особливо нелюблені по думцї автора начальники громади і „адуканги“. Мимо сего Гуцули скорі до „правовання“. Вкінци переходить др К. всї погляди на поодинокі випадки з обсягу права карного і цивільного. Декотрі справдї інтересні. Крадїж звичайна береть ся легко, лише обікража церкви або пасіки вважаєсь важкою провиною. Присягу мож зложити ложну, але треба мати камінь під пахою (мабуть автор хотїв сказати: за пазухою). Убиттє жида не єсть гріхом, так само й сварливої баби. Характерне й те, що мораль між дївчатами і жінками гуцульскими єсть слаба, слабша як у Русняків. Др К. підтверджує се й цифрами і вказує, що число дїтий нелеґітімних доходить в деяких селах до 40%. Також поодинокі случаї права родинного й спадкового тут обговорені, при чім автор вказує на слїди давнїйшої спільности мешкання.

Розвідка кінчаєсь замітками про гостинність, заклади (wetten), нагороду за найденнє (налїзьне) а також про звичаї при торгу і купнї. Цїла стаття оперта на глубокім знанню народних звичаїв і сумлїннім розслїдї, тим то й ми причисляєм її до найлучших праць про нашу етноґрафію.

Наостанок причислимо до сеї ґрупи студию про звичай сьпівання при великодних гагілках піснї: Їде, їде Зельман: „Jud Zelman“ (Kleinere Studien 40--45, переклад в „Буковинї“ р. 1896, ч. 67). В тій статтї др. К. вважає Зельмана особою історичною опираючись на актах міста Дрогобича, виданих в „Прикарпатскій Руси“ 1885 р. Йде тут бесїда про жида Зельмана Вольфовича, зарядчика дрогобицкого округа з руки Доротеї Тренчиньскої. Однак при такім способі толкованя сеї піснї булоб річию зовсїм нерозгаданою, длячого про Зельмана сьпівають скрізь по Галичинї так на Підгірю, як й на Подїлю або й на Волинї (пор. статтї Гальки і Маковея). Далї сам спосіб, яким іде забава при сьпіваню сеї піснї, не можна віднести до описуваних подїй. Він, як і слова піснї живцем нагадують весїлє. Із-за того видаєть ся нам більш імовірним здогад — висловлений спершу проф. Партицким — „що ся пісня є ремінісценциєю давного свадебного звичаю, а імя Зельман єсть зіпсутою назвою якогось славяньского божества“. Через подібність імен змішано се з переказом про дрогобицкого жида Зельмана, так що днесь сам люд тим способом толкує по-декуда ту назву.

III.

Переходячи до другої ґрупи, себ то до розвідок що тикають ся повірок і забобонів Гуцулів і Русняків, замітимо зараз на початку, що се по більшій части лише переказуваннє власне повірок без ніяких уваг і коментарів. Тим то й спинятись на них довго нема чого. Сюда належать: „Liebesorakel“ (Bukowinaer Rundschau 1887), где автор оповідає про повірки, які на Буковинї і у сх.-пол. кутї Галичини привязують до вечера св. Андрія (12 грудня) і способи, якими дївчата стараують ся пізнати свою будуччину.

В фолькльорній часописи „Am Urquell“ містять ся такі замітки тогож автора: „Das Alpdrücken“ (II, 10), де навязуючи до одної віденьскої події оповідає буковиньске віруваннє, що змора походить від чорта. (Про се стаття Щурата в „Народї“ 1890). „Der Eid im Volksleben“ II (10) про вірування що до присяги. Формули кляття, що бувають дуже інтересні, не зібрані тут повно. „Diebglauben“ (II 11) — про способи, яких вживають, щоб віднайти злодія або украдену річ. Також поданий спосіб, якого злодїї вживають, щоб їх не йняли на крадежи, але й се не має претенсиї на повноту. „Bida“ (II 12) — оповіданнє з Рогатина про біду. „Hexenleiter“ (V, 3). „Warum gehen Spuckgeister kopflos um“ V, 7 в формі відповіди на квестіонар Файльберґа поданий один переказ з Рогатина.

Більш основною є розвідка про вірування нашого народу що до дощу, снїгу і граду: „Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen“ (Mittheil. der k. k. geogr. Gesellschaft 1894 Nr. 10). По словам самого автора має бути ся розвідка результатом всїх єго дослїдів на сему полї. Виходячи з вірування, що всї згубні наслїдки дїлання сил природи походять від злої сили, злого духа, старає ся наш нарід винайти способи, якіб запобігли володїнню сеї злої сили та відвернули їх вплив на иньші сторони. Автор переказує кілька способів заклинання граду, однак не згадує на жаль анї місцевости, де їх записав, анї не називає околиці, в якій они вживають ся. А знати се булоб цікаво! Перш за все належить заклинаннє граду до мущини, котрий вже в тім специялїст (градовий). Про кількох таких градових зібрав др. К. перекази, у яких виславлюєть ся їх сила над хмарами.

Особливе інтересна повірка про бабу Явдоху або Докію, що має викликувати в часї весняного зрівнаня по короткій погодї зимно і снїговицю. Імя Явдохи вяжеть ся з іменням календарним Євдоксиї, що при-

падає на 13-го марта. Автор зібрав 16 варинтів переказу про бабу Докію, між тими кілька між Румунами. Ся баба ідентична на думку автора з Язею а подібно як сеся остання може бути приложена до баби смерти Морани. Марот знова має бути богом лїта. Що ся думка справедлива, на се вказують численні, хоч в розвідцї сїй не наведені оповідання про борбу зими з весною, що майже з фотоґрафічною докладностю малюють ту борбу, яка в природї відбуває ся. Ріжниця лише та, що тут все весна побіджає. Імена Явдоха і Марот взяті з часу і приложені до сил природи.

В кінци росказує др. К. про повірки що до заклинаня і викликування посухи, блискавку і грім а також ріжні признаки, з яких відгадують погоду.

Шкода лише, що автор ограничив ся самим переповідженнєм повірок, не прирівнуючи їх з повірками других народів. Такі примірох народи середущої і східної Африки, що займають ся рільництвом, мають також свої повірки про погоду, способи викликування дощу, які досить підходять до наших. Навіть, подібно як у нас, старають ся відкрити виновника посухи між собою. Не говорю, щоб ту заходила яка рецепция. Се булоб нїсенїтницею. Але все цїкаво бачити, як у так ріжних народів через віддаваннє подібному зайнятю і життє серед менч-більш подібних обставин повстають подібні повірки і вірування.

Також на життє загробне, як єго собі уявляє наш нарід, звернув др. К. увагу в статтї „Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen“ (Globus LXVII Nr. 23). Для нас стаття ся представляє не багато нового, бо повірки там записані знані нам вже з відкіль инде. Зате она інтересна для чужинця. За мало спиняє ся автор на переказах про опирів, дуже у нас розповсюжених. Також несправедливо добачує в оповіданню, що на тамтім сьвітї пани будуть смажити ся, а хлопи дрова підкладати, якусь гордість (Stolz und Selbstbewusstsein). З того як селяне про се росказують виходить як раз противне, а один оповідач таки не двозначно заявив менї сю гадку: „Так то паничу, й на тамтім сьвітї мусить хлоп панови служити!“ — Замітна лиш звістка, що Гуцули вірують, що їх душа на білому кони до Бога їде.

Автор переказує також в тїй статтї оповіданнє про подорож душі на тамтой сьвіт, записане сьвящеником Козарищуком в „Науцї“ 1895.

Більш загальну цїху має розвідка: „Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien“ (Kleine Studien 31—40). Тут обговорюєсь вірованя про відьми, чарівницї, перемівницї й ворожки, при чім подає опис одного способу вороження (при помочи бобу). Роз-

дїл між відьмою та чарівницею, такий як его автор подає, себ-то що відьма означає стару женьщину, коли слово „чарівниця“ прикладаєсь лише до молодих, таке розріжнюваннє, кажу, між народом не істнує. Воно за надто шабльонове, обі ті пойняття зливають ся менч-більш на одно і перемішують ся. Що до самої розвідки, то хоч она не може мати претенсиї до повноти, всеж кидає загальний огляд на забобони та повірки сельского люду.

Подібно цїху збірки материялу має артикул „Aus dem Volksglauben der Ruthenen in Galizien“ (Globus 1893). Списані тут повірки про дитину, весїлля, дім і подвірє, поле і хліви, лїченнє а також обряди на поодинокі сьвята. Тут повторено в скороченю дещо і з попередних артикулів. Повірки ті зібрані всї з села Підгороде коло Рогатина, тож не годилось давати їм так загального наголовка.

„Kosmogonische Sagen der Ruthenen und Huzülen“ (Leipziger Zeitung 1894) — про фільозофічний сьвітогляд люду та его оповідання про початок сьвіта. Сюда зачисляємо ще статтю „Die Czorna-Hora als Kultstätte der Huzulen.

IV.

Переходячи до останньої ґрупи замітимо, що она обіймає немов всї результати етноґрафічної роботи д. Кайндля. Весь материял розкинений у своїх дрібних статтях зібрав автор, щоб змалювати повний образ життя-бутя Буковинця.

На підставі материялів зібраних Монастирским розгортає д. К. широкий образ життя і повірок Русняків п. заг. „Die Ruthenen in der Bukowina“, I й II Theil, (Czernowitz 1889 й 1890 ст. 87 + 98 малої 8°). Не приступаючи від разу до етноґрафічного шкіцу автор вертає ся у минувшину, щоб подати мало досї знану історию буковиньских Русинів. Починає з перемолоченого вже питання про первістні седьбища і мандрівку Славян. Вісти ті не нові і подекуда хибні а бодай недокладні. Сербів садовить ся на півн.-східних збочах Карпат, коли між тим они імовірнїйше сидїли над Лабою середущою. Норманьску теорию оповідаєсь так певно, як ще за добрих часів. А вже-ж історня пізнїйших часів випала лучше і написана на основі материялів зібраних самим автором. Лише на квестию угорских Русинів дивить ся зі становища Бідермана, що тепер захитане. Признаннє належить др. К. за прихильність до руского народу, яка з его стрічок пробиваєть ся. Ще одну суперечність піднесемо в тій части розвідки: раз виказує ся, що Русини замандрували на Буковину з під володїння польского із-за кори-

стнїйших відносин, які тут панували, а на иньшім місци говорить ся, що від V століття по Хр. сиділи в Буковинї Словяни.

Однак властива мета і цїла вага сеї книжки лежить у етноґрафічнім описї, що і починаєсь в другім відділї першої части. Тут розказуєсь на підставі зібраних материялів про цїле життє Русняка (мешканця долин). Починаючи від дитини оповідає ся про повірки й звичаї, яких придержують ся щодо немовляти, як з ним обходять ся. Поволи переходимо до іграшок дитинних, яких кілька там описано, та занятїй дїтий при роботї. Інтересно змальовані ігри парубоцькі і дївочі, що звичайно лучать ся зі сьвятом, та танцї (коломийка та аркан). Обговорюючи забобони любовні, справедливо звертає автор увагу на сумні социяльні відносини, серед яких обертаєть ся дївчина, через що єї любовні бажання ледви чи коли здїйснють ся. Просторійше місце посьвячене тїй хвилинї, де цїла вдача нашого люду відбиває ся немов у дзеркалї — себ-то свадьбї та весїллю. Чи-мало пісень переложив д. К. гладким нїмецким віршом. Однак становище жінки в сім'ї змалював автор ледви чи не за чорними красками прикладаючи за много значіня до обрядів, що радше вказують на колишнє упослїдженє жінки. При тім треба тямити, що селяни все инакше піймають як ми і що у них нераз найгорячійша любов оказуєсь тим способом, яким ми гнїву навіть не оказалиб. За се опис семейного ґаздівства і уряджень домашних виведений вірно і плястично. Згадкою про обряди похоронні закінчена перша часть сеї інтересної розвідки.

В другій части провадить нас автор до селяньскої хати, описує обійстє й цїле хозяйство. Тут замітим за сильне схематизованє всего, яке дійстности не все відповідає. Також в короткости схарактеризував правні понятя й погляди людові, про які йде бесїда в окремій брошурі (порівн. висче). Потім переходить до забобонів і повірок. Перш за все згадує ся тут обряд сьвяткованя перемін сонця в зимі, лїтї і на весну, які тепер лучать зі сьвяткованнєм сьвят християньских (різдво, великдень і св. Івана). При тім перечислені поодинокі церковні сьвята з описом обрядів їм властивих. Спростуєм автора, що Маланка не випадає на навечериє Йордану а в день перед новим роком. Також назву крашанки перетолкувати треба не „die schön gefärbten Eier" — але „die roth gefärbten" — так як „красний" ідентичне ту з „червоним". Вискази: „щезби" або „дух сьвятий при нас" — се не імена чорта, як се думає д. К. Погляди автора на чарівництво, толкованє снів, метеорольоґічні повірки нашого люду обговорені вже висче, тож поминаємо їх тут. Повірки про рослини і зьвірів та про лїки описані дуже побіжно і та часть представляє ся найслабше в сїй розвідцї. Інтересні можуть бути для науки повірки при

чинностях щодневних, які між селянами дуже росповсюжені. В кінци йдуть оповідання і казки як н. пр. про бабу Явдоху (см. висче), джуму, опирів, Соломона, що кидають сьвітло на поетичну творчість Русняків. Як зі сказаного слідно розвідка сеся сьвідчить про основне знанє житя нашого люду, яке автор тут проявив.

Що до наукового оброблення і технїчного викінченя стоїть висче иньша розвідка п. заг. „Die Huzulen“ (Wien 1894). Метод описування тут такий самісенький, якого автор ужив в попередній розвідцї, тож не повтаряти мемо всего, лиш поробимо деякі замітки. І так: верховинцями зовуть ся всї мешканцї гір, в противположеню до подолян — мешканців долин. Проте не мож говорити, що Гуцули граничать на захід з верховинцями, бо вони самі теж верховинцї. Дуже справедливо зупиняєсь д. К. над невідрадними відносинами що-до морали, які в Гуцульщинї характерні і яких не зустрінути нїкуда инде на Руси. Тут згадав ще про космоґонічні повірки між Гуцулами, що при етноґрафії Русняків пропущено. Книжка ся прикрашена многими ілюстрациями. До розвідки доданий збірничок пісень і приповідок з перекладом нїмецким; замітилиб лише хибну по-декуда транскрипцию слів руских. Також в обох розвідках не задержав ся д. К. на многих питаннях, що також суть самі про себе інтересні; так пр. яких способів вживають до хватання диких зьвірів, птахів і риби, чи не переховались способи старинні добування огню і т. и. Видаючи осуд загальний про ті дві розвідки скажем, що ціна їх для етноґрафічної науки велика а для нас тим більша, що таких описів ми ще не мали.

До сеї ґрупи дочислимо ще малий шкіц про Липован: „Die Lippowaner“ (Kleinere Studien 22–30). Описані в короткости тут звичаї і життє маленької кольонїї Липован на Буковинї.

Під кінець згадаєм ще один артикул, що появив ся сего року і має бути доповненєм студиї про Гуцулів. Говоримо про: „Neue Beiträge zur Ethnologie und Volkskunde der Huzulen“ (Globus LXIX Nr. 5 й 6). Єсть се результат подорожі, яку д. К. відбув у гуцульскі гори головно для пізнаня устрою домівства і для збірки гуцульских знарядів до музея. Тут находим о скільки змога докладне розложенє седьбищ зайнятих Гуцулами. Також згадують ся найновійші характерні події — виступ „пророка горівчанного“ і ставленє хрестів горівчанних. Дальше подає автор кілька приказок, повірки про вужі і веретїльницї, звичаї похоронні записані від о. Козарищука, повірки про дитину, про трачів у лїсї та про писанки. Додано також кілька ілюстраций хат і загород гуцульских.

Так проте найшла Русь буковиньска в д. Кайндлю ревного і сумлїнного етноґрафа-збирача. Він опрацював частину териториї, найменче досї знану і через се вельми велику учинив прислугу нашій етноґрафічній науцї. Сподїватись треба, що др. К. не покине раз початого дїла і підготовить терен до розправ більш загальних, які без попередних детайльних моноґрафій неможливі.

У Відни 26/4 1896.

М. Кордуба.

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

(Рецензиї й справоздання.)

Записки Императорскаго Русскаго археологическаго общества, новая серія, т. VII, вип. I—II (в однїй книжцї), Спб., 1894, ст. 146+XXXI+299—376+17 табл.

Сей — останнїй з ряду том публїкаций петербурського археолоґічного товариства дає хоч не багато, а все таки де-що і для нас цікавого.

Статя пок. Я. Лазаревського про звісну Александропольску могилу писана, очевидно, давно і немає цікавости новини; редакция о'бясняє, що умістила її задля деяких подробиць розкопки, а також щоб опублїковати рисунки річей з тієї розкопки, приготовані тодї товариством; хоч малюнки сї не все докладні, публїкация їх не буде певне зайвою, як і тієї статї.

Д. Латишов дає дальші „Додатки і поправки" до свого збірнику чорноморських написей. Він же в додатку друкує дальше свій збірник витягів з писань класичних авторів про Чорноморє українське і кавказьке (про перший випуск — Scythica et Caucasica була мова в т. IV наших Записок, в т. VII Записок рус. археол. общ. подано початок другого, що буде обіймати припадкові й спорадичні згадки грецьких писателїв).

Решта статей до України безпосереднього інтереса не мають. Видруковані д. Левицьким документи Флорентинського державного архива належать до Московщини.

Подані тут протоколи засїдань товариства короткі й не подають резюме рефератів. *М. Г.*

Г. М. Барацъ, Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древнерусской письменности. Слово Кирилла-Философа. Одеса 1894, ст. 52 (відбитка з Лѣтописи историко-филологическаго общества при Новороссійскомъ университетѣ т. IV).

Питанє про впливи жидівського письменства на середньовікову і пізнійшу літературу европейських народів — не нове. Особливо ті, хто займаєть ся дослїдами над історию казок, новель та леґенд, знають добре, яким важним посередником була жидівська література в вандрівцї тих творів зі сходу на захід. І староруське письменство не стояло осторінь від тих впливів, а вчені такі, як Веселовський, Кірпичников, Буслаєв, Жданов і ин. частенько доторкали ся їх у своїх дослїдах. Д. Барац пішов троха далї і попробував показати слїди жидівских впливів у однім творі проповідницькім, що доси вважав ся твором або ориґінально руським, або бодай зложеним на словянськім ґрунтї. Є се так зване „Слово Кирилла-Философа о небесныхъ силахъ и чего ради созданъ бысть человѣкъ и о исходѣ души". Слово се друковане було по ріжним спискам богато разів, поміщуєть ся в хрестоматіях (Ор. Міллера, Арістова і Буслаєва) і було предметом деяких учених праць. Що до єго авторства нема згоди. Одні вважали єго автором Кирила Туровського, иньші Кирила еп. Ростовського, иньші Кирила II митрополїта київського, ще иньші св. Аврамія Смоленського, а преосв. Макарий висказав ся рішучо за авторством Кирила Філософа, учителя Словян, хоча не виключає й такої можности, що воно написане Кирилом Костенчським, учителем Сербів в XV віцї.

Д. Барац не вдаєть ся в розбір питаня про авторство, а коли схиляєть ся до думки преосв. Макария, що автором сего Слова був св. Кирил-Константин, учитель Словян, так се тілько для того, що „вдивляючи ся пильно в зміст Слова бачимо, що воно так само як і иньші письменні памятники, що приписують ся св. Кирилови або св. Константинови, стосуєть ся до жидівських традиций і поглядів". Не застановляючись над питанєм про звязок писань св. Кирила з жидівськими, зауважимо лише, що поступаючи таким методом, як д. Барац поступає з Словом, се можна довести.

„Слово Кирила Філософа" говорить про розлученє душі з тілом, про суд і загалом про загробове житє, при чім досить детально описано т. зв. митарства, через які переходить душа по смерти. Щоб мати право з поводу сего Слова говорити про „слїди жидівських поглядів у староруськім письменстві", треба би, здаєть ся, показати, що „Слово" є твір ориґінально-руський і що автор єго черпав сяк чи так і з жидівських жерел. Сего д. Барац не робить, а тілько до кождого майже реченя Слова приводить паралельні, більше або менше подібні уступи

з Тальмуда, з Мідрашів та книги Зогар. Тотожности такої, яка б позваляла думати про безпосереднє черпанє автором Слова із тих жидівських книг ми не бачимо, а натомісць мусимо піднести ось що. Сам Барац зазначує, що наше Слово — то властиво компіляция, і то доволї незугарно зладжена компіляция поодиноких уступів із Жития св. Василия Нового, написаного по грецьки в X віцї, із Слова Паллядия Монаха „О второмъ пришествіи Христовѣ, о страшномъ судѣ и будущей муцѣ“, написаного також по грецьки, а в додатку опертого на писанях також грецьких св. Єфрема Сирина. А в такім разї аргументация д. Бараца вибігає по за властиву цїль, бо заводить розмову про вплив жидівства на греко-християнську лїтературу, а се, звісно, тема зовсїм не нова і широчезно оброблена. Нема сумнїву, що християнство, виростаючи з жидівського пня та годуючи ся від самого початку соками грецької осьвіти, мусїло дати величезний імпульс до обміни думок між грецьким сьвітом і жидівським, хоча початок сеї обміни зроблений був уже на парусот лїт уперед. На ґрунтї християнства ся обміна, особливо в Сириї й Єгиптї, мусїла бути ще більша і живійша, бо обі релїґії виростали зі спільного ґрунту і мали спільну основу — Біблїю. Християнські писателї перших віків залюбки користували ся жидівськими коментариями, особливо такі вчені, як Оріґен та Сирийцї, як Єфрем Сирин. Власне сей остатнїй писатель мав найбільший вплив на вироблене християнських поглядів есхатолоґічних, значить, через него перейшло в християнські віруваня богато такого, що є і в Талмудї. Та не треба забувати, що богато декого такого є і в первісній християнській лїтературі, в євангелиях, в Апокаліпсисї св. Івана та св. Петра, так що д. Барацови трапляєть ся така притичина, що він і оден цитат із євангелія, поміщений в нашім „Слові“, трактує як сьлїд жидівських впливів на староруське письменство (стор. 46). Так само д. Барац немов забуває, що в староруськім письменстві була вельми популярною цїла купа апокріфів старо- і новозавітних і що більша часть тих апокріфів, хоч написана або перероблена християнами, основувалась на старих жидівських переказах, а то й просто на Талмудї, на що вже давно звернено увагу вченими, не виключаючи й російських (Порфірєв, Тіхонравов, Пипін, Веселовский).

І ще одно. Д. Барац вдовольняєть ся в кождім випадку тим, що до слів староруського твору підшукує паралельні або хоч з далека подібні слова з Талмуда, лишаючи зовсїм на боцї той важний історико-лїтературний факт, що й сам Талмуд є не чим, як збираниною ріжних оріентальних вірувань і поглядів, приторочених нераз нї в пять нї в девять до жидівської біблїйної та рабинської традициї. І в есхатолоґічних віруванях Талмудових ми стрічаємо чимало вірувань Персів-дуалїстів, Індийцїв або старих Вавилонян. Цїкавий примір такого вандрівного по-

гляду є закінчене звісного у нас Хожденія Богородиці по мукам. Як звісно, в сьому Хожденію оповідаєть ся, що оглянувши муки пекольні Богородиця просить Бога, щоби висвободив грішників з пекла і дарував їм усї провини. Бог не хоче сего зробити, і тодї Богородиця заставляє просити за грішників всїх ангелів, усїх сьвятих а врештї й свойого Сина, поки Бог не змилував ся і не дарував грішникам полекші в часї від Великодня до Зелених сьвят. Д. Барац приводить аналоґічні оповіданя з Талмуда, та ми можемо вказати на не менше подібне оповідане в однїй з індийських Пуран (гл. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft, Bd. XI).

Звісно, все се я кажу не в ущербок вартости працї д. Бараца. Як докладний знавець Талмуда він приводить у своїй працї досить материялу дуже цінного для вчених, що звичайно не володіють жидівською мовою, і в сьому материялї головна вартість его працї. При тім статя написана безпретенсионально і користно сьвідчить про знайомість автора також з российськими і західно-европейськими науковими роботами.

Др. Ів. Франко.

Проф. Ө. И. Леонтовичъ — Національный вопросъ въ древней Россіи, Варшава, 1895, ст. 65 (Варшавск. Университетск. Извѣстія, 1894, IX і 1895, I).

Проф. Леонтович в своїй статї підіймає дуже цікаве питаннє — чи істновала вже в давнїй Руси загально-національна самосьвідомість у руских Славян („общерусское національное самосознаніе“). Часто голошена в історичнїй лїтературі і повторена в звіснім курсї історії руського права проф. М. Владимирського-Буданова теза, що така сьвідомість істновала вже в X—XI в., і що вона була стимулом до утворення державної орґанїзациї, — є предметом критичної перевірки в сїй студиї. Результат, до якого приходить д. Леонтович — неґативний: в давнїй Руси, як і в період московський, не істновало сьвідомости полїтично-національної одности, лише почутє етноґрафічної близкости, панував цїлковитий партикуляризм, народні маси в процесї формовання держави мали чисто пасивну ролю, бувши обєктом примушувань і силувань ріжних збирателїв земель, давнїх і московських.

Безперечно, ся думка справедлива; хоч висловлялась вона й давнїйше, а навіть і досить виразно, одначе при доволї росповсюдненїй ідеалїзациї державного процеса в давнїй Руси і в землях московських, її можливо ясне представленнє і уарґументованнє уважаємо ми дуже користним, а тим самим і розвідку д. Леонтовича дуже пожаданою.

Партикуляризм є загальним явищем на низькім степені громадського розвою народу; що держить ся він дуже довго, доказом того погляди на чужаниць — часом з сусїдних околиць і по сучасних селах, особливо де обставини не спріяють жвавим і неустанним зносинам (як напр. — в горах). Екстензивна колонїзация, перегорожені непрохідними лїсами вододїли — були такими обставинами в давнїй Руси, і не диво — що найдавнїйші спогади в давнїй лїтописи — се спогади суперечок і крівавих бієк з сусїдними племенами (бѣша обидими Древляны и иными окольными). Лише довга спільна доля історична, спільні змагання, спільна боротьба й терпіння приготовують в масах народних почутє солїдарности, а зносини й осьвіта можуть привести до національної сьвідомости. Ще й доси Українець з Наддніпрянщини поглядає скоса на „Литвина" — Українця з Полїся, або з „Польщи" — західньої України. Тож припускати в давнїй Руси так ясне національне почуттє, щоб воно кермувало таким тяжким і трудним процесом, як державний, було б значним браком історичної перспективи.

Д. Леонтович починає свою розвідку коротким начерком племенного складу давнїх земель руських (с. 2—25); ся частина, що займає трохи меньше половини розвідки, не має одначе значної ваги; автор трактує такі важні питання, як колонїзацию славяньску, значіннє й уживання імени „Русь", подїл східних Славян на дві „галузи", значіннє етноґрафічного підкладу при ґрупованню земель-волостей, еміґрацию чужеродців — коротенько і, як говорить ся, недорогим коштом, користаючи вже з готових праць, особливо з курса Бестужева Рюміна; такий характер, разом з деякими недокладностями й похибками (так автор на с. 6 говорить про уживаннє в лїтописях назв Руси Білої для земель кривицьких і Руси Червоної, приймає без суперечки слова лїтописи про підвладність фінських народів до Руси ще в IX в. (с. 8, 12), не вважаючи на важні замітки Барсова, записує Ітиль до Болгар (с. 9) і т. и.)*) тільки може псувати загальне вражіннє від працї; але подекуди висловлено тут здорові й справедливі, хоч вже й не нові гадки: автор уважає Русь початковою назвою земель полудневих і признає споконвічне істнованнє двох ґруп серед народів давньої держави руської, хоч і ледви чи можна згодитись з гадкою, що русин Руської Правди (= чоловік з полудня) противоставляєть ся Словенину (= чоловіку новгородському) трохи не в такім значінню, як і доси Українець розріжняєть ся від Великороса (с. 6).

---

*) Безпотрібно теж, думаю, було подавати такі реєстри лїтератури про сусїдів Руси — їх може кождий знайти в курсах істориї Руси й специяльних моноґрафіях.

Гипотезу про перехід Українців з країв карпатських автор уважає гипотезою не доведеною і заперечує гадку (Іловайского) про вплив тюркської імміґраций на витвореннє українського національного типу земель руських.

Далеко цікавійша друга половина розвідки (с. 25—69). Автор переглядає питаннє про ті моменти, що звязували племена давньої руської держави в одну цілість — мову, релїґію, одність княжого рода, спільні походи воєнні, і приходить до переконання, що сих моментів не вистарчало для витворення національного почуття, „всеросийської одности" X—XI в. Погляди Слова о полку Ігоревім він уважає особистими поглядами автора, та й то бачить в них почуте етноґрафічної одности, а не національної — полїтичної, а назви Руської Правди і Руської землї в титулї Початкової лїтописи розуміє, що руський = київський (се зовсім справедливо для лїтописи, але титул Правди міг виникнути й пізнїйше). Зовсім справедливо доводить автор, що до давнїх князїв не можно прикладати сучасних державних поглядів, і не признає за князями сьвідомости одности полїтичних інтересів земель давньої держави Руської, хоч годї заперечити, що витворена в XI—XII в. ідея про права (виключні) династиї Володимира Св. на сї землї мала в собі якийсь завязок (звісно — дуже слабий) полїтичної одности тих земель. І взагалї годило ся б сї питання трохи основнїйше, детальнїйше перейти.

Переходячи до утворення держави, автор зовсім справедливо вказує на примусовий, недобровільний характер прилучення земель. Далї застановляєть ся над партикуляризмом по утворенню держави — партикуляризмом правним, що виявляв ся в прикладанню правових норм все в границях тільки сеї чи иньшої полїтичної одиниці — землї, й партикуляризмом побутовим, що виявлявсь в браку почуття солїдарности, хоч і тут де що треба б аналїзовати докладнїйше, де що представити повнїйше, та все таки висловлені тут ідеї можуть бути дуже корисними для уставлення справедливих поглядів на давню Русь.

Неприємне одначе робить вражіннє банальне закінченнє про „одність русской нациї" в сучасности і брак всяких перепон для неї.

М. Грушевський.

П. Л. — Къ вопросу о кіевскомъ митрополитѣ XII в. Михаилѣ, К., 1895, ст. 12 (відбитка з Чтеній въ историческ. общест. лѣтописца Нестора т. X).

Ся статя київського катедрального протоєрея і звісного знавця місцевої історії церковної П. Лебединцева є продовженнєм його статї в кн. XII Київської Старини за 1892 р. під заголовком: „Михаилъ,

митрополитъ кіевскій XII в. (1131—1147)“. Через те, подаючи замітку про сю статю, ми мусимо звернути увагу і на попередню її частину. Особа м. Михайла цікава тим, що звязана з справою змагань до незалежности київської митрополії від патрияpха, а автор її звязує з питанєм про мощі митрополита київського Михайла, що лежать тепер в великій церкві київо-печерської Лаври і відомі, яко мощі Михайла, першого митрополита київського. В останні часи руські церковні історики вважають за цілком непевні відомости пізнійших літописних збірників (Никоновського та Степенної книги) про істнованнє за св. Володимира митр. Михайла. Більшість істориків тої думки, що тут вийшла помилка; укладчики пізнійших літописних збірників звязали в одно перше охрещенє Руси за Фотия патрияpха з охрещенєм за Володимира, і через те епископа, надісланного Фотиєм (що теж, як гадають, звав ся Михайлом) переверпено на першого митрополита за часів Володимера. Тепер виникає питаннє: якого ж се митр. Михайла мощі лежать в Лаврі Печерській? Яко відповідь на се, д. П. Л. дає свою статтю про митр. Михайла XII віку.

Перекажемо коротко зміст статї. Митр. Михайло, мабуть Грек, прибув до Київа 1131 р. і займав катедру коло 15 років за князїв Мстислава Володимировича, брата його Ярополка й зятя Всеволода Ольговича. Михайло, окрім церковних своїх справ, приймав діяльну участь і в державних справах, яко миротворець в лиху годину удїльних війн та суперечок між князями. Він хтів відвернути Мстиславичів від походу на Юрия, що відібрав у них Переяслав. Р. 1136, коли мала виникнути війна межи Мономаховичами та Ольговичами за Переяслав та Володимир волинський „честный митр. Михаилъ“, як каже лїтопись, пройшов межи рядами вояків з хрестом і помирив ворогів. Р. 1140, коли напав на Київ Всеволод Ольгович, щоби вигнати Вячеслава Володимировича, Михайло з’явив ся перед військом і оповістив, що Вячеслав зрікаєть ся київського столу. Після сього Київ майже був зовсім заспокоєний; отже не було жадної причини для Михайла тїкати з Київа, як се приймають історики, та ще й в Грецию, куди руські епископи не мали великої охоти переходити. Літопись теж нїчого не говорить про те, що Михайло пішов до Греції; се — вигадка істориків, що хтять вияснити собі мовчаннє лїтописи про Михайла від 1145 р. до собору 1147 року, на якому обрано наступником йому Климента. „Рукописаніе“ Михайла, в якому він не дозволяє епископам правити службу божу в св Софії, не є ще доказом того, що Михайло виїхав з Руси до Греції. В XII ж таки віці володимирський еписк. Федір через суперечку з князем суздальским Андрієм Боголюбським 1142 року наложив інтердикт не на одну катедральну церкву, але й на всї церкви володимирські, про те і не гадав тїкати до Греції, а сидів в свому епископському місті. Що до причин, які приму-

сили м. Михайла дати „рукописаніє“, себ то наложити інтердикт на архирейську службу в Софії, то автор догадуєть ся, що Ізяслав Мстиславич опанувавши Київ і ставши великим князем, міг бути неприязним для Михайла, бо той міг благословити його суперечника Ігоря на князюваннє, а може й встоював за ним. Становище Михайла було дуже не добре, і він мусів сам, а може його й примушено силою, піти в манастир (печерський), але своїм „рукописаніемъ“ заборонив в соборній церкві архирейську службу. В монастирі печерськім він умер р. 1147, там і похований. Епископ Мануїл в окружній грамоті 1150 р. називає вже митроп. Михайла сьвятим, і взагалї народ вважав його за сьвятого і навіть чудотворця. Тепер виникає питаннє, чи є мощі Михайла, і, як є, то де вони мають бути? Сим питаннєм закінчуєть ся перша частина статї. В другій частині автор порішує се питаннє: відомо, каже він, що в Лаврі Печерській є мощі першого київського митрополита Михайла. До 1730 року сї мощі лежали в печерах, а сього року їх перенесено в велику лаврську церкву; розбираючи тї дати, на яких засновуєть ся традиция про належитость сих мощей першому митрополитови, се б то сьвідоцтво митр. Сильвестра Косова в його каталозї київських митрополитів, історию табличок, що здавна були прибиті над ракою, далї історию перенесення мощей, — автор виводить, що всї вони цїлком непевні з історичного боку. Та й саме істнованнє першого митрополита Михайла, каже він, не має за собою історичної певности, і оглянувши погляди церковних істориків на сю справу, згоджуєть ся з поглядом неґативним. Але наперекір сим поглядам, каже він істнують мощі св. Михайла, першого митрополита київського. Думка проф. Голубинського, що сї мощі перенесено до Київа з Таврийської Руси (в Босфорі Кіммерийському, де потім була Тмутороканська катедра) треба відкинути, бо вона не має жадної історичної підстави. Тим часом у нас на Руси був митрополит Михайло, тілько не в X в., а в XII, і сього Михайла деякі вважали за сьвятого, тим то і мощі, що лежать в Лаврі Печерській, треба признати мощами не першого митрополита київського Михайла, а мощами Михайла митрополита київського XII віку.

Так порішує справу про мощі київського митрополита Михайла д. П. Л. Увесь центр ваги статї в тому, що Михайло митр. XII в. не виїздив з Київа до Греции 1145 року, а як і виїздив, то лише на який час, а потім знову вернув ся до Київа й умер в Печерській Лаврі. Але чи се й справдї так було? Звістку про виїзд Михайла з Руси на завсїди ми маємо в Никоновському збірнику та в каталоґах київських митрополитів; се жерела досить пізні і ми готові, разом з автором, відкинути таку пізню звістку, або, принаймнї, не надавати її ваги. Але звістка про виїзд Михайла є і в Лаврентивському списку, де під 1145 роком

записано: „И митрополитъ Михаилъ Цесарю городу“; видавцї лїтописи додали до сього слово „иде“, але, каже автор, рівноправно можна вставити тут і вираз „ходи“, тодї вийде, що Михайло міг і вернути ся з Греციї в сьому ж (1145) або 1146 роцї, і в усякому разї — до смерти Всеволода Ольговича († 1 серпня 1146 р.). Але, як би лїтописець мав ужити вираз „ходи“, то він або сказав би, коли митрополит знову „приїде“ до Київа, або зазначив би час його смерти, бо про епископів, що повмирали в сей час, лїтопись дуже пильно подає роки: Данило юрєвський († 1122), Амфлохій володимирський (того-ж року), Сильвестр переяславський та Теоктист чернигівський (1123), Марко пороський (1134 р.), Пантелимон чернигівський (1142 р.). Дуже трудно гадати, щоб лїтописець, що так докладно зазначив дати смерти епископів, не подав року смерти митрополита, як би він справдї умер в Київі. Далї, лїтописи зовсїм промовчують і про дїяльність митрополита в сей час. Михайло, як про нього каже лїтописне оповіданнє, був чоловіком, що не дурно займав свою високу посаду, він скрізь, де мав спроможність, втручував ся в справи полїтичного життя тогочасної Руси, і завше дбав про те, щоб всякі непорозуміння поміж князями кінчали ся миром. Чом же його не видко в час походу Изяслава Мстиславича на Київ, чом він не приймає участи в переворотї, що зробив сей же Изяслав, чом тодї не став він з хрестом межи рядами вояків, чом не втримував народ від розбою? Як би він був у Київі, то не сидів би склавши руки, коли кругом його творились такі подїї, — не такий він був чоловік. А що головним чином, сьвідчить про те, що Михайла в той час не було в Київі, і що він навіть не думав вертать ся до Київа, так се — „рукописаніе“ його. Факт, що наводить автор яко аналоґічний, себ то факт інтердикту еп. володимирського Федора, є зовсїм чимсь иньшим. Річ не в тому, чи наложив Михайло інтердикт на св. Софію, і які причини примусили його до того, а в тому, що він дав „рукописаніє“: як би митрополит думав лишити ся ще в Київі, то для його мети, себ то, щоб докучити князеви, доволї було лиш наложити словесний інтердикт, і духовеньство мусїло його слухати; тим часом він дає „рукописаніє“, і через те, напевне, що сам гадав виїздити з Київа. А що він після сього й не вертав ся сюди, се досить ясно показує той факт, що рукописаніє його мало силу до самого собору 1147 р., коли йому обрано заступника. Та й самий собор сей і протиканонїчне обраннє Климента собором руських епископів дає знати, що межи Русию і патриярхом вийшло якесь непорозуміннє. Се непорозуміннє і пояснєть ся тим, що Михайло виїхав до Греції і через се саме патриярх не надсилав иньшого митрополита такий довгий час. Таким чином, виходить, що митрополит Михайло XII віку не вертав ся

до Київа після того, як виїхав звідсіль до Греции, а значить і умер він не в Київі; а як се — так, то і мощі печерської Лаври з іменем митрополита Михайла — не його мощі.

Таким чином питаннє про мощі митр. Михайла, — порішеннє якого автор ставить метою своєї статї, не можна ще вважати за зовсім покінчене. Про те статя його варта повного признання за свою наукову обробленість і докладність, а погляд автора мусить звернути на себе увагу всїх дальших істориків і перш всього істориків церковних. *С. Л.*

Dr. Woldemar Buck. Der deutsche Handel in Nowgorod bis zur Mitte des XIV Jh. (Jahresbericht des St. Anna Schule). Спб., 1895, ст. 90.

Се дисертация докторска написана ще 1891 р. а тепер поправлена і оголошена друком На підставі скупого материялу, який остав ся нам до роспорядимости стараєсь автор змалювати образ торговлї німецкої в Новгородї і особливо зручно вихісновує статута купецкі (скра), представлюючи нам внутрішну орґанїзацию купецтва. Єсть се немов доповненє розправи Бережкова, про сю саму тему, оголошеної перед 17-ти роками, а також новійшої розпр. неб. Никитского.

Початок торговельних зносин між нїмецькими містами а Новгородом кладе Б. на початок в. XII. 1152 р. маєм вже вість про спаленє церкви ґоцкої в Новгородї, в дипльомі Райнальда, архієпископа Кольонїї з р. 1165 згадуєсь про торговлю Данїї з Новгородом, а в кінци документ з р. 1199 говорить про потвердженє давної згоди Нїмцїв з Новгородом. Під кінець XII в. був вже в Новгородї „нїмецький двір“. Далї визначує автор — розуміється ся не перший — дороги якими їхали купцї до руського города. З тих була дорога водна через Неву, Ладогу і Волхов найвигіднїйша і не представляла майже жадної небезпечности, що на той час було рідкостю. Найдавнїйший захований трактат походить з 1199 р., хоч маємо вісти про уложенє такого договора ще 1160 р. Коло половини XIII ст. терпіла сильно торговля через війни з Лїфляндиєю. Особливу вагу має договір з 1268 р., що до недавна вважали найдавнїйшим.

На підставі тих доґоворів та статутів, представляє нам автор правні норми купецтва чужинного в Новгородї та єго внутрішний устрій. З Новгородцями приходило до частих спорів; длятого, щоб забезпечитись мали купцї свій двір окружений валом і укріплений.

Патронат над цїлим купецтвом належав зразу до міста Вісбі, а опісля до Любеки, хоч участь в торговлї брало більш 50-ти міст. В самому дворі провід належав до вибраного начальника (Oldermann des Hofes),

на переміну з поміж купців з Вісби і Любеки. До него належало судівництво і нагляд над продажею товарів. Крім сего були ще иньші урядники — всї вони були поважані, і за їх образу назначувались високі кари. Ціле купецтво дїлилось на ґрупи, що мешкали вкупі. Двір містив в серединї церков купецку „св. Петра“. Єї призначенє не конче відповідало побожности середновічній, бо практичні купцї її обернули на склад своїх найдорогоцїннїйших товарів. Довкола церкви йшли помешканя і маґазини.

В дальшій части своєї розвідки наводить автор ріжні цла, які оплачувано від товарів. З сего видно, що коли у Нїмеччинї з купцїв видушовано послїдне, в Новгородї сї оплати були вельми низькі. Тим то й толкуєть ся великий зріст і розцьвіт сеї торговлї. Не вважаючи на се маємо слїди, що допускано шахрайства ріжного рода, особливо на суккнї, мірах і вазї. З своєї сторони хитрі Новгородцї підроблювали віск і шкури. Торговля чужих купцїв не могла вестись безпосередно з консументами; товари мож було продавати лиш „en gros“ купцям новгородским. Також всякий кредит, як відомо, був заборонений.

Се короткий огляд розвідки. Як з него слїдно, автор полишив важне питанє, не доторкаючи навіть єго, а то економічні наслїдки цїлої торговлї так для Новгорода, як і для Ганзи. Справи сеї доси не роз'яснено остаточно, а она власне повинна становити корону цїлої розвідки.

М. Кордуба.

А. В. Михайловъ — Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи, Варшава, 1895, ст. 21 (Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1895, VII).

Невеличка статя д. Михайлова ставить на ново питаннє про Толкову Палею, з усїх памяток словянсько-руського письменства найбільш варту уваги, на його думку. Д. М. справедливо скаржить ся на мало вияснену справу сього, дїйсно — дуже важного утвору і вказує передо всїм на то, що загально росповсюднене переконаннє про византийський початок сїєї памятки взято на віру без доводів. За браком грецького ориґінала і яких небудь вказївок на час і місце написання, д. М. признає одинокою дорогою до виясненя ґенези Палеї студиєваннє самого текста, а то — виясненнє початкового обсягу Палеї, виріжнення джерел і порівняннє їх з славянськими перекладами первотворів.

Приймаючи поставлений Тихонравовим вивід про найдавнїйшу редакцию (без цїлих апокрифів), д. М. звертає увагу на те, що виданий Коломенський текст Палеї не може признаватись вірною копією архетипа, ставить отже задачу реставрувати початковий текст Палеї на основі сту-

диєвання тексту ріжних кодексів її й переходить до питання про джерела Палеї. Студиї в сїй сфері д. Успенського, що подав довгий (звиш 30-и назв) реєстр таких джерел, не задоволяє д. М.; він вказує на те, що цитати могли приходити в Палею й із других рук; з реєстра д. Успенського більш певними уважає він отже лише кілька (св. Письмо, Християнську Топоґрафію Індикоплова, Фізиолоґ, Слово Ефрема Сїрина за Йосифа, Заповіт 12 патриярхів, Оповіданнє св. Епифанїя за 12 камнїв, Пасхальна хронїка). Уступи з сих джерел в Палеї треба б порівняти з осібними славянськими перекладами їх, але як можлива відповідь з боку оборонців византийського початку Палеї, що тотожність таких уступів з текстом перекладу вказує на пізнїйшу вставку сих уступів в Палею, д. М. признає доконечним для остаточного рішення справи вибрати таке джерело, щоб уступи з нього нїяк не могли уважатись такою вставкою. Таким джерелом д. М. признає біблїю й заповідає в близших часах подати результати порівняння уступів з св. Письма в Палеї з славянськими перекладами біблїї.

Цїлий зміст сієї розвідки д. М. дає можливість вгадувати виводи, до яких приходить автор: очевидно, він признає славянський початок Палеї, а основу до того, правдоподібно, дала йому тотожність тих уступів Палеї з славянськими перекладами біблїї. Але не запускаємось в здогади, полишаючи виясненнє сієї цікавої справи самому авторови. *М. Г.*

И. И. Дитятинъ — Статьи по исторіи русскаго права, Спб., 1896, ст. 1+632+портрет.

Збірник сей містить статї з історії права покійного професора й публїциста Івана Дитятина († 1892); улюбленою темою небіжчика була громадська самоуправа, специяльно — мійська; її були присьвячені його більші працї, вона ж займає переважне місце і в сїм томі (орґанїзация мійська в Росиї XVIII—XIX в., земські собори, комісия 1767 р.). Займаючись головно державою Московською й імперським періодом, статї сї цікаві нам лише своїми екскурсами в історию давньої Руси. Так в статї „До історії місцевої адмінїстрациї“ автор ставить тезу, зовсїм справедливу, що самоуправа громадська істновала в землях давньої руської держави від початку, ще в часи до-княжі, і що княжа власть, чи то князїв вибираних, що самі були лише орґаном громадської самоуправи, чи князїв володарів (що підбивали землю) не виключала громадської самоуправи в сфері суда.

Статя користає переважно вже з готових виводів історичної лїтератури, популяризує їх в певній мірі, написана жваво й талановито

й уживає широко аналоґії з права иньших славянських народів і з пізнїйших фактів в. кн. Литовського й Московського.

Доторкаєть ся давньої Руси й цікава публїцистично-наукова статя (публїцистичну закраску, з звичайним автору поступовим і свободолюбним характером, більш або меньш мають й иньші статї сього збірника) „Коли й чому появила ся незгода в Росиї між „верствами, що командують“ і „народом“ (термінолоґія московської славянофильської часописи „Русь“ Ів. Аксакова), де автор виступає проти славянофильської ідеалїзациї московської, до-Петровської Росиї й доводить брак громадської солїдарности, гармонїї від найдавнїйших часів; але займаєть ся він тут головно Москвою, а з давньої Руси — здебільшого Новгородом, Псковом і то не багато.

Цікава статя „Найвища власть в Росиї XVIII в.“ застановляєть ся над висловленим в росийськім кодексї принципом, що власть імператора хоч необмежена і самодержавна, обовязкова лише в проявах згідних з законом, і доводить чисто суб'єктивний характер сієї власти в XVIII в.

З иньших статей занотуємо ще „Царський шинок (кабак) Московської держави“, присьвячену ще експлоатациї горілчаної реґалїї в царстві Московськім. *М. Г.*

Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tomus XIV, continet Codicis epistolarum saeculi decimi quinti t. III, 1392—1501 (Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich służące, t. XIV, zawiera Kodeksu listów XV w. t. II), — Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. III, collectus opera Dr. Anatolii Lewicki, Краків, 1894, 4°, стор. LXXX+666.

Краківська академія наук може повеличатись чималою заслугою на полї археоґрафії: ряд томів Монументів, монументальна колекция памяток давнього польського права, серии Scriptores і Acta historica становлять в сумі важний вклад в круг джерел до історії східної Европи. Чимало знайдеть ся тут і для нас специяльно. Досить собі пригадати споряджений дром Прохаскою Codex epistolaris Vitoldi, що становить головне джерело для зверхньої полїтичної історії Витовтових часів, але й окрім того ряд важних документів до відносин русько-польських і литовсько-польських увійшло в иньші збірники — як дипломатичний кодекс малопольський, реєстр актів XV в. і названий в горі кодекс дипломатичний XV в.

Перший том сієї серии вийшов ще 1876 р., уложений неб. Шуйским і Авг. Соколовским і містячи документи для цїлого столїття, дав кілька дуже цікавих для нас нумерів, особливо для історії відносин в. кн. Ли-

товського й Польщи. Другий том (1891), виданий проф. Ан. Левицьким, містив акти до половини XV в. (до 1445 р.); особливо багато уміщено тут важних актів для часів після Витовта, так що сей том був як би продовженнєм кодекса Дра Прохаски. Продовженнєм і закінченнєм його мав бути третїй том, що про нього говоримо, обіймаючи другу половину XV в. Але що під час друку редактору трапилось багато важних документів з часів попереднїх, тож він умістив їх в додатку (с. 497 - 607). Головними джерелами для сього тому послужили: біліотека Ягайлонська й Чарторийських в Кракові, Головний Архив в Дрезднї, і все ще невичерпаний, не вважаючи на всю виграбану з нього масу документів, Державний Архив в Королевцї; ті чотири архиви дали більшу половину нумерів, а всїх том містить 587 документів і реґест з р. 1392—1501. Автор поясняє в предмові, що роспоряджаючи лише малим часом під час своїх архивальних студий заграничних, не міг приготувати всїх інтересних документів in extenso, і се примусило його значну частину нумерів дати в реґестах.

Тепер зверну увагу на цїкавійші для нас акти, уміщені в сїм томі. Під нумером 1 в додатках подано з ориґіналу присяжну грамоту Витовта коронї Польській з р. 1392 (по т. зв. Островській згодї); вона була видрукована з копії в Codex ep. Vitoldi, але ориґінал має деякі відміни, і головна — Витовт названий не magnus dux Lythwanie, як в копії, а просто dux Lithwanie, dominus trocensis, lucensis etc. Таким чином упав один з доводів того загально розповсюдненого погляду, що Витовт по Острівській згодї здобув титул в. кн. Литовського; на сю справу звернув увагу др. Левицький в розвідцї, уміщеній в Kwartalnik'у historyczn'ім 1894, III (Kiedy Witołd został w. księciem Litwy), доводячи, що становище Витовта по р. 1392 нїчим не ріжнилось від становища Свидригайла й Яшка Олесницкого, і що доперва в Солинї Литва оголосила його в. князем (див. Записки VIII, Наук. Хронїка). Як справедливо зауважив при тім др. Левицький, справа з сим документом дає виразний довід потреби шукати ориґіналів і по можности не задовольнятись копіями документів.

Занотувавши по дорозї фраґмент листу — як догадуєть ся редактор — Ягайла до Витовта під N 4, занотуємо цїкавий N 5: „Витовт, дбаючи про побільшеннє податків і обовязків в в. кн. Литовськім", постановляє залюдняти діброви sancte Romane ecclesie cultoribus, і відповідно тому видав сей привилей на осаду м. Більска в землї Дрогичинській, надаючи війтівство з двома волоками й млином якомусь Андрію з його щадками, а осадникам пятилїтню волю від усяких в. князївських і замкових податків і робіт, ita tamen quod ad eundem (sic) oppidum Bielsko tantum ritus Romani homines, Polonos videlicet et Theutunicos, de alienis

provinciis tenbitur (війт) collocare et vocare, Ruthenis antiquis ibidem et circumquoque residentibus in eorum metis et gadibus in nullo penitus dampnum vel preiudicium faciendo. Умова характерна для внутрішньої полїтики Витовта, хоч і не нова.

Під N 6—8 видруковано кілька документів до історії відносин Польщи до Свидригайла — вони були вже подані дром Левицьким в додатку до його розправи Powstanie Świdrygiełły. Цїкаві тут листи Ягайла до маґістра пруського (N 6), писані з Луцького походу 1431 р.: король оповідає тут про похід під Луцьк, і лист з Мальборка до Саксонії про події в в. кн. Литовськім. До Свидригайлової ж справи належать ще N 13, 18, 19, 24 - 5, 28—9, 32.

Під N 17 і 22 видані документи до цїкавого й важного факту зрівняння руської православної шляхти з католицькою в в. кн. Литовськім: подано виставлений в імени Ягайла польськими послами привилей з р. 1432: досї відомий був його польський переклад при виданю Хронїки Вановского Малиновского, що походив з Несвижського архиву Радивилів. В кодексї видано його на основі копії Нарушевича теж з оріґінала несвижського, а видавець справедливо застеріг ся, що покладатись на її поправність не можна. Другий документ — грамота в. князя Жиґимонта з 1432 р.: окрім зрівняння в правах бояр руських (розумій — православних) з литовськими (розумій — католиками) і дозволу їм прилучати ся до польських гербів, він докладнїйше розвиває, розширяє й доповнює ухвали Ягайлової грамоти:

Князї й бояре не можуть бути карані за підозріннєм або обвинуваченнєм без публичного суду iuris ordine terre Lithvaniae servato.

Вони мають держати свої дїдичні маєтности й роспоряджати ними, одначе акти продажу, дарування etc. мають відбувати ся перед в. князем або його урядниками.

По смерти князя або боярина, вдова його зістаєть ся на дїдицтві свого чоловіка „без шкоди одначе для служби в. князю"; як би пішла заміж вдруге, то зістаєть ся лише при вінї, що визначає її чоловік, а батьківщина йде дїтям небіжчика, а як би синів не було, то дїдичні дібра переходять до братів покійника, при чім служби в. князю заховують ся в цїлости.

Для маєтностей, що надав Витовт і сам Жиґимонт, заховуєть ся в силї сказане в наданнях.

Всї кметї й піддані князів і бояр увільняють ся від давання мірок, званих dziakla, що доти давали.

Заховують ся що до князів і бояр і їх підданих по давньому обовязки будовання й поправляння замків і участи в походах (vias expeditionales) власним коштом, а иньші замкові роботи касують ся.

Всї попередні надання Витовта церквам, князям і боярам потверджують ся сим привилеєм.

N 25 (без дати) окрім відомостей про польсько-литовські відомости згадує про татарський напад на Поділє й Русь; редактор сей лист кладе на весну р. 1435. В N 28 іде мова про висланого папою посланця до Свидригайла в справі церковної унїї.

Під N 39 подано акт конфедерациї шляхти „земель руських, себ то Львівської, Подільської, Перемиської, Сяніцької, Галицької, Холмської й Белзської" з р. 1436; на жаль стилїзация акту занадто загальна, аби дізнатись можна було, чого властиво та шляхта хотіла: забезпечуєть ся лише посніпльна поміч проти всякого, хто схотів би порушати їх права або чинити які шкоди й утиски.

N. 44 (май 1438 р.) належить до дуже цікавого союзу в. кн. Жиґимонта з королем римським Альбрехтом II: аґент Альбрехта пише йому, що якийсь краківський канонїк зголосив ся до нього з проєктом сього союзу; завівши сей союз Жиґимонт мав би виступити за помочию Ордена й Татар проти Польщи; канонїк за сю справу мав дістати катедру епископську на Литві від Жиґимонта (документ сей був вже звістний Каро). Зносини справдї було заведено — в т. II Codex epist. (N 261) видруковано вже було лист Жиґимонта, а з нього довідуємось, що Альбрехт прийняв amiciciam et ligam і мав в сїй справі вислати до Жиґимонта solempnes oratores; що Поляки перешкаджали всїма способами тому союзу, доводячи, „що ми (Жиґимонт) і саме в. князївство Литовське їм підвладне і належить до них і корони Польскої", а Жиґимонт на те писав Альбрехту, аби тому не вірив: „ми ніколи не були чиїмись невільниками і саме наше в. князївство, скільки може сягнути память людська, нікому ніколи не підлягало, і ми його теж не від них (Поляків) держимо, бо стіл сей тримаємо й володіємо правом дідичним від Бога й наших предків по смерти нашого брата небіжчика Витовта, і воно до нас, яко правного спадчика, прийшло правдою й правом, і з ним за помочию ласки божої не боїмо ся нїкого крім Бога". Факт сей цікавий, бо усовує росповсюдненний погляд на Жиґимонта, як польського послухайла, що чинив волю Польщі: очевидно, в дійсности він був таким же автономістом, як і Свидригайло, а якийсь час, через обставини, йдучи за волею Поляків, при першій нагоді готовий був піти слідом Витовта й самого Свидригайла

Ряд документів на початку самого кодексу (названі висше містять ся в додатку) належить до справи вибору Казимира на королївство польське (N 1, 3-5, 8, 13). Документи сї, що по части одначе відомі були дру Каро і публиковані д. Левицьким в його розправі про вступ Казимира на стіл королївський (Rozprawy wydziału historyczno-filozof. t. XX), належать вже до другої половини перипетий сїєї справи: маємо

тут ухвалу петрківського з'їзду (березіль 1446 р.), де польські пани ухваляють ще раз послати послів до Казимира, але на випадок відмовної відповіди вибирають вперед Болеслава Мазовецького; далї маємо реґесту про пробу Казимира з нагоди сієї нової кандидатури навязати союз з Орденом та грамоти польських панів Казимиру (ще перед коронациєю), де забезпечають йому волю перебувати чи в Польщі чи на Литві й Руси й мати прибічників, яких схоче.

На рештї цікавий уривок — реґеста грамоти Казимира, де потверджаєть ся confederatio et liga Польщі з в. кн. Литовським в формі союза зачіпно-відпорного, а при тім Литві признаєть ся Волинь і Поділє з Олеськом, Лопатином, Ветлами і Городном. В згаданій вище розвідцї про вступ Казимира на польське королївство висловив проф. Левицький (а за ним пішов і Каро в V т. своєї історії Польщі — с. 503) цілий ряд гадок, які промавляють за тим, що маємо тут не проєкт, а акт довершений, прийнятий польськими делеґатами, що бажаючи як небудь Казимира до прийнятя корони польської нахилити, уложили такий акт в пересправах берестейських (с. 23 і далї); стилїзация сього акту цілковито відповідає тим жаданням, які у Длуґоша ставлять Литвини Полякам на з'їздї 1448 р.: передачи Литві Поділя з Олеськом, Лопатином, Ветлами, Ратном і укладу нового унїонного акту, де не було б мови про інкорпорацию в. кн. Литовського; коли отже прийняти згаданий фраґмент за акт автентичний і правно санкціонований, то пізнїйші суперечки в. кн. Литовського з Польщею стають в иньшім цілком сьвітлї: заступники в. кн. Литовського допевнялись лише виконання обіцянок даних, але потім занеханих Поляками.

Під N 8 уміщено академічну промову в краківськім унїверситетї — панеґірик Казимиру з нагоди його вибору; автор — маґістер Ян з Людзиска, доктор медицини, вихваляє правдолюбність, щедроту й приступність Казимира, але що найцікавше — покликує його до знесення кріпацтва в Польщі. Висловивши ріжні похвали Польщі, так каже доктор: „Але в ній хліборобі пригнїчені тяжкою неволею (servitute), гірш як колись сини Ізраїля в Египтї Фараоном, гірш нїж куплені раби або взяті в битві й заведені в неволю“, а низше поясняючи причини, з яких вибрано власне Казимира, каже: „аби він зніс жебрацтво сильних (розумій — чернецтво), що росповсюднило ся й багато державі зашкодило, і неволю хліборобів, бо то є кара гірша від усякого зла, для свобідного чоловіка тяжша від всякої кари“ (с. 14—15). Тепер широко розповсюднений погляд в історіоґрафії польській, що Польща була джерелом, звідки ідеї вільности йшли на Литву й Русь і реформували там громадський устрій; очевидно, в XV в., річ та представляла ся не завсїди так.

Під N 7 видано звісний земський привилей Казимира з ориґіналу бібліотеки Чарторийських, що, як догадуєть ся редактор, може був ориґіналом для видання в Codex dipl. Poloniae. Важне те, що первісно мав він дату р. 1447, і доперва потім на вишкробанім написано р. 1457, а хоч всі видані копії друковані з р. 1457, за правдивість початкової дати 1447 р. сьвідчить факт, що день, означений в датї, припадає на 1447, а не на 1457 р., як то вже довів Каро — Geschichte Polens IV p. 378. Далї, в кількох копіях з тек Нарушевича (що мали однак один архетип) по тому привилею наступає грамота з 1457 р., де Казимир заявляє, що хоч він видав свій привилей за великою печатию, одначе обіцяє той привилей ствердити (великою печатию на ново) — N 76. Д. Левицький висловляє, хоч дуже обережно, здогад, що через якусь непевність (може — відірване печати) вимагали від короля нової печати р. 1457, і сей новий акт в. князївський приписано на екземплярі привилею з р. 1447 для потвердження, а наслїдком того в иньших відписах змінено дату 1447 на 1457 р. Самий текст 1447 р. має лише стилїстичні відміни від виданого у Дзялиньского, де в чім стоїть близше до руських версий привилея, виданих у Дзялиньского й особливо в Актах Западной Россіи: в актї виданім д. Левицьким Казимир називаєть ся electus rex, і в виданню Актів тому відповідає: выбраный король (в обох копіях виданих Дзялиньским, тих слів нема). Се знов підтверджує, що привилей Казимира дїйсно споряжено р. 1447, хоч справа його датовання 1457 роком зістаєть ся не ясною.

Подібно й для потверження прав Польської корони 1453 подає д. Левицький (N 13) проєкт, датований р. 1447, тільки що сей не був тодї санкціонований; саме потвердженнє видруковано під N 52.

До справ в. кн. Литовського за часи Казимира знаходимо кілька документів — (N 10, 44, 188, 202, 284, 289, 293 etc.); остатні цікав й для Московської історії — Казимир притотовляв ся до боротьби з Москвою; до московських справ є ще кілька документів з дальших років (N 305, 318). Є кілька реґест та документів до руських земель Корони польської — N 71, 78, 90, 91, 114; більш цікаві два перших номера (сюди ж належить і N 14 додатків) — се материяли до історії ленних відносин на Руси. Шл. Мартин Моравський 1432 р. купує в Спитка Тарновського село Моравсько з иньшими ґрунтами в пов. Ярославськім за 330 гривен польських полугрошків; перед тим він купив у „Русина Луцям сина Ходорового“, ґрунта і з них обовязав ся грамотою служити Тарновскому військову службу; тепер, після продажі Моравська, уставляєть ся для Моравського загальна служба з усїх його дібр: він має виступати в загальний похід Руської землї з одною пікою (cum una asta), і то особисто, коли сам Тарновский брати ме участь особисто, а инакше через заступників; при тім Тарновский обовязаний викупити його, як

би Моравський попав ся в неволю за границю. 1455 р. сини Мартинові купили собі за 300 грив. увільненнє de obediencia sua ac de omnibus serviciis suis et omagio alias suranystwa (sic), і Тарновский їх sub potestatem et dicionem regiam emisit perpetuis temporibus in ius terrestre districtus Przemisliensis, а сей акт потім потвердив король. Ми тут маємо один з випадків, взагалї звісних в малому числї, ленної служби як то казали „другої руки“, себ то не безпосередно королю, а дідичу — зверхнику; подібний акт, теж з Галичини XV в., подали сьмо недавно в Записках (т. V, Miscellanea). В документах, виданих д. Левицьким, вартий уваги факт, що купує село Моравське Marcissius de Morawsko: чи не був се фактичний володар ґрунтів, що купував лише правну санкцию свого володїння в упривилеєваного властника? Про подібні явища говорив я в своїй розвідцї про Барське староство.

Серию документів знаходимо для справ волоських (N 26, 34, 79, 199, 313—5 etc.); більш цїкаві для нас ті, що безпосередно належать до земель руських; так під N 34 знаходимо угоду господаря молдавського Богдана з старостою подільським Теодориком Бучацьким 1449, де Богдан, називаючи Бучацького „милимъ отцемъ и приятелемъ“, обіцяє йому давати річно „по четири златихъ турецкихъ, и по десять бочокъ вина, и по двѣ бочки малмазия, и по десять камхи, и пять куфтери, и пять речнихъ“, а за те Бучацький має бути його оборонцем і заступником перед короною Польською, старати ся, щоб претендента Олександра було вислано з Польщі, має перестерегати й радити Богдану на все добре, а на випадок біди має прийняти його з боярами, з скарбами й конями до себе, „и городы его милости и миста имають намъ быти отворены“. Про особливі права старости подільського говорив я дещо де инде (Барське стар., гл. IV і VI); зауважаю, що в висше наведенім документї виступає він як би який самостійний володар. Документ, виданий старостї подільському „посполитому“, маємо й під N 79. До Поділя належать ще документи 289 і 329 — мова йде про находи Турків і Татар; в останнїм читаємо, що орди Заволжська й Перекопська зимують на Поділю, чекаючи на лїто (1489) Турків для спільного походу.

З часів Яна Ольбрахта зазначимо док. N 426: перемиські Русини скаржуть ся на маґістрат, що їх сьвідоцтв не приймають в процесах католиків, беруть з них більше „памятне“, нїж з католиків, примушують обходити „незвичайні сьвята“ і не обороняють їх в справах за „отумерщину“ (morticinium), що беруть навіть, коли зістають ся по небіжчику спадчики. Король став по сторонї Русинів, тільки в справі сьвят означив ті сьвята католицькі, що повинні обходити й Русини. Під N 427 знаходимо, друковану вже д. Левицьким в Kwartalnik'у інструкцию з оповіданнєм про експедицию буковиньску.

Серию документів знаходимо до справи потвердження унії за в. кн. Олександра (N 421—3, 441—4, 448—9). Редактор датує кілька документів, позбавлених дат, р. 1496 — в них бачимо пересправи що до потверження, що стало ся р. 1499, а з них довідуємось, що інїцинятива вийшла від Польщі, а не від Литви, що нїби під натиском ворогів залишила свої автономічні змагання й горнула ся до Польщі, як представляли декотрі історики (Caro V р. 782, Бобжинський II § 64, пор. і вище названу розправу А. Левицького про Казимира — початок). В дійсности початок вийшов від Альберта: у Олександра був посол королївський з пропозициєю „записов межи земель и панств наших и подданных рад наших обух панств", і Олександр заявляє, за порадою своєї ради, що не має нїчого против того, аби „тих записов вдїлати" і жадає, аби король предложив свій проєкт такої унїї, а заразом покликує до спільної боротьби з Татарами й Турками (N 422). На сей же рік редактор кладе два проєкта унїонного акту, один (N 423) представляє собою потверджениє городельского акту литовських панів, дуже подібне до акту 1499 р., що, очевидно, на ньому й був опертий, другий (N 422), близький своєю стилїзациєю до висше згаданого проєкту, представляє самостійний акт: пани в. кн. Литовського тут також інїцинятиву унїонних пересправ сих надають Полякам, побіжно потверджують попередні акти унїї, обіцяють praefatos barones, nobiles et proceres regni et ipsum regnum Poloniae in omnibus eorum necessitatibus et adversitatibus nunquam deserere, але все давати поміч і раду, а хоч би що такій помочи перешкодило, се не уневажняє тієї confoedartionem et inscriptionem; потім наступають умови до вибору короля й в. князя: як би в. князь вмер бездїтно (!), то в. кн. Литовське має вибрати в. князя cum scito et consilio (!) польських сенаторів, і теж для Поляків; проєкт цікавий тим, що показує, як завистно обставало в. кн. Литовське при своїй автономії. Другий проєкт, представляючи формальну уступку: потверджениє давнього акту, в грунтї річи представляє теж лише потверджениє союза з Польщею, бо що до вибору в. князя, то поясняє сю умову так, що в. кн. Литовське має вибрати собі в. князя з польської династиї cum apud nos (в. кн.) legitimus heres decesserit. Можна догадуватись, що такий спосіб укладання унїї не відповідав замірам Поляків, для того справа унїї по тому замерзла до р. 1499: доперва на початку сього року посилає Олександр відпоручників для укладу confederacio et liga (р. 458), але знову справа розбилась: в рядї пізнїйших актів (N 442—4) бачимо, що пани литовські нарікають на Поляків, за жаданнє „niesłusznych i nierównych opisów, за які і предки нїколи не мовчали та частими посольствами допоминались у предків їх та самих сенаторів, а тих умов нїколи не тримали ся і не хтїли тримати ся" (розумій протести за

часи Казимира проти інкорпорацийних актів). Користаючи з того, що Польща потрібувала помочи від Литви, пани в. кн. Литовського роблять пресию на сенаторів польських, не згожуючись на спільну боротьбу проти Турків dla tego, iż ichmość słusznego y rownego pomiędzy sobą z obu stron nie mają pomiarkowania, і робили через короля на їх вплив, щоб довести їх до того, аби pomiędzy państwy korony Polskiej i w. k. Lit. były słuszne y równe opisania jako pomiędzy bracią swoią, bez uszczerbku y poniżenia obiech państw (p. 462). Пресия ся дійшла свого: в основу унії 1499 р. ліг один з згаданих проєктів (потверджение Городельского акта), з характером союза; порівнюючи акт 1499 р. з проєктом бачимо лише ту уступку Полякам, що в. кн. Литовське має не вибирати в. князя sine scitu et consilio сенату польського всякий раз по смерти в. князя, а не лише тоді, як вигасне його рід. Як звісно, ся умова додержана не була — очевидно, була не добровільна.

Окрім того в сих актах пересправ литовсько-польських цікаві звістки про боротьбу з Татарами й Турками. *М. Грушевський.*

Свящ. Θеодоръ Мониковскій — Историко-статистическое описаніе Кіево-Флоровскаго Вознесенскаго женскаго манастиря. К., 1894, стор. 59 + фототипії.

Н. Маликеновскій — Кіевскій женскій Флоровскій (Вознесенскій) монастырь (Кіев. Епархіальныя Вѣдомости, 1895, NN 6, 7, 9, 11 і 13).

Обидві праці, дотикаючись одного й того ж, звертають свою переважну увагу на ріжні сторони предмету: праця о. Мониковського головно дає статистичну опись манастиря, хоч не залишає й історії останнього; а д. Маликеновський дає зверхню історию манастиря, не залишаючи одначе й статистики його. Поодиноко-ж зміст кожної праці такий.

О. Мониковський, навівши у передмові коротенькі літописні звістки про жіночі манастирі в давнім Київі (стор. 3), коротенько викладає у першій главі історию устрою та материяльного зросту Флоровського манастиря, пильно відокремлюючи його, на підставі давніх актів та історичних сьвідоцтв, від Печерського Вознесенського манастиря, прилученого до Флоровського р. 1712. У другій главі автор подає статистичний опис церков, реєстр церковних „річей“ з усіма надгробицями та ин. Третя глава присьвячена доволі коротенькій та блідій характеристиці деяких видатнійших черниць Флоровського манастиря з XVIII та XIX в.: Нектариї в мирі Наталії Долгорукої, Парфенії; до того-ж тут же додано й працю останньої: „Правила монашеской жизни, начертанныя со словъ духовника іеросхимонаха Парθенія“.

Праця д. Малиженовського є проба наукової студиї над историєю манастиря; д. Малиженовський ділить її на 4 періоди: доба істновання манастиря в залежности від фундаторів його, Гулькевичів (з 1566 до 40-х років XVII в.); друга доба — зросту материяльного в манастирі до 1711, року сполучення сього манастиря з Печерським Вознесенським; третя доба з 1712—1796 рр., коли уставились нові материяльні обставини манастирського побуту на основі державної реґламентациї, й четверта з р. 1796 до сього часу. Зробивши історичний огляд долї манастиря, автор подає читачеви систематичну опись його, застановляючись докладнійше на архитектурі церков і усяких відмінах, що робили ся з окола, підкреслюючи видатнійші з них своєю коштовностю, та зазначаючи давність церковних річей (книжки, образи). Д. Малиженовський користає з документальних дат, вийнятих з архивів Київського Університету, духовної Консисториї, Київської Академії та Флоровського манастиря, окрім друкованого материялу; з сього боку, себ то з боку богацтва джерел, праця д. Малиженовського безперечно має перевагу над працею о. Мониковського та багатьма иньшими историями манастирів, що, очевидячки, претендують на наукову вартість (як „Кіево-Братскій Училищный монастырь“ — Мухина). Варта також серіозної уваги й критична аналїза документів, дякуючи чому автор зробив деякі поправки в историї Флоровського манастиря, виправивши хронольоґію дат документів, що безпосередно дотикають ся историї манастиря (N 6 стор 243 нотка 2; стор. 245, нотка 1). Признаючи таку наукову вартість праці д. Малиженовського в порівнанню її з працею о. Мониковського, ми не заперечуємо користи й праці останнього, яка може задовольнити інтелїґентного прочанина, зацікавленого историєю Флоровського манастиря; такій метї в значній мірі й відповідає робота о. Мониковського, а через се в нїй цїлком можливі і таке розміщеннє материялу, і короткий вислів, і прийнятий автором тон викладу, а, нарештї, додатки — фототипичні малюнки церков та краєвидів манастиря значно збільшують вартість брошури о. Мониковського.

Далеко більшого повинен вимагати читач від праці д. Малиженовського, що ясно зазначив свою наукову мету. Отже з наукового боку праця його вимагає деяких уваг. Перш за все треба сказати, що автор переважно студиює зверхню історию манастиря і навіть не стілько історию самого манастиря в дїйсному значінню сього слова, скільки історию манастирського владїння ґрунтами; внутрішня ж история манастиря, як корпорациї, що пильнує етичної мети, цїлковито уникає від авторської уваги. А тим часом багато питань, що безпосередно виникають з наведених в студиї фактів і про які сам автор каже, що вони є підвалиною його студиї, самі напрошують ся й вимагають роз'яснення. Хіба не обо-

вязують до сього автора хочаб такі його уваги: „І поважна давність сього манастиря, тим більше, що він єдиний заціли до наших часів з поміж багатьох давнїх жіночих манастирів... і славетня память тих, що спочили в ньому, багатьох черниць, що належали до видатнїйших родів нашої вітчини — все се викликує інтерес до історії манастиря". (N 6 стор. 240—241). А тим часом автор студиї не зняв питання: через віщо Україна, що лїчила у себе десятки мужеських манастирів, така вбога на жіночі, особливо в Києві? Через віщо се з кінця XVIII й до сього часу засновують ся переважно жіночі манастирі та братства? Через віщо манастир, де мусять бути десятки черниць, має їх сотки? Де шукати підвалину такої великої людности манастирів? Чи не єсть се відгук переміни в громадському устрою, що дотикнув і Українок? Нарештї, авторови слїд було звернути увагу на нераз висунений їм факт, що Флоровський манастир різко виріжняв ся з промеж иньших манастирів своїм контінґентом черниць, і зупинитись на розвязанню питання, — чи не мала впливу ся обставина на внутрішне життє Флоровського манастиря?

Ми однак скривдилиб автора, як би цїлком відмовили йому пробу зазначення рис характеристичних внутрішнього життя сього манастиря; він подає коротеньку й загальну характеристику історії манастиря за третю добу його істнування; при тім виявляє й сьміливість і отвертість в думках: такі думки, хоч справедливі й безпосередне виникають з фактів, не мають місця в багатьох иньших подібних працях. Наприклад, економічне-господарський напрям манастирського життя, що виявив ся в продовж багатьох років позвами та суперечками манастиря з міщанством та козацтвом, автор дуже ганьбить, яко шкодливий, супротилежний ідеалу чернецтва напрям, що запровадив спокусу та непотрібні клопоти в манастирі. (N 9 стор. 398—399). Тут звертає на себе увагу, подане автором поясненнє причин усїх сих суперечок манастиря з громадою за ґрунт. На його думку, що подїляє і о. Мониковський, поміж українською громадою XVIII в. встиг розвинутись „антимонаший дух" (N 9 стор. 385), виявлений опісля претенсиями на манастирські ґрунти та грабуваннєм їх як міщанством та козацтвом так і поспільством, і усе се набуло широку практику під впливом секуляризацийних прямовань Петровської реформи (N 9 стор. 381). Але що до відносин Петра В. до майна українських манастирів, то його секуляризацийна система майже не торкнула ся їх. За час від Петра І до Катерини II, коли стала ся остаточна секуляризация манастирського добра, українські манастирі придбали найбільше ґрунтів. Боротьба ж манастирів з міщанством та козацтвом була лишень відгуком тогочасного життя, що намагало ся унормувати відносини маєткові між верствами суспільности: властителями ґрунтів і міщанами, козаками й посполитими. Окрім сього на збільшеннє

манастирських позвів за ґрунти мала вплив ще й та обставина, що після „Руїни“ (1711 р.) до российської частини Правобережної України з Польської України прибуло багато закликувачів, що шукали людей для селитьб, а тим часом київські манастирі (в тім числї й Флоровський) володіли $^2/_3$ усієї землї. Наприклад, з зробленого р. 1729—30 гетьманом Данилом Апостолом „Генерального слѣдствія о маєтностяхъ“ видко, що в Київському полку з між 195 маєтків з 7.968 дворами належало до манастирів 118 маєтків з 4.334 дворами (Русс. Богат. N 3, стор. 203). — Казати ж про якусь ворожнечу в відносинах громади до манастирів, про якесь бажаннє поживитись манастирським добром, се значить наговорювати на суспільність XVIII в., котрої жертвами манастирі багатїли, будовали прехороші й багаті церкви та здобували для своїх ченців та черниць „вся благая“. Се дуже виразно та докладно довів автор историєю Флоровського манастиря, що двічі горів і знов відновляв ся та богатів щедротою мирян.

Таким чином можна змагати ся й супроти багатьох иньших думок автора що до зверхньої історії манастиря. Усї думки його за першу добу історії манастиря (N 6 стор. 247, 250) визначують ся гипотетичним характером, з чим згоджуєть ся й сам автор (N 6 стор. 251). *П. П.*

А. Дмитрієвскій — Чинъ пещнаго дѣйства, Спб., 1894, ст. 48 (відбитка з „Византійского Временника“, 1894, III—IV).

„Пещное дѣйство“ звертало на себе увагу істориків лїтератури, що пробували догледїти в нїм зародку руського театру. Ритуали його досї знані походили з Великоросиї й сягають початку XVI в., а в XVII в. такий чин видруковано в Москві; в них „пещное дѣйство“ виступає як епізод утрені неділї праотець або отець перед Різдвом: три отроки заводять ся в піч, поставлену на амвон, а прислужники, одягнені „Халдеями“ опалюють піч лїкоподїєм; зроблений з перґамена ангел спускаєть ся в піч з банї, і тодї диякони палять Халдеїв; окрім сьпівів псалмів при сьому ведуть ся короткі диязьоґи Халдеїв з отроками між собою, з характером вульґарним і з віршованнєм. В сих отже диязьоґах і бачить де хто початок релїґійної драми.

Д. Дмитрієвский в своїй розправі головно застановляєть ся над питаннєм про византийський початок сього „чину“. Він відшукав в бібліотеці Іверського монастиря на Атосї ритуал з 1547, де головні моменти того обряда виступають ті самі що в московських, хоч згаданий ритуал, призначений, як догадуєть ся д. Д. для сьпівців, згадує про обряд лише побіжно. Д. Д. уважає певним, що обряд сей в церкві константинопольській істнував від давна, хоч на се (ранїйш від XV в.) доводів певних

нема (натяканнє, наведене з устава Х в. не досить ясне), а значить мусїло перейти на Русь з самого початку християнства, бо туди перенесено було устав костантинопольської церкви, що пізнїйше витиснув устав студийський (цікавими вказівками про істнованнє на Руси костантинопольського устава до запровадження студийського Теодосием, розпочинаєть ся розправа с. 556 і д.). На доказ істновання „пещного дѣйства" в давній Руси д. Д. наводить, за браком ясних сьвідоцтв, кілька натяків (факт, що за його лише побіжно згадує, нїби за річ відому, пілїґрим Ігн. Смолянинів з кінця XIV в.; питаннє про убраннє отроків в відповідях Кирику); зауважу, що й замітка проф. Голубинського, мов би воєвода Іван Халдієвич (що боронив Звенигород 1146 р.) походить від такого „Халдея" пещного дійства, не так маловажна, як здаєть ся д. Дмитриєвскому, і доволї трудно інакше витолкувати се імя. Зрештою істнованнє чина „пещного дійства" в давній Руси зостаєть ся гипотезою, але гипотезою дуже правдоподібною. На жаль, д. Д. не застановив ся над питаннєм про істнованнє сього чину на Вкраїнї в пізнїйші часи; се примушує догадуватись, що таких фактів д. Д. не мав. В державі Московській дійство істновало до полов. XVII в., коли відомости пропадають; д. Д. догадуєть ся, що власть духовна побояла ся дальшого розвитку вульґарних елементів, внесених в чин.

Що до того значіння, яке надавалось диялоґам дійства в історії театра, то д. Д. рішучо повстає проти такої гадки. Він вказує з початку на протест ще Симеона Солунського, лїтурґиста XIV в., супроти погляда на сей обряд як на щось подібне до латинських містерий, а далї уважаючи на те, що ритуал XV в. нїчого не каже за халдеїв і їх диялоґи, а в друкованім московськім ритуалї вульґарний елемент викинуто, приходить до виводу, ще давнїйше висловленого д. К. Никольским, що сї диялоґи й сей елемент є пізнїйшим наростком, що з'явивсь під впливом західньої містериї з кінцем XVI і поч. XVII в.

Не входячи глубше в се питаннє, зауважимо, що протест Симеона власне заперечує ті ознаки обряда, які з'являють ся в пізнїйших ритуалах, а він в них бачить основну ріжницю з західними містериями („ми не запалюємо печи, а уживаємо воскові сьвічи з огнем"); значить думки про неможливість в православній церкві чогось подібного він не підпирає. Що до диялоґів, то ритуал XV в. може їх не згадувати й припадково, бо займаєть ся головно партиями сьпівучими, як сам д. Д. зауважає. Диялоґи з характером вірша і з вульґарними подробицями виступають в ритуалї XVI в., що належать до часів в. кн. Василя († 1533, як що справдї се Василь III, а не цар Василь Шуйський), окрім того звістка про халдеїв є в записях видатків новгородського архиепископа

з 1548 р.), а припустити вже в той час такий широкий вплив західньої містериї в державі Московській безпосередно, чи перенесеннє туди модіфіцированого її впливом ритуала дійства з Руси Литовської дуже трудно. Все се примушує останні виводи д. Д. приймати обережно.

М. Грушевський.

Матеріалы для очерка служебной дѣятельности Шидловскихъ въ Слободской Украины 1696—1727 г., Собраные и изд. С. И. Шидловскимъ, СПБ. 1896.

В отсім виданю зібрано документи про особу і службу ґенералмайора Хв. В. Шидловського, що був начальником над слобідськими полками в початках XVIII в. Документи вибрані з архива Морського Міністерства. Богато з них може послужити для характеристики економічного та юридичного побуту слобідсько-української старшини, що з неї витворяло ся тоді нове дворянство.

Така „виписи з сыскныхъ и отказныхъ книгъ Бѣлгородской розрядной избы“, видана Шидловскому на володіннє ґрунтами на р. Красній (стор. 13), грамота на його маєтности і ин. (ст. 16) — можуть послужити материялам для характеристики тих земельних богацтв, які давали ся щедрою рукою за службу старшині.

Опись майна Хв. Шидловського, уложена по його смерти, дасть вірний образ домашньої обстанови, рухомого майна. При описи господарства перечислено скількість домашнього товару, коней, птиці, скількість нажатого хліба, екипажи, всї будинки мешкальні і господарські. Описаннє будинків доведено до малих подробиць, інтересних кождому, що займаєть ся побутом минувшини. Далї одежа, всї приналежности жіночого і мужеського туалєта, кінчачи шапками, капелюхами, а навіть перуками; дорогоцінности, оруже, приряди, полотна, дорогі тканини, посуда іти. Єсть дати і що до. ціни тих річей.

На останку скарга старшини і козаків на Шидловського (ст. 238) можуть послужити доброю ілюстрациєю тих узурпаций, безцеремонного заволодіня осад навіть цілих міст (як в сім-же випадку), якими повні сторони внутрішньої історії України минулого віку. *Е. Рад—ова.*

Дневникъ Петра Даниловича Апостола (Київська Старина 1895, VII, ст. 100—155).

Року 1894 набула бібліотека Київского університету кілька рукописей від наслїдників О. М. Судьєнка -- і межи ними „Дневник Петра Даниловича Апостола“, сина миргородского полковника — а опісля гетьмана — списаний в мові французкій. Автор Петро пробував яко заклад-

ник у князя Меншикова: вітця его Данила, що був сторонником Мазепи, а потім перейшов до Скоропадского — правительство российське вправдї увільнило і не судило, але все таки приняло „нѣкоторую осторожность“ і зажадало молодого Петра в заклад. По смерти Скоропадского (1723) Данило належав до прихильників чернигівского полковника Павла Полуботка, що виступив з протестом против централїстичних реформ Петра Великого та старав ся за гетьманьство. Се було причиною, що в вересни тогож року з'їхав Румянцов, перевів слїдство і відправив кількох з старшини — межи ними і Данила Апостола — до Петербурга. Рівночасно зі смертию Петра Великого (1725) випущено їх на волю, але з застереженєм, що мають „безвиїздно“ жити в Петербурзї; — так отже Данило Апостол був змушений зістати в Петербурзї. Родина его жила в добрах на Українї, де молодий Петро почав писати свій „Дневник“ з днем 22 мая 1725 року. Та старий Данило заскучав за ріднею і почав переговори з могучим князем Меньшиковом: він просив цїлковитого увільненя. Меньшиков тодї завізвав Петра до Петербурга; але справа йшла дуже пиняво — бо доперва в мартї 1726 року порішено увільнити Данила, і сей залагодивши всякі формальности виїхав з Петербурга. Петро зістав на місци вітця і ту продовжав дальше свій „дневник“ — аж до половини 1727 року.

Тим часом Данило в осени сегож року зістав гетьманом: всемогущий Меньшиков полюбив молодого Петра Апостола, ще коли сей був у него закладником, для того й поводив ся досить прихильно з его вітцем Данилом. Петро жив потім в Москві; там то цар Петро II іменував его (1728 р.) козацким полковником — але застеріг, щоб жив і дальше в Москві. Потім управляв він ще Лубеньским полком — а 1757 р. зістав бриґадиром. Умер року 1758.

З его дневника можемо потрохи пізнати житє приватне і публичне аристократа українського з першої половини 18 в. На першім плянї стоять інтереси господарскі. Дневник наводить поміж сими звістками і кілька ілюстраций до домініальних прав судових. Коли ходило про кусень землї, про перекошенє або переоранє межі, селянин удавав ся до властителя-пана зі скаргою, і той полагоджував. Така наприклад справа про землю селян с. Черевків з селянами з с. Попівки: спір порішено так, що відновлено давний подїл земель (вітця Данила), силою котрого кождий мав право косити і пасти там, де єму подобало ся, лише не міг продавати. То знова Гаврило Полїсненко з Попівки жалував ся перед паном, що єму косять луг; виновникам приказано звернути сїно Полїсненкови. В с. Хомутцї посварилось двох братів Стешенків про сад: старший нищив садовину молодшого, проте пан заказав єму переходити через сад — хиба що брат позволить. Крім земельних, властитель розсу-

джував і иньші спори — як крадїж, побитє і т. п. Так Ядко Бородаченко з Савинець купив на ярмарку в Гадячи коня у міщанина Ярмоли Неревичука. Тимчасом обухівский козак Лукіян Губриєнко відобрав му сего коня — кажучи, що се єго; але Неревичук покликав ся на одного чоловіка з Крупашівки — у котрого купив коня; Губриєнко не чекаючи рішеня пана опустив Гадяч.

Апостол досить часто їздив до єтолиці, де мав знаємости з знатнійшими особами держави — Россиянами, бував у них дуже часто та приймав у себе; при нагоді празників — сьвят складав свої поздоровленя князям — адміралам — бриґадирам та інчим достойникам, а коли удало ся поцілувати руку цариці, то се вже уходило в него за найбільшу „честь і пріятность“. Був вірно відданий правительству і де треба корив ся надобре. Не менче також був побожний — ходив до церкви (на обідню) майже не щодень, а в великий піст пересиджував часто в монастири. Гроша не щадив, а при тім займали певне місце і культурні потреби, особливо спровадженнє книжок; наведемо титули їх, аби показати чим такий пан інтересував ся: Esope en belle humeur; Le Spectateur (3 томи); Régles de le vie civile (2 томи); Lucien; Relazione di Russia; L'homme détrompé; L'homme de cour; La fortune des gens de qualité; Pastor Fido; Traité de la civilité; De l'éducation des princes; Les curieuses assemblées d' Éva Історня Фландриї, Угорщини etc.

Розуміється — се житє меньшости, аристократиї, як сказано.

Л. Гнатишак.

Свящ. Н. Стеллецкій — Харьковскій коллегіумъ до преобразованія его въ 1817 году, Харків, 1895, с. 219.

У журналї „Вѣра и Разумъ“ за 1895 р. було надруковано статтю о. Н. Стеллецького „Харьковскій коллегіумъ до преобразованія его въ 1817 году“, тогож таки року вийшли окремі відбитки сїєї статтї. Праця о. Стеллецького містить в собі коротенький вступ (1—4 стор.) та шість розділів: Заснованнє харківського колеґіума і його уміщеннє (4—23 стор.), Управа харківського колеґіума: начальники, учителї й питомцї його (23—52), Засоби удержання колеґіума (52—84 ст.), Засоби удержання учителїв і учеників (84—119), Громадський склад учителїв колеґіума і обовязковість життя в нім для дїтей духовенства (120—164) та наука й вихованнє в колеґіумі (164—219 стор.).

За для інтереса річи ми подамо зміст розправи по розділам.

Харківський колеґіум засновав р. 1726 білгородський владика Епифан Тихорський з запомогою та участю князя М. М. Ґоліцина; з початку він звав ся „славяно-греко-латинська школою“ й тільки р. 1734

почав звати ся колеґіумом. Уміщено харківський колеґіум з разу-ж доволї вигідно, далеко вигіднїйше нїж будинки инчих семинарий (під харківський колеґіум куплено дім на два поверхи з просторим дворищем) се помешканнє з часом усе більш припасовувано для потреб колеґіума дякуючи пеклуванню владик — спершу Епифана, а потім — Досифея, Самуіла, Феоктиста та ин.

За увесь час свого істнування харківський колеґіум був під управою епархіяльних властей. Зверхним управителем, якому Синод доручив висший догляд, був епархіяльний архиєрей, безпосереднїм же та найближчим начальником в колеґіумі був ректор — звичайно чернець, ігумен, а з 1729 р. архимандрит. З початку сього столїття ректорами колеґіума були особи й із білого духовенства, як ось Андрій Прокопович. Усїх ректорів з заснования колеґіума до 1817 р. автор о. Стеллецький налїчує 13 й з особливим пошанованєм та увагою зупиняєть ся на архимандритї Кордеті та прот. Андрію Прокоповичу, як особах дуже вчених. Окрім ректора в управі колеґіума брав безпосередну участь префект, переіменований р. 1817 на інспектора. Усїх префектів колеґіума до 1817 автор налїчує 19, а спромеж них особливо зауважає М. Ів. Шванського, яко „розумного й талановитого учителя та вкупі з тим улюбленого та поважаного начальника. — Після префекта якусь участь в управі колеґіума, а більш в вихованню молоди мали вчителї, а з помеж них автор визначає, яко людей з кебетою, Григория Сковороду, Якова Василєвича Толмачева та Степана Івановича Антоновського.

Оповївши про управу колеґіума, автор переходить до його вихованцїв і згадує найбільш знаменитих з них, що вславили себе дїяльністю чи то церковною, чи громадською, чи науково-лїтературною. З сих вказівок видко, що дуже багато дїячів по всїх станах вийшло з харківського колеґіума, на прик. у церковному — Арсеній, митр. київський, Гавриїл, митр. київський, Феофан архиеп. катеринославський й ин., в урядовій сфері — Мих. Ковалевський, рязанський ґубернатор, Захар Корнїєв, мінський ґубернатор, Андрій Руновський, нижегородський ґубернатор, Семен Портнягін, ґенерал-лейтенант, Мих. Данил. Скибинський, консул у Персиї, В. П. Ковалевський, предсїдатель харківського вищого карного суду й ин.; в науково-лїтературньому — М. Ів. Гнїдич, славетний перекладчик Ілїяди, Егор Вас. Корнїєв, директор корпусу гірних інженерів, Ів. Венсович, доктор та проф. медицини й ин.

Кошти на удержаннє харківського колеґіума перш за все були тіж, що по инчих семинариях: на користь харківського колеґіума йшов збір збіжа з усїх монастирів та церковних земель, з перших — в розміри 20-ої частини, а з других — в розмірі 30-ої; сей збір за владики Петра

р. 1740 замінено грошима, — він сягав 1000 карб. Р. 1765 „указом“ цариці Катерини II грошовий збір скасовано, а натомість з „колеґії економії“ видавано 38099 руб. $98^3/_4$ коп. на всї семинариї, в тім числї й на харківський колеґіум припадало 816 руб. $39^3/_4$ к.; окрім сієї суми за внесеннєм місцевого дворянства на удержаннє колеґіума додано 3000 карб. з доходів державних. Р. 1784 суму на удержаннє семинарий збільшено до 77431 руб. $27^1/_2$ коп., і на харківський колеґіум з білгородською школою припадало 2000 руб., та майже всї сї гроші йшли на удержаннє колеґіума. За царя Павла оклад підвисшено до 142000 карб., а небавом після сього до 181931 р. $62^1/_2$ коп., і харківський колеґіум одержував 1750 руб. з штату (етату) білгородської семинариї та ще незалежно від нього 2000 руб. За царя Олександра I р. 1807 кошт на семинариї підвисшено до 338863 руб., і харківський колеґіум відберав по 4000 руб. Р. 1808 на харківський колеґіум видавано по 12850 руб. Окрім виказаних засобів до удержування харківський колеґіум мав ще й свої приватні, місцеві джерела доходу з ґрунтів, подарованих на колеґіум його добродіями - влад. Епифанієм та М. Ґоліциним, а також з иньших приходів, напр. від Дробицьких — дохід від молебнїв коло чудотворного образу Богородиції в с. Каплунівції Ахтирського полку та ин. Р. 1787 усї маєтности та доходи харківського колеґіума одійшли в казну, дохід з молебнїв коло образа Богородиції в с. Каплунівції пішов на Покровський манастир; через те колеґіум з'убожів, а се стало одною з головних причин пониження харківського колеґіума з вищої школи на ступень середньої. В такий тяжкий що до материяльнього стану час приватні добродії не покидали своєю допомогою колеґіума, отже син князя М. Ґоліцина Дмитро відписав в тестаментї 10000 руб., щоб проценти йшли на удержання колеґіума, князь Олександер Ґоліцин подарував на колеґіум більш 20000 руб., й однїх процентів що року було біля 1750 руб. Доряне харківські, купції та духовні — усї спочували колеґіуму і допомогали йому материяльно. — Були ще й специяльні доходи — напр. кари з учнїв за те, що вони не прибували до школи в призначений термін, за утаюваннє від школи й т. ин.

Платня учителям колеґіума йшла з місцевих колеґіумських коштів і через се балансувала, як і самі сї кошти; платню одержували учителї по третинам року й учителї вищих кляс брали більше, а нижчих — менче. Платня ся в першу була вельми мізерна, так напр. учителї 1-ої й 2-ої кляси діставали по 5 карб. річно, до того харч і хату від колеґіума, учителї 3-ої й 4-ої кляси по 8 карб., учителї фільозофії 14 карб. і т. ин. За владики Досифея платню учителям збільшено, так що учитель богословія мав 60 р., фільозофії 40, ріторики 25 руб. й т. ин. Р. 1739 учительську платню ще збільшено - всї учителї мали по 75 руб.,

а богословський — 100 руб. З р. 1765 платню учителям стали видавати з колеґії економії розміром 566 р. (з кошту 816 р. 39$^{3}/_{4}$ к.), з сього кошту ректор одержував 157 р. 50 к., учитель фільозофії 112 р. 50 к. й т. д., але тепер вже учителям харчів не давано. Р. 1780 на всїх учителїв видавано 2000 руб.; 1801 р. платня учителїв збільшилась, р. 1807 на всїх учителїв видано 4000 р., а від 1808 р. платню ще збільшено, бо на колеґіум видавано було що року 12850 руб. Окрім того всї учителї колеґіума користались з помешкань колеґіумського дому.

Удержаннє учнїв колеґіума було незавидне. Харчами їх завше були пісний борщ, житнїй хлїб та сухарі. В клясах було так холодно, що чернило замерзало, й хто хтїв щось написати, відгрівав каламар за пазухою теплом власного тїла. Шпиталя не було, про лїкаря та аптеку не було й згадки. Тільки від р. 1806 почали дбати про шпиталь та про лїкаря. Р. 1817 на шпиталь та лїки видавано вже по 200 руб., а на платню лїкареви та його помічникови 195 руб. Оттаке було удержаннє інтернів, що жили в будинках колеґіума; але ще гірше жило ся учням по кватирах — приватних домах; багато з них мусїло давати лекциї дїтям, виїздити на кондициї, щоб мати спромогу вчити ся в колеґіумі, за багатьома з них ще перед скінченнєм науки записувано церковні посади. Як безталанні були сї своєкоштні учні, видко з наведеного автором оповірання про якогось Кудрицького, що поїхав на кондицию до дїдича Сошальського: коли ранком Кудрицький устав з постїли і звернув увагу на простинь, то побачив, що на ній відслїдило ся його тїло цїлком; се спостерегли хозяїни, й зараз же пошито йому сорочку, чемарку й иньшу тоалєту (стор. 114).

На взірець київської академиї, харківський колеґіум не був призначений для якоїсь верстви виключно. Тут вчили ся дїти козаків, дворян, селян, не кажучи вже про духовних. Такий характер харківський колеґіум почав затрачувати з 1805 р., коли в Харкові засновано унїверситет та ґімназиї; р. 1817 харківський колеґіум став цїлком кастовою школою — духовною семинариєю. Одначе вже з початку істнування колеґіума вченнє для дїтей духовенства було обовязковим, до сього йшли усї заходи епархияльного уряду: напр. відмова церковних посад тим, хто не вчив ся в колеґіумі, списуваннє усїх дїтей духовенства й ин.

Що до рівеня осьвіти, харківський колеґіум стояв як на тогочасні обставини досить високо. В проґраму входили науки: теольоґія, философія, науки природничі, істория, фізика, ріторика, піїтика, математика, етика, істория, ґеоґрафія, мальованнє; мови: славянська, латинська, грецька, французська та нїмецька. Дякуючи такій ріжносторонности наук з харківського колеґіума й виходили ріжносторонно осьвічені діячі церковні, державні та науково-лїтературні.

Не меньш високо, на думку автора, стояв харківський колеґіум і що до морального виховання. Сенатор Лубяновський висловлював ся про се так: „з семинариї я вийшов з глибокою пошаною до евангелїя та науки церкви, з покорою до начальства й не з страху, а через почуттє деконечности руководства, з навиком до нужди, з однаковою хітю до вчення й до виконання обовязку, з чого-б він не складав ся“ (ст. 216).

Отакий коротенький зміст виданої книжки о. Стеллецького. Праця його має значну вартість, як праця про одну з видатнійших наших і старійших шкіл, що відограла важну ролю в історії культури Слобідщини. Автор совістно й пильно зібрав материяли й впорядкував, і дав найповнійшу моноґрафію в сім предметї, що доповняє инчі працї по історії харківського колеґіума, напр. працї свящ. Солнцева, протоєр. Лебедева й ин.

Одначе-ж не можна поминути деяких хиб у працї: се загромадженнє її сировим материялом, ріжними наказами і проханнями in extenso. Уклад книжки та поділ на глави теж не можна назвати скрізь щасливим: навіщо напр автор у роздїлї про управу колеґіума говорить про учнїв колеґіума? Далї супроти деяких висказів автора можна змагатись, напр. теза, що учителї заграничні одбірали більшу платню, нїж тубильні, через те тільки, що вони чужесторонцї (стор. 85); як на приклад вказано на якогось Греца (1760 р.), що йому платили 100 карб. річно, тодї як таку платню отримував тільки ректор колеґіума; але, як видко з дальшого оповідання, таку платню поберав Грец скоріще через те, що він мусїв викладати багато наук — французьску й грецьку мову, ґеоґрафію та юриспруденцию, а не тому, що він „іностранецъ“. Можна-б змагатись і з деякими загальнійшими поглядами. Нарештї, мова працї, хоч і лїтературня, але тяжка й трудна. А при всїм тім, повторяємо, праця о. Стеллецького має свою вартість і заслугує уваги. *Г. Я.*

И. Галантъ: Молитва въ память уманской рѣзни и письмо касающее ся того-ж событія (Київ. Старина 1895, III, стр. 91—97).

Къ исторіи уманской рѣзни 1768 года (Київ. Старина 1895, XI, стр. 209—229).

Під тими заголовками умістив д. Ґалант в Київскій Старинї за р. 1895 три нові документи історичні, що належать до гайдамаччини а властиво до уманської різнї 1798 р. Всї три документи переведені д. Ґалантом з еврейских ориґіналів і тим цікаві, що говорять головно про долю Жидів в уманьскій різнї. І так:

Молитва жидівска подана д. Ґалантом є поемою, де з'ображеня грізних сцен різнї уманьскої перемішані з лїричними апострофами до

Бога, до цілого народу жидівского і т. д. Поема складає ся з самих четверостихів, а є їх тілько, кілько букв в азбуцї єврейскій, бо кожда строфа починає ся від нової букви і то в порядку поазбучнім. Молитва зложена по всякій імовірности десь недовго по різнї, бо ще й до нинї відсьпівують її що року Жиди уманьскі в синаґозї в память різнї 5-го тамуза, себ то менш-більш в початку червня, а психольоґічно неймовірно, щоби такий звичай запроваджено не під сьвіжим вражінєм подій лиш по довшім часї. Цікаво також, що жиди уманьскі в тойже памятий день задержують безусловний піст.

Другим документом, що єго подав д. Ґалант, є письмо якогось українського жида з Староконстантинова, очевидця гайдамаччини, до кеніґсберского рабіна Арві-Лейби про недолю жидів в р. 1768. Письмо видруковано було в збірнику жидівскім п. з. Парадес р. 1769. Д. Ґалант повідомляє, що в названім збірнику є взагалї богато „документових звісток з істориї гайдамацкої ворохобнї на Українї". Письмо подане в Київскій Старинї однак дуже коротке і досить загальне. Автор його заявляє, що повстанє гайдамаків почалось з Жаботина, де замордовано рабіна Авраама і 70 иньших людей. Найцікавійше може те, що письмо передав Жид україньский до Кеніґсберґа „через салдат єго величества короля пруского".

Третий найширший документ — се єврейский мемуар про уманьску різню та смерть Гонти, найдений маґістром Ґурляндом в азийскім департаментї. Д. Ґалант умістив перед документом свої уваги про єго важність для істориї коліївщини. Та в богатьох точках не можна з ним в тій справі згодити ся, як се всюди й редакция Київскої Старини справедливо в примітках зазначує. І так ніяк не можна приняти гадки д. Ґаланта, що поданий ним мемуар жидівский походить від очевидця та що перевисшує всї дотепер знані мемуари польскі й достовірностию оповіданя й обєктивностю оповідача. Фантастичне оповіданє про смерть Гонти, приписанє Гонтї подій в Балтї, оповіданє про знищенє гайдамаків ніби-то Ксавером Браніцким (се зробив росийский полковник Ґурєв) і т. и. доказують недвозначно, що автор мемуара не був очевидцем. Наколи-ж він оповідає при тім про секретні зносини Гонти з Желїзняком, Гонти з Младановичом, і такі иньші річи, про які тим меньше міг мати які небудь безпосередні відомости, то тим самим дає доказ, що єго мемуар має сильну закраску леґендарну. І тому справедливо вважає редакция Київскої Старини його лише за „сводъ преданій и взглядовъ еврейскаго населенія края" на коліївщину. Ми взагалї найбільше ваги приписуємо лише самому факту істнованя таких документів. Служать бо вони ще одним і то безперечним доказом того, що коліївщина справдї Жидам страшно дала ся в знаки. До істориї подій не дають вони ніяких певних нових

дат і тому й значенє їх змісту для історії по тих датах, які маємо зібрані в останнє у Шульгина „Очеркъ Коліивщины по изданнымъ и неизданнымъ документамъ“, майже ніяке. *І. Копач.*

Словарь малорусской старины, составленый въ 1808 г. В. Я. Ломиковскимъ, К., 1894, ст. 36 (додаток до Київської Старини 1894 р.).

Василь Ломиковський (р. 1778, вмер десь в середині XIX в.), потомок гетьмана Апостола й вислужений штабс-капітан російської армії, представляє собою одного з тих аматорів української старовини, що їх студиєваннєм недавно заняв ся д. Лазаревський (див. Записки т. VIII). Виданий під виписаним тут титулом словар Ломиковського „О Малороссіи, о древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ“ містить в собі уложені в порядку альфабетнім пояснення, переважно назв урядів Гетьманщини й термінолоґії урядової, а також і предметів побутових (коровай, кафтан etc.); є деякі слова й такі, що до України неналежать. Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця XVIII в., з власних відомостей та сьвіжої памяти, справді має вартість для історика, служачи ілюстрацією документальних відомостей. На взірець цікавих звісток побутових випишемо дещо з sub voce кафтан: „на Україні се нижня одіж, що чоловіки носять під кунтушом або черкескою; в дома або між приятелями не одягають анї кунтуша анї черкески, а військові при вправах звичайних теж для полекші бувають в самім кафтанї; складом зовсїм подібний як у духовних підрясник (реверенда), або полукафтан, довгий до волї, і щоб пола за полу добре заходила; а коло ковнїра застебуєть ся гапликом, гузиком або бляшкою; заможні, а більш чистюки любили робити сї защіпки з золота, перлів або дияментів; людям не військовим і приватним не було приписано анї цьвіту, анї материї, і тому траплялись кафтани ріжного цьвіту й материй, і адамашкові (парчеві); особливо-ж чистюки українські, як тепер дами, були такими-ж модниками що до вибору цьвіту черкески та кафтана: фіолетове верхнє, спід зелений, або біле і червоне, кафтан адамашковий, черкеска аксамитна або атласова і т. и.

Шан. видавець в нотках позазначав помилки словника, а подекуди доповнив його на основі иньших материялів (sub voce бунчучний товариш, бунчучний ґенеральний і ин.). *М. Г.*

М. Щ. Дѣтскій Эдемъ до вкушенія плода отъ древа познанія добра и зла (изъ дѣтскаго міра деревенскаго мальчика). (Київска Старина 1894 N 10, ст. 48—61; N 11, ст. 279—295; N 12, ст. 388—401; 1895, N 1, ст. 120—138; N 3, ст. 371—384; N 5, ст. 199—213; N 6, ст. 332—350).

Д. Моровъ. Изъ моего давнопрошедшаго (Київска Старина за р. 1895, N 5, ст. 131—164; N 6, ст. 301—322).

Воспоминанія священника о. Өеодора Кистяковского (1807—185...). (Київска Старина за р. 1895, N 1, стор. 44—63; N 2, 218—233; N 4, стор. 114—130; N 7—8, стор. 185—210; N 10, стор. 97—112; N 11, стор. 244—258; N 12, стор. 380—396).

Два перші мемуари представляють собою спомини з літ дитячих своїх авторів і інтересні для нас тим, що находимо в них дещо цікаве до характеристики житя україньского народу. Що тема їх до себе зближена, займемось проте нею разом.

Добродій М. Щ. в першім мемуарі малює спомини з своїх дитячих літ, своє пробуванє в домі батька дяка, учителя в глухім повітї, в селї Ярешках. Батько автора то тип дяка побожного, горячо привязаного до своїх, що тяжко вболїває над гріхами сьвіта і над нуждою свого брата-хлїбороба, але тим часом глубоко вірує в опіку Бога над людьми і знаходить в молитві утїху і заповіт лучшої долї. Письмо сьвяте, „житія“ сьвятих — се єго єдина, улюблена лєктура. Вихованє автора було під впливом вітця, що вносив в єго житя елємент релїґії, і селян-сусїд, що своїми казками познакомлювали єго з народним поетичним сьвітоглядом. Спогади єго густо переплетені оповіданями про народні вірованя, малюнками побуту селян за часів паньщини і тепер. Деякі, цікавійші народні перекази, що він зручно вплїтає в оповіданя, зазначимо тут.

Н. пр. Оповіданє про конець сьвіта, що в народних вірованях, є далеко аж за самим Київом, де в Днїпрі баби хустя перуть, а сушать на хмарах.

Є царства під водою і там в кришталевих палатах цариця морска жиє, є царства під землею, де живуть змії крилаті з украденими царівнами, а в великих лїсах хатки на курячих ніжках, а в них живуть відьми, а в темних льохах під землею за 12 желїзними дверми є 12 зміїв з 12 головами, прикованих до желїзних стовпів. В очеретах і болотах живе 77 сестер трясун (пропасниць), а в хатах під підлогою нечиста сила — домовик. По ночах ходять мерцї і мари, а в млинах вовкулаки кровопійцї.

Інтересні також оповіданя про творенє землї і людей Богом і діяволом, про походженє гір, ярів, чого люде такі нєгарні й грішні?

Одного часу Бог зробив землю рівненьку гладоньку, всю в садочках і цьвітках. Діявол просив Бога, щоби і єму поміг землю зробити. Господь казав єму летїти на край сьвіта, пірнути глибоко в море, набрати землї і розсипати її по вітру, зі словами: „рости земле на Божу славу"; діявол зробив се, але коли сказав „рости на мою, не на Божу славу", земля єму виплила з рук. Він проте за другим разом набрав піску в рот, але скоро лише промовив „рости земле на славу діяволову", а земля почала рости, набила му повну пащу і живіт. Він почав блювати: летит і блює, понабльовував гори високі, а де єго дуже перло, падав до землї, качавсь і бивсь руками і ногами та понабивав долини і яри глибокі.

Діявол ту представлений, яко заздрий, що хоче всюди з Богом зрівняти ся і єго дїлу мішати, як то і в казцї про утворенє людей бачимо. Коли Бог зробив небо і землю і осьвітив їх сонцем, з глини улїпив жінку і чоловіка і положив їх висушити. Діявол, що тиняв ся по сьвітї, в заздрости, що вони такі гарні, обблював їх. Господь побачивши се, вивернув їх нутром на верх, а лицем в середину, через що вони погані, а в серединї чоловіка є сморід. Господь намочив їх на 7 неділь в помиях, щоби викисли з них гріхи, потім просушив, дмухнув і стали люде живі. Назвав їх Адамом і Евою: Адамови дав заступа, цїпа, Еві куделю і веретено, щоби в раю працювали. Одного разу вийшли Бог з Адамом орати, Бог став за плугатора, Адам за погонича. В полудне Бог положивсь спочити, а Адамови казав попасти воли і збудити себе, як сонце з полудня зверне. Адам і собі заснув. Вже перед вечером Бог ся збудив, побив Адама истиком і прогнав єго з раю за непослух.

Подибуємо також деякі пересуди народа що до огню: як у кого отелить ся корова, лупять ся курята, то не можна пожичити огню, бо теля не буде ходити до дому з череди, або яйцї позамикають ся. Коли не стане огню на Різдво, Новий рік, Великдень, то в тій хатї хтось умре, а ґаздиня відьма, бо лише відьма в такі дни жичить огню.

Зазначимо в мемуарах ще деякі відомости про науку дїтей по селах. В 50-тих роках ученє в школах не було обовязком духовеньства, доперва в 60-тих роках київский митроп. Арсеній казав кождому сьвященикови в своїм приходї заложити школу. В Ярешках на просьбу парохиян учив дяк читати, писати, раховати і сьпівати на крилосї. Наука починалась не раньше грудня, в день св. пророка Наума, або по „зимнім Миколї", коли вже не можна пасти в полї. Начиналась від вивченя славянского альфавита з „граматки" а потім виучувались часослов і псалтир. Писати вчились доперва часословники.

Вкінци порівнює автор економічний побут народа в часах допанщиняних і тепер — і доходить до дивного результату, що селянин

тепер гірше стоїть: він, головно через поділ землї, а також через нещастя елєментарні, домашні, процеса збіднїв, часто нема в него хлїба доволї, а головно живить ся він кормами ростинними.

Звернено увагу велику на переміни в убраню народнім. Мужескі сорочки давнїйші не були вишиті взорами, груди були відкриті, рукави широкі, тепер ковнїр і груди вишиті, рукави з „чоклами", — вузкими маншетами; перше сорочки грубі, домашного виробу, тепер тонкі, куповані. Свитки давні мали двоїсту форму: коротку, з обхватом в талїї, і довгу до пят до стану роблену, з каптуром на плечах; тепер лише свитки короткі до стану. Шапки в давнину були з зеленим верхом з зеленого плїсу з „разпоріхою" на задї, у парубків звязаною червоною биндою. У лїтї капелюхи соломяні, власного виробу; тепер молодші носять „картузи" в лїтї, а в зимі чорні шапки, а богатші сиві.

Женщини кріпацького часу сильно держались стародавної, простої одежи, домашної роботи; тепер вони радо переймають нові моди від міщан і всї верхнї одежі роблять з купованих фабричних тканин. Давнїйша одежа складалась з сорочки з домашного полотна, з виложеним ковнїром, невишитої мережками; другої сорочки, з вузеньким вишитим взором, ковнїром і з вишитими мережками рукавами. Спідниця з грубого, домашного білого полотна і друга з полотна домашного, але тканого в 2 пасми з білих і сьвітло-синїх ниток. Лїтник — юпка, з вовняної материї з смугами ріжних барв, домашного тканя й окраски, і запаска. Свитка з білого сукна і кожух з лежачим ковнїром. Каптур — „очипок", з материї з жовтими і червоними цьвітами прикривав голову женщини, і закривавсь хусткою або наміткою. Зверх каптура в буднї дни хустка біла, а в сьвята намітка.

Дївчата убирали голови цьвітками й стрічками, що звисали аж до пят.

Одежі теперішні більш ріжнородні і богатші. Сорочки завше вишиті мережками. Юпок білих тепер нема, лїтники і запаски носять старі, і то рідко. Молодицї і дївчата мають тепер по кілька юпок бавовняних і вовняних лїтних і теплих, з бавовняної „байки" ріжних ясних барв. Кожда юпка обложена долиною лямівкою з чорного плюша. Кожда женщина має тепер „кофти" — „курточки", що давно не носили. Свита біла або чорна, а кожух часто покритий материєю чорною або синьою. Білої намітки не носять, лише подекуду надївають їх до сповіди і кажуть в них в домовину себе класти, бо „нїяково перед Богом стати в червоній хустцї". Тепер зверх каптура надївають хустки ріжноцьвітні. За пояс служив часто рушник і пояс вовняний власного виробу, тепер носять ще куповані, червоні, сині, або зелені пояси. На шиї носять женщини коралї й намиста, а парубки вовняні, ріжнобарвні шарфи.

В мемуарах д. Мороза представлена україньска дворянска родина.

Бабка автора — то женщина старого покрою: богобоязлива, господарна, гостинна, привязана, а заразом і строга для дітей; вона щиро придержує ся звичаїв народних: умираючи, каже собі по старому звичаю в голови поставити дзбанок жита і горілку; є в неї й певний патріотизм национальний.

Батько автора, то тип руского „дворянина“. Се чоловік доброго серця, побожний, лагідний, дуже гостинний, любить забавити ся. Має свою пристрасть — коні і пчоли.

В звичайнім житю родини значну участь бере жидок Юдка: він привозить ріжний крам, новости всілякі, залагоджує ріжні припорученя, взагалї в господарстві є дуже потрібним.

Відносини крепаків до двора автор представляє в сьвітї рожевім: кріпаки своїм положенєм цїлком вдоволені: двір платив за них податки, вони безплатно уживали лїса й пасовиска, а до роботи кликано їх лише в потребі. Цїкаво, що селяне не вважали себе за кріпостних, кажучи „ми підхожі, ще при дїдах сїли на паньскі землї, тай досї живемо“.

Взагалї відносини двора до села на думку автора були дуже прихильні, двір уважавсь за старшого, мудрійшого батька-опікуна, там знаходили селяне завше щиру поміч і пораду.

Сьвящ. Кистяковский списав мемуари на просьбу сина свого Олександра[1]), в лїтах 1876—79. Їх первістне призначенє — фамілїйне, тож переважає в них фамілїйний характер; загальний інтерес полягає на тім, що дещо в них може послужити материялом до історичної характеристики стану, до котрого автор належав і серед котрого жив.

Починають ся вони з оповіданя про вихованє автора в домі родичів, кріпаків гр. Безбородка, в селї Стольнім, Сосницкого повіту, Чернигівскої ґуб., де автор вивчив граматику, часословець, псалтиру, почім перейшов в чернигівску повітову школу, а потім в семинарию. Житє его в школї не було веселе, не мав достатку, а крім того жалуєсь на форитованє перед ним менш працьовитих, але богатих і протеґованих товаришів, бо по школах повітових, — як він каже — переходилось часто „на срібних колесах, або протекциєю“.

Як житє его в школї переходило в науцї і даванню лєкций, так потім, коли він вже добивсь становища: одержав парафію, звернув свої сили на придбанє якого-такого майна й вихованє дїтей. Житє сьвященика не богато ріжнилось від житя селянина: головно стараєсь він за господарку, сам обрабляє свої поля, бо доходи его не великі.

---

[1]) Олександер Кистяковский, проф. Київского унїверситету, звістний автор численних праць з области права, † 1885 року.

Взагалї за все житє своє, без висших поривань, стараєсь він усильно за хлїб насущний, полїпшеннє свого істнования, але про роботу для народа нема і бесїди; з прихожанами жиє добре, у них гостює часто, однак обходять вони єго стільки, скільки стояли з ним в господарских зносинах. Межи сьвященниками виступають інтриґи, зависти, особливо при старанях за лучшу парафію. Взагалї образ сумний, невеселий.

Д. Коренець.

С. Венгеровъ — Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ, т. IV. в. I: Бобориkинъ-Богоявленскій в. II: Вавиловъ-Введенскій. Спб. 1895, ст. 262+212.

Р. 1889 д. Венгеров випустив в Петербурзї перший том свого словника від А до Ая. Се виданнє мало своєю метою давати біоґрафічні звістки про российських письменників і вчених, огляд творів та загальну їх критичну оцїнку. Хоч д. Венгеров займав ся российськими письменниками, але між ними знаходимо біоґрафії Українцїв, що присьвячували свою дїяльність історії й лїтературі України або тих, що хоч писали по российськи, але родом були з нашого краю, або дїяльністю своєю мали для нього значіннє. Такий характер мали біоґрафії I, II і III томів. З III тому редакция переміняє плян сього видання: кожний том має два віддїли: перший, як і попереду, обіймає біоґрафії з критичним оглядом творів; другий містить в собі материяли до біоґрафій.

Поки що в IV томі перший віддїл доведено до слова „Богоявленскій“, а другий до „Введенскій“. Статї про меньших письменників подано вже в закінченій формі в II віддїлї, а про письменників більш важних буде ще дано в I віддїлї критичні огляди їх письменства. Що до словника, то при загальнім оглядї він робить добре вражіннє: біоґрафії оброблено добре і повно. З тих, що до нас належать зазначимо декотрі: Бобрецкій М. В., Бобринскій А. О. і А. А., Бобровскій М. К., Бобровскій П. О. і иньші. Можна тільки пожадати, що-б скорійше закінчилась ся користна й солїдна праця. *Ол. Г— ий.*

Vl. Iastrébow — Pains de noces rituels en Ukraine (передрук з Revue des Traditions populaires), Париж, 1895, ст. 12 + малюнок.

Автор сієї статї — відомий український етноґраф звернув увагу на те, що не вважаючи на деякі студиї над уживаними на Українї весїльними хлїбами, доси нїхто не займяв ся докладним описаннєм ріжних родів їх, не подав малюнків (окрім одного, поданого у Кольберґа). Д. Ястребов став збирати хлїби ріжних катеґорий і зібрав колєкцию

з ґуберній Київської, Подільської й Херсонської, а видатнїйші з них екземпляри власне описує в сїй своїй замітцї.

Він починає з простїйших форм — „голубцяˮ й „шишкиˮ, описує спосіб їх робленя й вигляд, далї переходить до короная й оповідає про ріжні форми його; по дорозї застановляєть ся над питаннєм про вивід слова коровай від корова, а уважаючи на те, що нїде не зауважив в формі корован якихось подібностей до корови, нахиляєть ся до виводу (Пікте) від пня *kr* (робити), а заразом звертає увагу на те, що виключивши „голубцївˮ, коровай прикрашуєть ся орнаментами рослинними, чи то натуральними чи зробленими з тїста, і наводить паралєльні вирази з коровайних пісень:

Привезено зїлля
З трьох гір на весїлля,
Поставляно зїлля
На столї престолї
. . . .
Ти наш сьвятий короваю (Чубинський IV N 1055)

Розбірай ся, короваю,
З зеленого розмаю,
З червоної калини,
З зеленого барвінку —
На тисову тарілку (Ibid. N 1059),

де коровай зближаєть ся з ріжними рослинами. При тім коротко оповідає про обряди коровайні. Далї описує иньші весїльні хлїби: лежень, дивень, або колач, і борону. На осібнім листку подано малюнки двох борон і одного лежня.

Правдоподібно — уважаючи на свою публїку, автор описує досить коротко свої екземпляри, і на жаль — не міг ілюстровати їх більшим числом рисунків. Але вже з поданого ним материялу виявляєть ся як велика ріжнородність самих весїльних хлїбів, так і значні відміни в вариянтах тих-самих типів. Для вияснення початкових форм їх, а з тим — для вияснення їх символїчного значіння, студиєваннє ріжних відмін конечне потрібне, а що сї обрядові хлїби весїльні представляють собою значний інтерес етноґрафічний, тож таке студиєваннє й пожадане. Тож приймаючи з признаннєм сю вкладку автора, сподїємось, що не залишить далї розширяти свої студиї над сим материялом і з часом подїлить ся новими результатами своїх спостережень. *М. Г.*

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Изданіе управленія кавказскаго учебнаго округа. Тифлис, 1881—1894, томи I - XX. Для скорого ориєнтованя в збірнику видав д. Е. Козубский в 1895 р. „Указатель", що обіймає 177 ст.

Величезний сей збірник, так ріжнородний, як ріжнородне населенє Кавказа, зібраний переважно заходами народних учителів ріжних народностий, що й найбільше мають нагоди з народом стикати ся, становить цінний вклад в загальну етноґрафічну літературу. Заміщено в нїм множество статий, де описані подорожі, місцевости, звичаї й обичаї, гри (переважно дїточі); статий, що відносять ся до домашнього виховання, промислових занять, медицини народної; численні тексти (в ориґіналах і перекладах) леґенд, повірок, пословиць, загадок, казок і пісень; статї й розвідки історичні, археольоґічні й лїнґвістичні; вкінци мапи, пляни, рисунки і ноти. Що до народностий, то заступлені там: Українцї-Русини, Росияни, Чехи, Нїмцї, Греки, Тати, Талишини, Курди, Осетини, Вірмени, Євреї, Айсори, Грузини, Імеретини, Гурійцї, Мінґрельцї, Сванети, Кабардинцї (Черкеси), Абхазцї, Аварцї, Даргинцї, Турки, Татари, Кумики, Ногайцї й иньші.

Нас обходять головно статї, що відносять ся до нас; до таких належать:

Русько-українські піснї в станицї Новомінській, Кириллова. IV, 2, 77—128.

Ѓород Темрюк, Арканнїкова. IV, 1, 249—283.

Дїточі ігри і забави в деяких станицях Кубанської і Терської країни. V, 2, 119—208.

Кілька слів про громаду в козаків, Передільського. V, 2, 37—82.

Казки, забобони, примовки і загадки, записані в Ставропольській ґубернії, Горбунова. VII, 2, 51—63.

Весільні піснї сьпівані в ст. Терській, Романова. XV, I, 302—303.

Хороби і лїкарські способи в ст. Бекешевській, Товпекіна. XVI, 2, 147—149.

Замітки про хороби зауважані в ст. Кубанській, Соболя. XVI, 2, 142—146.

Народна медицина в г. Ейську, Мажнікова. XVI, 2, 39—130.

Повірки, празники, піснї і казки в ст. Ардонській, Гусєва. XVI, 1, 317—366.

Народні способи догляду родиль і новородків в деяких станицях Кубанської країни, Живила. XVI, 2, 16—38. — і ще деякі иньші.

В. Г.

Бѣлорусское Полѣсье. Сборникъ этнографическихъ матеріаловъ, собранныхъ М. Довнаромъ-Запольскимъ. Вып. I. Пѣсни Пинчуковъ[1]), відбитка з Київських „Университетскихъ Извѣстій“ 1895, ст. XXVIII+203+11.

Студиї над пинським говором і збірки, що належать до него, почались відповідно скорше нїж збірки і студиї над деякими иньшими нашими говорами. Вже 1851 р. видав Зенкевич „Piosenki gminne ludu Pińskiego“; але що печатав він їх польською азбукою, то й закрало ся в текст немало похибок, бо знана річ, що азбука польська не вистарчає до відданя всїх відтїнків нашої мови. Не вважаючи на те Безсонов видаючи свої „Бѣлорусскія пѣсни“ перепечатав з збірника Зенкевича 18 пісень зі всїми похибками, поробивши значне число ще й нових, так що они стратили майже зовсїм свою вартість для фільольоґа. Не вагував ся одначе Безсонов на підставі зіпсутого тексту зачислити Пиньчуків до Білорусинів! За Безсоновом пішов Карский в працї „Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“ (Москва 1886): зазначуючи особливости білоруських говорів, покликує ся на говор Пиньчуків, зачисляє їх отже до Білорусинів. Хочаж Бобровский, Мікуцкий, дальше Чубінський (взглядно Михальчук) в „Трудах“ зачислили Пиньчуків до Українцїв, то все таки М. Карпінський уважав за відповідне виступити в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“ в статї „Говоръ Пинчуковъ“ (1887) в оборонї єдности Пиньчуків з Українцями, покликуючись головно на вокалїзм і консонантизм пинського говору. Рівнож проф. Ол. Соболевский в своїм „Очерку русской діалектологіи“ зачисляє говір пинський на підставі фонетичних ознак до „малорусскаго нарѣчія“. З появою повисшої книжки д. Довнара-Запольського дальший спір над тим, чи Пиньчуків зачисляти до Русинів-Українцїв, чи до Білорусинів — бувби безпотрібний.

Границї пинського говору не визначені досї докладно. Михальчук (Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно русскій край т. VII вып. 2) старав ся подати їх, але зробив се так загально, що ми не можемо набрати ясного погляду на річ. При подїлї українсько-руської мови на три головні наріча (українське, поліське і червоно-руське) розріжняє він два говори пинські; з тих „пинско-волынское разнорѣчіе“, що займає деякі місцевости Минської, Гродненської і Волинської ґубернії, зачисляє до наріча українського, а „слонимско-пинское разнорѣчіе“ до наріча Поліського. Соболевский розріжняє в наведенїй

[1]) Заголовок книжки доволї чудний, коли зважимо, що автор говорить про пинський говор так: „Єго малоруська основа не підлягає сумнївови“. Чомуж назва „білоруське Полїсє?“

висше статї чотири говори пинські: 1) г. с. Плотницї; 2) г. иньшої місцевости Пинського уїзду, невідомо якої; 3) г. околицї Пинска; 4) місцевостий північної части Пинського уїзду, до котрого власне наша книжка відносить ся. Про говори сї каже Соболєвский так: „Говори Пинчуків визначують ся подекуди ріжнородностю; на жаль і тут з нашими відомостями маємо неодного бажати“. Про дальші говори пинські, що наведені в „Трудах“ каже: „Говори малоруської части Гродненської ґуб. представляють дві ґрупи, а з них одну, що займає полудневу (більшу) половину тої части, можна назвати зовсїм малоруською, другу же, в північно-західнім закутку ґубернїї, можна уважати переходом від малоруського наріча до білоруського“. Зрештою про „Труди“ каже, що в них спосіб записаня материяла не вдоволяє, подібно як і в працї Булгаковського: Пинчуки. Этнографическій Сборникъ. Спб. 1890. (Записки И. Г. Геогр. Общ. по отд. этногр. XIII. вып. 3).

Книжка Довнара-Запольського складає ся головно з двох частий: зі статї про говор (ст. I—XXVII) і з текстів пісень (ст. 1—134). Надто долучені: Додатки (ст. 134—153), що розпадають ся на три роздїли: I. Весїлє в Пинськім уїздї (ст. 135—140); замітне в нїй, що батько й мати самі йдуть сватати у Пиньчуків — що де інде не стрічаєсь. II. Піснї записані в селї Краснїй Волї Лахвинської вол. Мозирського у. (ст. 141—147). III. Піснї записані в Лашанській вол. Гродненської ґуб. і уїзду (ст. 148—155). [Говор в піснях під II і III відмінний від говору в піснях на ст. 1—134; пізнїйше наведу прібки зі всїх трьох]. Дальше йдуть: „Замітки“ (ст. 157—184), де автор подає потрібні поясненя, варияnти і сказівки до паралєль в численних збірниках україньсько руських, білоруських, российських, польських і иньших. По сїм слїдує „Словарь“ (ст. 185—194), де заміщено менше уживані слова, що в піснях приходять, і в кінци „Покажчик“ (ст. 195—203), при котрого помочи в книжцї дуже леґко ориєнтувати ся. Тут належить ще запримітити, що в „Словарі“ богато слів хибно пояснених, а деяких з між них для Україньця поясняти не потрібно, бо они єму знані.

Зібрані піснї не були записувані в цїлій области пинських говорів, а лишень в північній части Пинського уїзда; мають проте більше місцевий характер, ніж загальний, але з тої власне причини для нас ще вартнїйші. Щоби показати, які особливости говору пинського, наводжу тут важнїйші з них; при тім однакож заховую правопись ориґіналу, бо видаєсь менї, що в збірнику єсть много похибок, котрі при транскрипциї належало би усунути а се одначе для мене неможливо, бо треба би на місци бути і справдити текст перше; особливо підозріні менї букви: ы, що стілько разів виступає по таких співзвуках, по котрих, здаєсь

мені, не можна его відріжнити від **и**, пр. даромщына (і взагалї по шипячих); дальше: **и**, на думку Соболевского, не істнує у Пиньчуків, а у нашого автора оно дуже часто приходить; а вже з звуками **е**, **ѣ** = је, то поправдї не мож собі ради дати; автор тримає ся російської правописи — а она, як і польська — для записуваня наших говорів не вистачає. Через те вийшло більше помилок, між котрими й такі, що одно слово пише ся раз так, другий раз инакше. Вкінци зазначу, що на звук наш „**е**“ уживає автор знаку „**є**“. При подаваню відмін звукових повинен був автор говір пинський порівнувати з другими говорами українськими, а не з російським, через що статя про говір вийшла би була коротша і яснїйша.

О. Акцентоване **о** переходить в **ы**, **є**, **у**, **и**, пр. пыпъ, жынка, зырночки, похыдъ, морызъ, чобытъ, поговырка, рыкъ (але рочокъ), кынь (але кони); пєпъ, бєгъ, вєйско, рєдная, робєтничка, подвєръя; кунь, бугъ, тульки, жунка; пидъ, тильки, облинь. Деколи не зміняє ся акцентоване о, пр. небога, чужого, ў походи, сполоще, голосъ.

Неакцентоване **о** на початку і на кінци слова не зміняє ся; пр. огонь, отсылай, скоро, видно; в иньших разах зміняє ся як попереднє в **ы**, **є**, **у** (переважно в флєксиях), пр. пры яснымъ, тыхуй, роднєй. В глаголах на **-овати** виступає завсїгди **у**, пр. парувати. Подекуди трафляють ся випадки аканя (переміна **о** в **а**) під впливом білоруським, але досить рідко. На місци російського **ё** стоїть або йотоване **о** (јо) або **є**, пр. слјозка, яблонјова; тємный, зєлєный. По шипячих стоїть **о**, пр. нескошоная, вєчоръ — але і: бєроза, даромщына.

И. Акцентоване **и** твердне в **ы**, пр. одынъ, выдно, ломы, польща, роднынєнька; деколи й при акцентї, не твердне, особливо по гортанних, пр. за лихимъ, вороги, гиншая, кинуў; [в наших говорах гірських власне по гортанних найлїпше чути тверде **ы**, пр. бикы, снїгы, духы]. По **л** не твердне рівнож **и**, хоть незавсїгди, пр. нещаслива — калына. **И** що повстало з **ѣ**, **е** (росий.) найчастїйше не твердне, пр. потиха, дило, пичъ.

Неакцентоване **и** твердне в **ы** особливо в суфіксах і флєксиях так глаголів, як і імен, пр. ходылы, водыть, садыса — але і коныкъ, люды і др. На початку слова **и** не твердне, пр. изловишъ, ишла. По гортанних і по **л** не твердне (неакцентоване), хотя й єсть: полывати.

Деколи **и** переходить в **є**, пр. запалєтє, удружєтє; в однім разї переходить в **я**: јаголёваты = игловатый.

Звук **ы** міняє ся часто з звуком **у**, пр. вуйды, забуўса, було (і было) — особливож в суфіксах -ывать, ивать, пр. спрашувае, понарєзуваў.

Часом буває противно: **ы** мякне в **и**, хоч такі випадки не дуже часті: високіє, вишоў. Декуди дає себе чути дифтонґ **ыє̑** (иіе), пр. косарыє̑,

печиє̑, бориє̑; найчастїйше однакож стягаєсь він в є, пр. борє, волє, туркє.

Є. Ѣ. Про ті два звуки каже автор, що в російських говорах они злили ся зовсїм, але в пинськім єсть між ними ріжниця, при чім **ѣ** переходить більше в дифтонґ **іє̑**, котрий тепер переживає ся. Тим більше належало закинути авторови при записах сї звуки, а ужити иньших, наслїдком чого не була би вийшла така запутанина, як я казав висше. Але так не стало ся. При них належить замітити:

е тверднє в є, пр. вєчоръ, сємья, дєнь, соловєйко, корабєль, помєръ, чєтвєртє; *ѣ* стрічає ся в пинськім говорі так під акцентом, як і без него, пр. вѣтєръ, вѣкъ, обѣдъ, сѣдѣлы, на свѣтѣ. Рівночасно стрічає ся є, що повстало зъ *ѣ*, пр. мєдвєдомъ, рєчка, злодєй, шумєты, звинєты.

Неакцентоване **е** тверднє рівнож в є, пр. прывєдємъ, тєтєрка, попєрєкъ, сєрцє, пєрстєнь. Часто склад з твердим самозвуком впливає на стверднєнє **е** в є, пр. бєру, тєкла, бєроза, лєтыть, дытєнько. Найчастїйше заходить стверднєнє **е** в **є** в першім і останнім складї слова, пр. пєсочокъ, будє.

Неакцентоване **ѣ** рідко переходить в є, але є такі випадки пр. выбєгла, бєгуть, деўчыночька, бєда, вєночокъ.

Побіч неакцентованого **є** істнує неакцентоване **е**, пр. вернусь, лежыть, краменыца, лебєдыца, новее, однее. Взагалї можна сказати, що кожде **е** в пинському говорі стремить до ствердженя.

Заміна **е** на **и** заходить лиш спорадично (без огляду на акцент), пр. постиль, срыбро, ещы, мижь (побіч: мєжь, срєбро), пичъ, папиру. Частїйше переходить **ѣ** особливо акцентоване, пр. сили, чоловикъ, зихаты, дивку; неакцентоване рідше, пр. свитало, звинчатыса. В флєксиях і суфіксах заходить така переміна майже всюди, пр. на кони, ў царстви, голубоньци. Стрічаєсь також зміна **ѣ** в **ы**, пр. ў сады, сыножать, одрыжє. Заміна **е** в **ы** — і **е** в **о** досить часта, пр. зылєнєньки, собѣ, тобѣ.

А. Переміни: **а** = **є**, пр. запрєжєтє, мєнє, дєсєть, глєдя; **а** = **я**, пр. ў косяхъ, росяя; **а** = **о** в частицях раз, за, пр. розумны, зосталы, зобье; **а** = **ы**, **и**, **у**, пр. удырыть, гидкая, сюды, туды. В „**ся**" тверднє „**я**" завсїгди, отже: **са**; деколи зміняєсь оно в **сє**.

У — міняєсь з буквами **ы**, **и**, **є**, пр. глибока, чыжымъ, на рєчєнькахъ; спорадично переходить оно на **в** (се властиво не єсть **в** — лиш пів **у**), пр. ўже, ўпылиса.

Що до співзвуків, то належить замітити: Співзвуки **т** + j, **д** + j, **с** + j в пинському говорі не мягчать ся, отже ходю, нарадюса, садена, пєрєхрыстю, просю. Таке **д** має очевидно наклін до переміни в **дз**, пр.

пересадзю. Рідше **д** + j дає **ж** або **дж**, пр. глежу, ходжу (біля ходю). Двоєня співзвуків перед дальшим j — зовсім звичайні, пр. браття, спомаганне, веселле, племмячко. Перед дальшим **ц** подибуєсь часто місто **д**, **т** — **й**, пр. молойца, ойцомъ. Придих в виді початкового **й**, **в**, **г**, стрічаєсь часто, пр. йулиця, горе, вочы. Асиміляция звичайна, притім **чк** = **кк**, **тч** = **чч**, **шс** = **сс**, **чк** = **цц**. До загальних появ в обсягу співзвуків належить також можливість їх — мякнути або твердпути. Повноголос є річ звичайна. **В** переходить в півзвук ў, пр. кроў, сыў, здороўечко, дѣўонька. Букви **ф** — нема в говорі; замість неї стоїть **в**, **х**, **хв**, нр. шальвей (?), хурманчики, зъ ахвицеромъ. Зубні **д**, **т** рідко дають дзеканя і цеканя (переходять в **дз**, **ц**), хоть є такі випадки, пр. молодзенька, лебедзи, сѣдзяць, бацька, смерць, граюць. **Тс** переходить в **тц**, пр. бранитца, развеселитца. В слові „мисцо" уважає автор переміну первістного **ст** в **сц** польонїзмом; менї здаєсь, що се хибний погляд. **Р** завсїгди тверде. В ґрупі **чк** переходить часто **ч** в **ц**, пр. быцки, дѣвоцка (подібна переміна істнує у нас в говорі бучацьких міщанів).

В nom. pl. m. побіч форм: луги, береги, годы, неводы стрічають ся форми утворені на спосіб российський: луга, берега, года, невода. Форми nom. pl. m. часто кінчать ся на **є** і на **ове**, пр. косаре, луге, боре, панове, соколове. [При нагоді зауважу, що погляд Карскаго, немов закінчене - **ове** то польонїзм, безпідставний і хибний]. Дуже люблені форми такі як: голле, коренне і др. заміст числа многого. Gen. pl. m. має форми: сыновей, соколовей, пановей. Abl. pl. m. побіч форм окінчених на — **ями** стрічають ся окінченя — **ьми**, пр. конями, коньми. Loc. sing. m. кінчить ся на **и**, **ы**, **у**, пр. ў гроби, ў роты, ў батюшцы, ў сады, на рыночку; в pl. m. подибуємо в тім падежи форми на — **охъ**, пр. братохъ, чумакохъ Стрічають ся також останки подвійного числа. Уваги заслугує форма: надъ усѣма има. Форми приложників в nom. sing. m. найчастїйше короткі, пр. дрыбны, добры, нещасёнъ, прыкрасёнъ; трафляють ся однакож й повні, пр. розумный, вишневый, вумный. Перша особа fut. творить ся часто при помочи — **мъ** доданого до inf. praes. пр. итимъ, вечаретимъ — побіч итиму, вечаратиму. Inf. praes. кінчить ся на **ть** (**ць**) і на **ти**, пр. умывать, стрелиць, ночоваты (? очевидно: ночувати). Годить ся ще зауважити форму nom. pl. adj. на **ое**, що викликала специяльні уваги українських філольоґів (Київ. Ст. 1896 кн. I і IV).

Для приміру, як виглядає тамошний говор, наводжу тут пісні в правописи ориґіналу:

Ч. 381. Бувайте здоровы, добрые сусѣдки,
Просю, не судете, мене споменете,
Споменете мене добрыми словами:
Дѣ хлопецъ подѣуса съ чорными бровамы?
Чи ёго забыто, чи до войська ўзято,
Що ёго не выдно не ў будень, не ў свято?
Єго не зыбыто, да до войська ўзято,
Тымъ ёго не выдно не ў будень, не ў свято.
Кобъ ёго слѣдка. люды не стопталы,
Кобъ мого мылого инши не кохалы.

З місцевостий пограничних; до II (ст. 144, 7):

Эхъ, ты поле мае, ты шырокее!
На цибе, на полю, ўбитъ казачокъ ляжиць;
У головахъ ў яго сивы коникъ стоиць.
Эхъ, коню-шъ мѹ̂й коню: Тышъ товарышу-жъ мѹ̂й!
Охъ, поди-шъ ты, коню, да на мою сторану etc.

До III (ст. 144, 3).

Застукацѣли. вараные кони на дворе,
Зазьвенѣли золотые кубки на столѣ.
Пачула млода Марыся стоя ў каморы,
Упала 'ена своей матули на ноги etc.

Поділ пісень у автора троха незвичайний, тому я подам єго в цілости: А. Пісні обрядові: І. Весільні пісні. II. Пісні при родинах і хрестинах. III. Коляди і щедрівки. IV. Великодні. V. Троїцькі і Купальні.

Б. Лїричні пісні: І. Весняні. II. Лїтні. III. Обжинкові. IV. Осїнні. V. Зимові. VI. Филипівські. VII. Жіночі. VIII. Рекрутські, чумацькі, козацькі. IX. Ріжні. Як видно, поділ не знаменитий, бо чи обрядові пісні не можуть бути лїричними? А обжинкові чи не лїтні; филипівські зимові? і т. ин.

Про поділ сей говорить автор в вступі так: „Я поділив пісні на розділи, але в кождім розділї полишив осібно пісні кождого села, так що знайти репертуар одної або другої місцевости в цілім збірнику нетрудно. Ставляючи розділи придержував ся я рубрик, на які сам народ ділить свої пісні. В Пинщині всї знають той поділ і старають ся укладати по ньому пісні; однакож вже й старі люди не кожду пісню потрафлять віднести до одної або другої пори року, а молодїж зовсїм

плутає ся[1])... Деколи одну і ту саму пісню в одному селу уважають, приміром, осінною, в другому — жіночою. І в моїм збірнику читач подибле деколи таке, що варянти одної і тої самої пісні можуть заходити в ріжних роздїлах лїричних пісень. Походить то звідти, що я порядкував пісні за вказівками сьпівачок“.

Додам від себе ще кілька слів: Між зібраними піснями знаходимо усякі зайшлі від нас, пр. ч. 445: Тамъ ў поли е крыница, ў туй крыници бы вода; ч. 453: Тыхо, тыхо Дунай воду несе; ч. 477: Выкопаю крыниченьку ў себе на дворе; ч. 560: Вохъ ковала, ковала зазуленька — якъ панщина — даромщына изъ двора выбигала і ин. Деякі пісні становлять варянти до наших галицьких, пр. 487, 489, 496, 499, 516, 523, 527, 529, 535, 553, 557 і др. Уваги заслугує такий зворот: заплакала рекрутушка молодая (ч. 522). Численні здрібнілі вирази такі як: рабинушка, дубинушка, матушка, сылушка, пивушка, дѣвушка, дубрывушка, дзывушка, моставынушка, свекровушки і т. д. очевидно уроблені на взір российських, бо побіч них стрічаємо і такі вирази: сторинонька, голубонька, дороженька, ноченька і др.

Поминувши усякі недокладности і похибки — які особливо при виводах фільольоґічних заходять — становить збірник д. Довнара-Запольського цінний вклад в нашу наукову лїтературу; тому й належить бажати як найскоршого опублїкованя дальших випусків, що, сподїємось, розяснять не одно ще невияснене доси питаннє про той закуток українсько-руський. *В. Гнатюк.*

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей. Т. XVIII, Одеса, 1895, ст. 250+13+118+18+2+2 табл.

Перша часть сього виданя посьвячена археолоґії, переважно старинним памятникам грецьким, що находять ся на Українї а то описам надписів на начинях та статуеток.

Такий зміст мають поміщені тут працї Латишева, Фон-Штерна і Деревицького. В сьому відділї помістив В. Шкорпило також докладні описи новооткритої християнської катакомби в Керчи, що сягає V віку, та наґробника грецького тамже.

В другій части — історичній надруковано передовсїм важний причинок до історії российсько-українських відносин з кінця XVII в. реда-

[1]) Тут противить ся собі автор: всї знають — старі не потрафляють — молодїж плутає? Хібаж то знаня? Тим більше не повинен був автор сего подїлу тримати ся, а коли конечно хотїв его зазначити, то міг то учинити в скобках при кождій пісні з осібна, розуміє сь, в скороченю.

ґований і пояснений О. Маркевичем п. з. „Списокъ съ статейнаго списка подьячего Василія Айтемирова посыланнаго въ Крымъ съ предложеніемъ мирныхъ договоровъ“ (перша половина).

„Список“ сей — то вельми важний історичний документ відносин російсько-кримських з кінця XVII віка. Автор єго, подячий Василь Айтемирев, висланий був царями Іваном Алексієвичем і Петром в справах дипльоматичних до Криму р. 1692, де перебув майже 3 роки. Докладний опис сеї подорожі і побуту межи Татарами переховуєть ся серед рукописів Архива „Иностранныхъ Дѣлъ“ і в бібліотецї Троїцько-Сергієвської Лаври. Обома рукописами покористував ся д. Маркевич до виданя повного списка.

В передньому слові подає д. Маркевич коротку історию і значінє сього посольства. В часї коаліцийної війни Австриї, Венециї, Польщи й Росиї з Турциєю в третій четвертинї XVII в. війська російські під проводом кн. Ґоліцина не здобули ніяких усьпіхів на Кримі; проте задля неспосібности царя Івана та індиферентизму в той час Петра з одної сторони, а задля впливу гетьмана Мазепи (що більш інтересував ся Паліївщиною) з другої, заходилась Росия коло переєправ про згоду. В марті 1692 виїхав з Москви подячий Василь Айтемирев до Криму з тим, щоб хана Саадет Герая намовити до трактатів згоди. По дорозї вступив в Батурин, де Мазепа, що тодї мав безмежне довірє в Москві, додав до єго боку канцеляриста Василя Велецького. По одноденнім побутї на Січи приїхав Айтемирев у Бахчисерай, де зараз почались переговори. Умови одначе подавані Москвою Татарам не подобались (передача Гробу Божого Грекам, виміна невольників, застанова дотеперішньої дани). Вкінци згодились на трактати в Москві, одначе з причини приїзду в Крим писаря запорожського Петрика, що всякими способами старав ся, щоб межи Москвою а Кримом не прийшло до згоди, і задля змін в ханатї (Саадет Герай, Сафа Герай, Селїм Герай) відкладано виїзд послів татарських в Москву, за чим і Айтемирев зостав ся поневольно аж до апріля 1693. Коли насьпіла вість, що цар Петро готовить великий похід, покинув Айтемирев Крим з прихильною відповідю хана.

Цїлий перебіг переговорів і весь побут в Криму описані в списку дуже докладно. Хоча був виданий наказ ізоліровати Айтемирева, одначе він з'умів набрати широкого погляду на відносини Криму та єго полїтики. Він збирав усякі вісти про події в самому Кримі і сусїдних землях, щоб їх опісля передати в Москву. Шифровані письма передавав через козаків або жидів — купцїв. Подібно робив і Велецький з листами до гетьмана. По тій причинї сей статейний список містить велике богацтво вістий, що мають чималу вартість історичну.

Головна їх часть відносить ся, по природній речи, до Криму, а то до політичних відносин часів Саадет, Сафа і Селїм Гераїв, історикам доволї незвісних. В кождому разї не знав їх вповнї Смирнов в творі „Крымское ханство". Ту перед нами рисуєть ся Крим, єго державний і суспільний лад, устрій фінансовий, спосіб оборони, подаєть ся характеристика єго державних мужів: їх користолюбність, погоня за дарунками, їх слабо розвинутий політичний сьвітогляд.

Дуже багато находимо материялу до історії жертв ясиру. Рекрутовались вони по найбільшій части з земель України-Руси і то в величезному числї. Розказуєть ся також про бунт невольників в Балаклаві. Інтересні звістки про торговельні відносини Кримців з сусїднїми землями, а то з Турциєю (пшениця і масло), Польщею (одїж), Запорожем (риба, сіль), з Україною (вино), в тому числї з харківським полком слобідської України. Айтемирев докладно розповідає про дороги торговельні кримські і українські крім иньших топоґрафічних звісток.

Не брак ту також звичайних картин побутових і церемоніяльних з повною характеристикою вражінь, які викликують деякі звістки з посторонніх земель. Пропускаючи доволї численні річи що до Молдавії, Волощини, Сербиї, Австриї, Турциї, Венециї і Польщи (татарські напади з сього часу; Сїнявський, приятель кримського хана і ин.) примітити мусимо деякі звістки про Греків, їх церков, головне місце зборів християн, — попів, прихильників російських (митрополїт Неофіт, що при службі божій поминає царську родину), в тому числї про українського попа Михайла Маковецького, що помагає Айтемиреву пересилати тайні письма в Москву і Батурин. Подібно вислуговав ся гонець царський і Жидами-Караїмами, котрі займались торговлею.

Але яких звісток у А—ва особливо багато, се тих, що належать ся до історії України. Вже висше казали ми про відносини торговельні, що їх перерва в часї війни тяжко уїлась Запорожцям; проте часто приходять в тому часї посли із Сїчи, щоб наново завязати торговлю рибою і сілю, не оглядаючись нї на Москву нї на Батурин. З політики запримітити годить ся звістки про Палїя, Петрика, Стецика й Запорожцїв.

Хоча А—ев був в Сїчи, на козацькій радї, одначе не описує їх докладнїще, хіба там де каже про їх торговлю, їх відносини до Мазепи та Петрика. Інтересні замітки про невдоволенє в Українї Москвою. Петрик, котрого голос був все таки в певній мірі загальним, наприклад так висказуєть ся про відносини московсько-українські: „В украінських городах війська московські великі по сїй причинї, що козаки під властю московського государства жити не хочуть, люди народу москов-

ського гнетуть і неволять їх, майна загарбують, у чоловіків жінок, у батьків дочок відбирають і насилують...“

А на раді запорожській доводилось А-ву почути закиди козаків, „ніби они у царського величества позабуті і иньші ріжні слова, кому що прийшло на память, чого й слухати не можна було...“

Хоча сей список давнійше знаний був, одначе вповні нїхто досї ним не користував ся. Соловєв дещо взяв із нього (Історія Россіи XIV стр. 176—177, 157—158), а ще меньше Костомаров (Мазепа). Сей послїдний хіснував ся лишень актами про посольство А—ва.

Прирівнюючи сей список до моноґрафії Костомарова „Мазепа“, бачимо, що А ев подає нам деякі звістки з історії України, які нашому історикови не були знані. До сих належить передовсїм история Петрика. К—ов пише тільки про два напади єго на Україну (до походу азовського), тим часом довідуємось зі списка А—ва, що Петрик підняв ся єще одного походу під Переяслав, розумієть ся, з таким самим щастєм, що і перше. Незвістний був також єго побут при кінцї житя в Кагарлику. Минаючи меньше важні звістки про єго житє, як се, що в Кримі прозвав ся Сулимою, довідуємось, що Петрик став був за писаря у другого ще більше загадочного козацького гетьмана з Криму Стецика, про котрого споминає Костомаров також (Мазепа 77). Стецик (чи Стецько) перебував в р. 1693—1695 в Кагарлику.

До того подибуємо дещо нового про першорядного Українця тих часів — Палїя. Ту належать докладнїщі вісти за єго напади на кримську землю, що сягали Приднїстровя; так р. 1694 спалив Палїй Ханський Кишлак. Цікаво також, що до Палїя приставали в великому числї люди з Гетьманьщини. Тільки нового зі згляду на „Мазепу“ Костомарова.

По сїй причинї видане повного тексту списка є важним причинком до історії України-Руси і кидає по-декуди яснїйше сьвітло на неї.

Вкінцї додамо, що материялу до історії московської тут дуже мало. Замітна річ хіба про Гріб Господний. Також про донських козаків, се-б то про їх напади, є деякі звістки.

Поминаючи тогож проф. Маркевича доповнення — замітки про Качібей, читаємо історичні документи подані д. Івановим, по історії Криму з половини XVIII в. п. з. „Крымскія дѣля 1775—1776 г. Московское отдѣленіе общаго архива Главнаго Штаба“.

Єсть се збірка письм ориґінальних і перекладених, листів і рапортів, що посилались між властями російськими, татарськими і турецькими переважно про пересправи в Кучук-Кайнарджі. З них довідовуємось про внутрішний розстрій Криму, ненависть і борби поодиноких орд, з чого

користає Росия і довільним іменованєм ханом Шаґін-Ґірея, грішми та військом, сіючи незгоду, приспішає цілковите панованє над Кримом.

З сих письм найважнійше — то рапорт писаний 20 січня 1778 ґенерал-поручником Прозоровским ґрафу Румянцеву з просьбою за інструкциї задля приказів Катерини що до Криму. Прозоровский мав старатись: „нищити всїх до останнього молодцїв Татар, иньших брати в полон і віддавати Донцям в нагороду за їх труди, бо мав намір взяти Крим в вічне підданьство“.

Він отже просить Румянцева вказівок, „як єму поводити ся з ханом Шагін-Гіреєм, доки може скривати сю найвищу мету, хоча повинен находити усякі способи їх обманювати“.

В кінці подана тут „Вѣдомость“ про землї Катеринославського намісництва, роздані на оселенє слобід і кілько вони доходу приносять в р. 1787—1796. З неї бачимо, що на 13914270 десятин землї по 10 лїтах осталось не розданої 5283763 десятин. Колонїзация поступала вперед доволї скоро, як бачимо, тим більше, що осадникам була давана десятьлїтня полекша податкова.

Поміж Miscellanea-ми на увагу заслугує статя Н. Ногачевського про: Памятники Запорожья въ окрестностяхъ Бизюкова монастыря. Автор подає нам ту деякі звістки про балку, що зветь ся Пропасною і лежить при висше сказаному монастирі. Балка ся вважаєть ся найбільшою на цїлому побережу Днїпра. По народнїм переказам та історичним сьвідоцтвам (єромонах Геннадий) пробували тут в часи козацтва запорожські розбійницькі шайки, що з ріжних причин не могли жити в Сїчи. Ще тепер видно печери, сховки добичи. Розвій і приукрашенє монастиря в певній мірі є також заслугою Запорожцїв, що по знищеню Сїчи коротали свій вік в тому тихому кутку черчечому.

Ся статя може вважатись доповненєм працї Чужбинського про Бизюків монастир.

З некролоґів заслугує уваги некролоґ Плятона Бурачкова (ум. 13 жовтня 1894) звістного своїми працями археолоґічними з обсягу переважно клясичних памяток на українсько-руській землї.

С. Томашївський.

Извѣстія Таврической ученой архивной коммиссіи, подъ редакціей правителя дѣлъ Арсенія Маркевича, NN 21, 22 и 23. Симферополь, 1894—1895, стор. 140 + 133 и 186.

Перше місце по всїх трьох книжках „Извѣстій“ належить материялам — „Ордера князя П. А. Зубова, правителя Таврической области“ за 1794 та 1795 рр., які подає д. Г. Кирієнко. За 1794 р. подано 13 ордерів (82—95) та за 1795 р. 50. Своїм

змістом вони дуже важні задля місцевої історії. Так тут ми знаходимо розпорядження Зубова що до вільного торгу селян по містах, що до вивозу пшениці з черноморських портів; заходи задля правильної експлоатациї соляних озер, віддача озер у державу на 8 років ґрафови Ал. Андр. Безбородку та купцеви Калугину, заложеннє запасних маґазинів; дуже багато знаходимо розпоряджень про роздачу пустих земель урядникам, офіцерам, морякам, чужоземцям (напр. Шуазель Гуфье одмежовано 1200 десятин); навіть брати та дядьки якогось камергера Зотова дістали наділи; середнїй наділ рівнав ся 1000 десятинам. Не мало актів належать до чорноморської козаччини, з них особливо цікаві подробицями про надужиття суддї Головатого та полковника Юзбаша, що пригноблювали козаків, примушовали їх робити на себе, обмежовували їх в купівлї хлїба, в рибальстві й т. ин.

У 22 випуску „Извѣстій" д. Іванів надруковав виїмки „Изъ дѣлъ Николаевскаго Портоваго Архива"; слїд згадати про ордера ґрафа Потемкина-Тавричеського (1789 р.), про доглядане за рухом турецьких кораблїв на Чорному морі, про листованнє князя Зубова (1792—96) з Н. С. Мордвиновим з приводу колонїзациї краю, будови Миколаєва та ин.

З статей найголовнїйша своєю темою широка праця д. Хв. Лашкова: „Историческій очеркъ крымско-татарскаго землевладѣнія" з додатком до неї „Сборника документовъ по исторіи этого землевладѣнія"; але про очерк і про сборник ми подамо окрему рецензию, коли скінчить ся друк сієї працї. М. Н. Бережков розібрав „Древнѣйшую книгу Крымскихъ посольскихъ дѣлъ (1474—1505 р.)", яка заховуєть ся в Московському архиві Мінїстерства справ заграничних і вже видана в т. 41 „Збірника Імператорського російського історичного товариства". Автор розглядає вигляд книги і її історию, подає попереду загальні уваги про початок кримської посольської книги, її склад і зміст, розглядає роди документів, що складають сю книгу, і нарештї робить виводи про те, що нового дає ся книга до відомих вже фактів що до історії Криму, Росиї, Польщі й ин.; сей огляд автор зробив надзвичайно старанно й докладно, і представив дуже просто й ясно (випуск 21).

У томуж випуску ми знаходимо статю ґрафа А. А. Бобринського: „Нѣсколько словъ о мѣстности, прилегающей къ развалинамъ замка въ Гурзуфѣ". Руїни сього замку, що лежать на двох кусниках землї, належних ріжним хозяїнам, складають ся з каменю, цементу та черепця однакового з укріпленнями в Херсонесї, се-б то візантийської фабрикациї; місцевість навколо заховала в собі силу черепця

з посуди, трапляють ся й цілі амфори величезного розміру; на думку ґр. Бобринського в Гурзуфі була давня-грецька селитьба; до сієїж думки привела автора й розкопка могил під скелею замку; здобуті в могилах річи змальовані на доданих таблицях.

„Слово при погребеніи князя В. М. Долгорукаго-Крымскаго“ у Москві 2 лютого 1782 р., що промовляв ігумен Знаменського манастиря Макарий, редакция надрукована з нагоди 150 літнього ювилею від дня уродин князя Долгорукого, що близько стоїть до Криму, яко завойовник і перший адміністратор його.

В „Письмѣ А. Я. Фабра къ ХХ. Стевену“ від 26 червня 1815 р., подають ся відомости про значні останки стародавніх будівель на Таманю і взагалї про оро-гідроґрафічні властивости сього острову.

У 22-м випуску д. Хв. Лашков описує свою „раскопку могил въ с. Тевкель-Найманъ“ (Євпаторськ. пов.); на жаль автор не робить ніяких виводів, а тим часом здобуто річей, особливо в першій могилї, цілком доволї задля сього.

В мішанім відділї тогож випуску уміщено „Письма управляющаго имѣніемъ Саблы (Симферопол. пов.) Якова Дахнова, писанныя во время восточной войны 1854—56 г.“ до свого дідича П. В. Давидова. Значіннє листів, окрім коротенького редакторського пояснення в передмові, ясне з самого заголовку; в виданню сих листів проминено одначе відомости про військові події, яко наче-б то не цілком певні; за сей пропуск не можна непожалувати, бо найоффіцияльнїйші відомости можуть грішити неточностю, а в проминених місцях могли бути подробиці, що немає їх в оффіцияльних відомостях; нарештї неточність могла виникнути й через те, що до листа заводили ся чутки, утворені загальним переляком, що примушує людий сподївати ся й бачити те, чого більш за все вони боять ся. Але й викинувши сї неточности, картина війни, о скільки вона виображаєть ся по листах, робить тяжке вражіння.

У 23 N „Извѣстій“ звертає на себе увагу дуже докладний „Очеркъ дѣятельности на югѣ Россіи адмирала графа Н. С. Мордвинова“, уложений д. П. Івановим, на підставі актів Николаевскаго портового архива. У відомій моноґрафії про Мордвинова проф. В. Іконнікова через брак материялу дано дуже не багато місця для характеристики діяльности Мордвинова на Україні; д. Іванів вирівнює сю недостачу і в тім його заслуга; але як зважати на цитати сирого материялу та виписки з його, то можна думати, що багацтвом архивним автор покористав ся ще не в значній мірі і взагалї не зробив з нього великих виїмок; він зазначив тільки шлях до більш докладної та ширшої праці в будучности. Але й з „очерку“ д. Іванова

діяльність ґрафа Мордвинова очевидна. Служба останнього на Україні починаеть ся з р. 1785, яко старшого члена черноморського адмиралтейського правлїння; у сей час він займав ся будовою нових кораблїв задля черноморського флоту; дякуючи його ревности, під час перебування Катерини II у Криму можна було спустити на воду два кораблї; усї приготовлення до зустрічи цариці лежали на нїм. Розпочата р. 1787 морська кампанїя пройшла не без слїдів задля Мордвинова: р. 1788 він бореть ся з чумою, що лютила ся по Туреччинї; будова нових кораблїв йшла своєю чергою так само, як і команда Днїпровою ескадрою і здобуті побіди над Турками. А все таки не вважаючи на свою енерґічну діяльність та користь, що він робив, Мордвинов терпів прикрости і рішив ся вийти в одставку. По смерти Потемкина його знов покликано до пікловання про чорноморський флот; він знов розпочав будову суден, споруджене варстатів, портів й т. ин.; поруч з сим він пікловав ся про добробут тих міст, що призначали ся стати військовими та торговельними портами. Миколаїв, Очаків, Севастополь та ин. за свій зріст повинні дякувати Мордвинову, що звернув увагу як на колонїзацию їх, так і на будову церков, державних та громадських будинків; він піклував ся про роздачу ґрунтів під будинки приватних людей, про розведення лїсу та садів, про водопроводи, про паливо, про санітарне становище, про промисли, про торг і навіть про орґанїзацию сільських судів по заснованих ним адмиралтейських селах; не забував Мордвинов і про росповсюдженнє осьвіти: він заснував друкарню та літоґрафію, які з 1800—1820 рр. були одинокими на весь край, кадетський корпус у Херсонї, штурманську школу в Миколаєві. Один тільки реєстер головнїйших праць Мордвинова вказує вже о скільки ріжностороння, широка та важна для краю була діяльність Мордвинова і оскільки необхідно потребна докладна студия про неї; от же й те, що зробив д. Іванів для задовольнення сеї потреби в своєму короткому „очерку“, стає вже коштовним здобутком.

Нарештї д. Арсенїй Маркевич подає зміст актів, що належать „Къ исторіи ханскаго Бахчисарайскаго дворца“. Сей дворець був деревляний і його збудовано близько 1519 р.; багато разів він горів, старів ся, реставровав ся і звісно, одміняв ся, знов трухлявів і от таким він був р. 1820, коли засновано комітет задля його поправки, що розпочав свої функциї р. 1822. Д. Маркевич описує на підставі „Записокъ Манштейна“ і попередний фасад двірця і історию самої реставрацыї, яку скінчено р. 1831 і яка коштовала не більше й не меньше як 188,188 карб. 99$^{1}/_{2}$ коп.; а р. 1837 треба було знов лагодити його. Але що лишило ся у будівлї з давнього деревляного дворця після дуже химерної долї його — Господь його відає; тут

ненароком згадуєть ся розказ про збирача-археолоґа, що показував вельми старий ніж з переміненим лише пять разів вістрєм та тричі ручкою.

На останку слїд би було розглянути „Описаніе дѣлъ Таврическаго историческаго архива“ (начеб то у розуміннє „архив“ не входить розуміннє про історичне його значіння), але зробити се досить трудна річ, бо бракує хоч якої будь системи в підборі та ґрупованню старих актів.

Щож до справоздань та протоколів Комісиї, то тут цілковито панує канцелярщина і виявляєть ся неохота чи невміннє зазначати те, що має загальний інтерес. *О. Щуровський.*

Календарь Подольской епархіи на 1896 годъ подъ редакціей свящ. Е. Сѣцинскаго. Каменець, 1895, ст. 196.

Начеб то додаток до „Подольскихъ Епархіал. Вѣдом.“ за 1895 г. передплатникам, з яких більшість парохи, розіслано книжочку, заголовок котрої ми навели. Очевидячки, мета сїєї книжки бути підручником за-для духовеньства подільської епархиї та замінити собою календарі київських та одеських видавництв. Увесь зміст, справдї, відповідає тому. За місяцесловом подано таблицю ґеоґрафічного положення міст Подільської ґубернії та ріжниця в годинниках в порівнянню з головнійшими містами Росиї, а також таблиця сходу та заходу сонця в Каменцї; слїд би було подати тут і таблицю фаз місяця, бо читачі сьвященики при хозяйстві доглядають тих фаз (напр. під час сївби, жнив, й т. и.) За віддїлом лїтурґічним іде мова про відпусти, процесиї та иньші церемонії; сей розділ має значіннє о стільки-ж лїтурґічне, о скільки й історично-етноґрафічне. При тім трудно було достерегти цілковитої повности, так, напр. не згадано про відпуст, який буває на Вознесеннє в Улановській церкві (Летич. пов.), про відпусти браїловські 29 червня та 15 серпня. Не згадано про відпусти біля „кринички“ в селї Уладовцї Винн. пов. Тут на парафіяльному кладовищі верст за $1^1/_2$—2 від села єсть „криниця“ з іконами св. Миколи та Божої Матери, що уважають ся чудотворними; що року до сїєї кринички, вода з якої вважаєть ся за цїлющу, буває натовп народу з околичних сел Винницького та Летичівського повітів чотири рази за рік (8—9 мая, 24 червня, 29 червня та 29 серпня). Найбільше народу збираєть ся 24 червня, коли припадає храм в церкві, що на гробках. Прочани, що приходять сюди, вважають за свій обовязок напити ся води з кринички й принести її до дому.

Дальший відділ календаря представляє з себе замітки для памяти з заголовком: „Історичні днї що до Поділя“, де переліченю й показано днї, через що-небудь визначні для Подолян за часи зверхности польської

й російської. По тому наступає відділ церковно-археольоґічний: про найбільш поважані й давні ікони в церквах Подільської епархиї. З таких ікон перш за все показано ікони м. Каменця; з них ікона св. Івана Предтечи знаменита тією шанобою, яку вона має серед людности на Поділю та в Бесарабії; на день Івана Предтечи, 24 червня, збирає ть ся до Каменця сила Українців та Молдаван (Волохів) на так званий відпуст. У сей день у Каменці буває й річна ярмарка: селяне привозять до Каменця на продаж збіжа, господарки, по при них особливо визначають ся тут молдаванські полотна, килими та рушники з ориґінальними мережками тканими й вигаптованими. На сьому отпусті, так званому „Іванець“, збирає ть ся Молдаван більше ніж де инде на Поділю. Сей каменецький відпуст, з перевагою молдаванського елементу, має значіннє етноґрафічне не малої ваги. Як видно з зібраних звісток, відпуст сей істнував уже в половині минулого віку, не вважаючи на перепони від уніятів. Очевидячки, він виник у той час, коли зносини межи православними Поділя та Волощини були тїсні й близькі, а в XVIII в. вже польські цивільні й духовні власти всіми заходами перешкаджали Молдаванам з-за Днїстра та Українцям з Поділя мати близькі зносини. Про подібні зносини давнїйші сьвідчать иньші памятки: в Предтеченській церкві є монумент поставлений р. 1612 якимсь значним Молдаваном над могилою свого сина; тут також поховано волоського принця Івана Кантакузена, перенесеного сюди з Ластовець. Усї сї дати вказують на якісь відносини Предтеченської церкви до Заднїстрянської Волощини (стор. 50). Далї перелїчують ся инчі ікони по ріжних селах та місцях Подільської епархиї, з коротенькими замітками історично-археольоґічними. З сих зазначено дві ікони в Копіївській церкві; одну з них купив за Днїпром в російських міхонош Василь Курдибан, що перейшов з Київа в Копіївку за часів першого православного залюднення, потім в Браїловськім манастирі в головній церкві ікона Богородиці, що з давних давен шанують православні й католики Поділя, Київщини, Волинї, Бесарабії та Херсонщини; сюди на прощу збирає ть ся сила люду особливо лїтом; чутки про чудеса сього образу так розповсюджені, що на прощу до неї часто приходять прочане з Архангельської, Петербурської, Вятської й ин. далеких ґуберній. В с. Голодьках під Баром єсть ікона св. Миколая — дуже давня; риза з надписом р. 1705; народний переказ сю ікону виводить з колишнього манастиря, що був у Голодьках. У Барському жіночому манастирі єсть в головній церкві ікона Богоматери, так звана Барська, яку народ дуже шанує; в честь її складено пісню, заведену до Богогласника; там же ще дві популярні ікони, нїби привезені до Бару кор. Боною. В Лядаві Могилів. пов. єсть образ усїкновення глави І. Предтечи, італїянського письма, що з давних давен християне ріжних

конфесий уважали за чудовний. На прощу до сїеї ікони на день 29 серпня збирають ся християни ріжних конфесий з далеких місцевостей і т. и. За сим відділом йде „хронольоґія важнїйших подїй що до Поділя" (стор. 81—119), вона представляє з себе наче-б то скорочену лїтопись доведену до кінця 1894 р.

В дальшім відділї календаря уміщено кілька історично-археольоґічних статий: „Бакота и ея монастырище" (стор. 120—130), „Лядавская пещерная церковь" (стор. 130—134), „Каменецкій замокъ (крѣпость)" (стор. 135—143), „М. Жванецъ" (стор. 143—152), „Медоборскія горы" (стор. 152—158). Статї сї, написані дуже живо й цікаво, на наукове значіннє не претендують, представляючи перерібку материялу з „Подол. Епар. Вѣдом.", „Трудів Ист. Ст. Ком." (т. V), або з иньших видань. „Описаніе Каменецкой крѣпости" взято з книжки Ю. Сїцинського: Городъ Каменецъ Подольскій; нарис „Медоборскихъ горъ" взято з книжки П. Тутковского: „Югозападный край, популярные естественно-историческіе и геоґрафическіе очерки" випуск перший.

Такий самий характер виїмок мають і дві дальші статтї: оповіданнє про сьвяткованнє столїття Подільської епархиї є виїмкою з надрукованого в „Подол. епарх. вѣдомостяхъ" за 1895 р. Друга стаття представляє з себе короткий статистичний огляд Подільскої епархиї. Сї статистичні відомости складені на підставі дат Подільского епарх. історично-статистичного комітета за 189$^1/_2$ р. (Труды Ком. т. VI). Подільська епархия, читаємо в сїй статтї, займає територию в 36921 квадр. верстів. З загально адмінїстративного погляду вона поділена на 12 повітів; людність Подільської епархиї на основі дат 1891—2 р. рахуєть ся на 2661613 душ; у тому числї православних 2070021 д. або 77,8%, жидів 13,4%, католиків 8,1%, раскольників 0,6%, лютеран та протестантів 0,1%, магометан та армяно-грегориян меньше за 0,1%. У духовно-адмінїстративному становищу епархия поділяєть ся 80 деканатів; загальне число парафій — 1352, а загальне число церков 1614. Церковно-парафіяльних шкіл 189$^4/_5$ р. було по епархиї 1402.

До книжки доложено фототипію з ікони Івана Предтечі що в Каменцї.

М.

Roczniki Towarzystwa Przyjaciół nauk poznańskiego, том XX і XXI, Познань, 1894—5.

З поміж праць уміщених в томі XX, присьвяченім ґр. Ав. Цєшковскому з нагоди 50 лїтнього ювилея єго наукової дїяльности, згадаємо декотрі, а то що посередно або безпосередно відносять ся до нашої історииї. А. Мєржиньский подає цікавий причинок до квестиї релїґійних обрядів у поганьских Литовцїв п. з. „Przysięga Kiejstuta"

ст. 153—170). Розвідка та займає ся церемонїєю присяги, яку зложив Кейстут при нагоді заведеня умови з королем Людвиком угорским.

Автор знає три жерела сучасні до тої квестиї. І так наводить він нїмецкого поета з другої половини XIV в., Петра, що від свого вандрівного житя був названий „Suchenwirt". Поет сей жив в часах, коли велись крібаві війни на сходї Европи, а то в Прусах, де орден нїмецкий розширював огнем і мечем віру Христову та в Польщі, що вела завзяту боротьбу з Литовцями під проводом Кейстута. Про ту боротьбу подибуєм у Suchenwirt'a деякі подробицї, іменно про похід Людвика угорского для запомоги Казимирови против Литовцїв. Від поета нїмецкого довідуємо ся, що в часї того походу взяв Людвик Кейстута в полон, що сей останний зложив королеви угорскому присягу „на кров" (auf dem plut), але її зломав. Тілько і всього оповідає Suchenwirt. Автор слїдив далї за ходом сеї борби з Литовцями в жерелах і працях історичних, переглянув хронїку архидиякона Йоана de Kikullew, секретаря короля угорского (у Туроча Chron. Bud. III) та Длуґоша (lib. IX), а також історию Угорщини Феслєра та Майлята. У тих авторів нїчого не знаходимо про подробицї присяги Кейстута, а похід Людвика представляють вони так, що нїби то Казимир завізвав Людвика на поміч против Кейстута та брата его Любарта. На веснї 1351 р. збирає король угорский війско, під Володимиром чи Белзом лучить ся з Казимиром та побідивши Кейстута бере его в полон. Длуґош каже, що Кейстута піймав Казимир „in singulari proelio", що князь литовский зобовязав ся і то під присягою приняти християньство, однак присягу зломав і утїк.

Инакше однак представляєсь річ цїла коли заглянемо в хронїку, що приписують якомусь Йоанови монахови (Ioannes monachus). На думку автора доперва та хронїка дає нам ясний погляд на квестию, так недокладно, по части ж невірно представлену Турочем та Длуґошом, а за ними й висше згаданими істориками. Треба розріжнити два походи Людвика, на Литву р. 1351 і на Русь 1352, що помішали їх з собою ті автори. Тут мова йде за похід перший. Король угорский рушив 19 червня з Буди на Кошиці до Кракова, звідсї ж через Сандомир до Люблина. Тут тяжко занедужав король польский. Не дожидаючи его виздоровленя іде сам Людвик з війском польским та угорским против Кейстута. По 15 днях походу розбиває табор та висилає трьох маґнатів угорских до Кейстута. Тим удалось намовити его, щоби удав ся до табору Людвика, де заведено умову на мотивах поданих в хронїцї. Битви отже не було жадної. Невірне представленє річи у Длуґоша, нїби то Казимир „in singulari proelio" взяв Кейстута в полон, належить справити в тім напрямі, що король польский ще перед походом Людвика в окремій битві піймав не Кейстута, лише брата его Любарта.

При заведеню умови зложив Кейстут торжественну присягу. Крім згаданого Suchenwirt'a двох сучасних а навіть наочних та від себе незалежних сьвідків описують церемонїял присяги досить подрібно. Перший з них се рицар нїмецький de Sternegge, що служив у війску Людвика та був присутний при доверменню обряду. Оповіданє єго находимо в хронїцї Гейнриха Трухзес з половини XIV в. Як він росказує, Кейстут звелїв привести вола та надрізати єму дві жили на карку; з ран бухнула сильно кров та се було добрим знаком на будучність. Після сього казав князь литовский відтяти голову вола та перейшов по крови між головою а тулубом, кленучись, щоби єго досягла така сама доля, коли не додержить умови. На думку автора сьвідоцтво се варте віри, тим більше, що воно находить потвердженє в другім незалежнім від него жерелї історичнім, а то в висше наведеній хронїцї Йоана монаха. Йоан сей на гадку автора не тільки брав участь в походї Людвика, але й мусів стояти в близших зносинах з канцеляриєю королївскою, а навіть може був єї членом. Опис подробиць церемонїялу присяги Кейстута у него годить ся з описом Sternegge, лиш трохи точнїйший, бо Йоан наводить слова висказані Кейстутом при тій нагодї. В кінци розвідки приводить автор деякі анальоґічні приклади обрядів поганьских Литовцїв, що задержались в иньших жерелах історичних.

В. Богуславский в своїм „Rozpatrzeniu tekstu Jornandesa o granicach Słowian w poł. VI w." полємізує з острою критикою, уміщеною А. Брюкнером в „Kwartalniku historycznym" з р. 1891 на єго працю: „Dzieje Słowiańszczyzny półn. zach." Інтересна праця кс. Е. Ліковского „Rzut oka na stan wewnętrzny cerkwi ruskiej przed unią brzeską" найде окрему оцїнку в „Записках". Згадати нам ще належить: „Album przedhistorycznych zabytków W. ks. Poznańskiego zebranych w Muzeum Tow. Przyj. nauk. w Poznaniu" в 20 таблицями та текстом до них др. Б. Ерзенкі.

Том XXI не містить нїчого, щоби до нас відносило ся. Згадатиб хіба др. Даниша: „Pamiętnik Krzysztofa Arciszewskiego z pobytu w Brazylii", причинок до житя сего славного авантурника XVI в. а опісля старшого „nad armatą koronną" за Володислава IV та Івана Казимира, звістного в історії міста Львова, — та згадку посмертну, присьвячену Г. Свєнцїцким пок. др. Ан. Ролле. *Ю. Левицкий.*

Die landwirthschaftlichen Löhne in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande des Jahres 1893. Bearbeitet vom Bureau

der k. k. statistischen Central-Commission (Oesterreichische Statistik 44 Band, 1 Heft). Відень, 1895.

Бажаючи подавати в „Записках“ короткі перегляди праць статистичних центральної комісиї у Відни, в першій мірі о скілько відносять ся до Галичини й Буковини – на перший раз вибрали сьмо публїкацию, що містить в собі зіставленє платнї робітників господарских в Австриї за рік 1893.

На самім початку годить ся сказати, як повстала ся публїкация комісиї статистичної. Початок дало до того мінїстерство рільництва, що 1894 р. розіслало квестіонар до товариств рільничих, де жадало відповіди на питанє: яка пересїчна платня робітників господарских незаконтрактованих в поодиноких порах року. При тім додало мінїстерство своє бажанє, що хотїло би знати платню челяди — себто робітників господарских законтрактованих, а вкінци робітників з працею акордовою. Одержавши сей материял, статистична комісия віднеслась ще з просьбою до публичних товариств для убезпечень робітників, за датами що до цїлорічної платнї робітників згаданої катеґориї і доперва на підставі того материялу опрацювала свою публїкацию.

Комісия ділить робітників господарських на три катеґориї. Першу становлять робітники незаконтрактовані або як їх звуть у нас — „на днї“. На основі обчисленя людности з 1890 р. на 1000 осіб випадає пересїчно в Австриї 98 мущин і 95 женщин занятих при рільництві заробком. Галичина й Буковина зачисляє ся до країв найчисленнїйших з того погляду. При тім треба завважати, що на основі того самого обчисленя у нас на 1000 робітників господарских є 172 властителями або співвластителями домів а 62 землї. В Чехах приміром випадає лише на те саме число 21 на властителїв а 27 співвластителїв землї.

Що до робітників денних, то платнї подані для поодиноких країв і то осібно для мущин, женщин і дїтий в трьох термінах року: на весну, в жнива і в иньший час. Сї дати мають лише вартість загального перегляду, не опирають ся они на пересїчній вартости, але часто на довільности справоздавців. З того всего не довідуємось за доходи річних робітників тілько за платню денну. Подані платнї означені в найнисших і найвисших цифрах, але не знаємо, кілько робітників побирає ту найвисшу, кілько найнисшу а кілько посередну платню. Тому не можна зіставити дати в якісь короткі а ясні табелї, бо самі дати приміром, що відносять ся до Галичини, дуже неімовірні. Для загальної інформациї подаємо табелю, де означена платня найнисша і найвисша для мущин з харчем і без харчу в цїлім роцї. І так виносила найвисша і найнисша платня:

	мущини з харчем		без харчу	
	кр.	в випадках	кр.	в випадках
в Австриї нисшій	35	200	25	140
„ „ висшій	50	140	30	100
„ Сальцбурґу	73	120	27	73
„ Стириї	40	200	20	150
„ Каринтиї	50	120	12	60
„ Країнї	50	95	32	55
„ Тироли	66	230	36	130
„ Чехах	30	250	20	200
„ Моравії	35	120	20	90
„ Шлеску	25	152	30	100
„ Галичинї	23	120	20	100
„ Буковинї	24	100	18	80

Наколи спровадили би сьмо до одної цифри, то показало би ся, що Галичина й Буковина належать до країв з найнисшою платнею річною. Платнї мущин взагалї висші як платнї женщин; найбільші платнї припадають на часи жнив. В Галичинї виносила звичайна платня дневного робітника в місяцях від січня до цьвітня 20—45 кр., в червни доходила 30—70 кр., далї до вересня росла від 35—120 кр. а до грудня спадала на 20—45 кр. Платня женщин найнисша 14 кр. найвисша 90 кр.; дітей найнисша 12 найвисша 55 кр. Хто знає наші дійстні відносини, той пізнає з тих дат, як они недокладні і неімовірні навіть. Де у нас дитина бере денно 55 кр.! Дневна праця робітників в Галичинї найнисша була 8 годин, найвисша 15 годин. При тім стоїть замітка, що довгота дня робочого не виливає майже на платню.

Що до другої катеґориї робітників — законтрактованих або назвавши їх по нашому — наймитів, то якоїсь коротенької табелї або і загальної замітки годї тут подати. В працї статистичній нагромаджено досить матерiялу, але годї було єго уложити в систем якийсь. Можна тілько наприклад подати певні дати. В Австриї горішній платня наймита виносить 70—200 зр., в натуралїях 80—188 зр.; у женщин кухарок 100—200 зр. переважно, у наймичок господарських 28 до 95 зр. В Галичинї далеко менші сї цифри. Найнисша платня сходить до 18, найвисша 65 зр.; хоч практика виказує ще нисші цифри.

Що вкінци до роботи акордової, то в Галичинї має она уживане підчас жнив. На основі дат дістають робітники акордові в Галичинї в часї жнив $^{1}/_{10}$ до $^{1}/_{13}$ части того що зроблять, троха більше при зборі бараболї.

Взагалї треба сказати, що згадана публїкация не подає докладних дат що до платнї робітників господарских. Табелї мають вартість інформацийну, а дуже пожаданою річею булоб, аби робота властей, що такими працями займають ся, була відповідно ведена та щоб нам подавала материял, на котрім би оперти ся з цїлою певностию можна було. Робота така, здає ся, доперва в початках. *Г. Питляр.*

Sprawozdanie komisyi fizyograficznej Akad. Umięt. w Krakowie za rok 1894. Tom XXX. Краків, 1895.

Część I. Materyały zebrane przez sekcyę meteorologiczną (стор. 1—276).

Із спису спостережень метеорольоґічних доконаних в р. 1894 в 36 стациях, з котрих 21 лежить в всхідній Галичинї, довідуєм ся, що в порівнаню з попередним роком (1893) була середна річна теплота пересїчно на 0° 8 с. висша, опад воздушний загалом менший на 215 mm. однак ріжницї не були рівно роздїлені, бо наколи в деяких сторонах зах. Галичини був він на 96 mm. менший, то в Хирові або Делятинї на звиж 400 mm. Пересїчне тисненє воздуха було о 0.6 mm. висше. Градів було загалом менше як попередними лїтами. Менші градобитя почались вже від 11 мая — більших градобить, що займали в своїм ході правильно 10—15 повітів, було вправдї лиш 5, за те всї виключно в всхідній Галичинї. Знищили они коло 250 сїл, найбільше ж утерпіли повіти: бучацький, гусятиньский, підгаєцький і сокальський.

В списї денного перебігу тисненя воздуха в Тернополи доходить п. В. Сатке до таких виводів: подвійна осциляция не залежить зовсїм від з'явищ метеорольоґічних, звичайна зависить від них зовсїм.

Поле відмін звичайної осциляциї в часї високого тисненя значно більше, як при обставинах противних.

Цїлу атмосферу треба подїлити на дві верстви, одну від поверхнї землї до 5000 м. і другу понад 5000 м. Першу верству обнимають хвилї з звичайною осциляциєю, другу хвилї з подвійною осциляциєю, що залежить лиш від ширини географ. і від положеня над поземом моря.

Часть II: Zestawienie zapisków o owadach siatkoskrzydłych w Tatrach. J. Dziędzielewicz. Tab. 1. (ст. 1--40).

Sprawozdanie z poszukiwań nad fauną robaków dok. w lecie r. 1893. podał Józef Nusbaum (ст. 41—44).

Автор подає докладний спис і опис хробаків що належать до род. Lumbricus, Allolobaphora, Allurus і Criodrilus, що їх зібрав з околиць Львова, Рави Руської, Монастириск і Татр.

Flora glonów okolic Tarnopola napisał R. Gutwiński. Tab. II. i III. (ст. 45—173).

Докладний опис водоростів належачих до кляс: Chlorophyceae (Kuetz) Wittr. i Bacillaricae. Nitzsch. зібраних в ставах тернопільських.

Zapiski botaniczne z Karpat Sądeckich podał dr. E. Wołoszczak. (ст. 174--206). Спис рослинности в Карпатах сандецьких.

Fauna lepidopterologiczna (c. 207—287) doliny Popradu. F. Schille.

I. Раковский.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

R. F. Kaindl — Die Wahrheit über die Huzulen.

— Galizisch-ruthenische Weinachtsbräuche.

— Die volksthümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen.

— Jud Zelman.

— Liebesorakel. Das Alpdrücken. Der Eid im Volksleben. Diebglauben. Bida. Hexenleiter. Warum gehen Spuckgeister kopflos um.

— Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen.

— Baba Jaudocha Dokia.

— Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen.

— Zauberglaube bei den Ruthenen in der Bukowina und Galizien.

— Aus dem Volksglauben der Ruthenen in Galizien.

— Kosmogonische Sagen der Ruthenen und Huzulen.

— Die Czorna Hora als Kultstätte der Huzulen.

— Die Ruthenen in der Bukowina, I—II.

— Die Huzulen.

— Die Lippowaner.

— Neue Beiträge zur Ethnologie und Volkskunde der Huzulen.

Записки Императорскаго Русскаго археологическаго общества, нова серія, т. VII, вип. I—II, 1894.

Г. М. Барацъ — Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древнерусской письменности. Слово Кирилла-Философа. 1894.

Проф. Ѳ. И. Леонтовичъ — Національный вопросъ въ древней Россіи, 1895.

П. Л. — Къ вопросу о кіевскомъ митрополитѣ XII в. Михаилѣ, 1895.

Dr. Woldemar Buck — Der deutsche Handel in Nowgorod bis zur Mitte des XVI Jh. (Jahresbericht des St. Anna Schule). 1895.

А. В. Михайловъ — Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи, 1895.

И. И. Дитятинъ — Статьи по исторіи русскаго права, 1896.

Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tomus XIV, continens Codicis epistolarum saeculi decimi quinti t. III, 1894.

Ѳ. Мониковскій — Историко-статистическое описаніи Кіево-Флоровскаго Вознесенскаго женскаго манастиря, 1894.

Н. Малиженовскій — Кіевскій женскій Флоровскій (Вознесенскій) манастырь, 1895.

А. Дмитріевскій — Чинъ пещнаго дѣйства, 1894.

Матеріалы для очерка служебной дѣятельности Шидловскихъ въ Слободской Украины 1696—1727 г., собраные и изд. С. И. Шидловскимъ, 1896.

Дневникъ Петра Даниловича Апостола, 1895.

Н. Стеллецкій — Харьковскій коллегіумъ до преобразованія его въ 1817 году, 1895.

И. Галантъ: Молитва въ память уманской рѣзни и письмо касающееся того же событія, 1895.

— Къ исторіи уманской рѣзни 1768 года, 1895.

Словарь малорусской старины, составленый въ 1808 г. В. Я. Ломиковскимъ, 1894.

М. Щ. — Дѣтскій Эдемъ до вкушенія плода отъ древа познанія добра и зла (изъ дѣтскаго міра деревенскаго мальчика), 1894—5.

Д. Морозъ — Изъ моего давнопрошедшаго, 1895.

Воспоминанія священника о. Ѳеодора Кистяковского, 1895.

С. Венгеровъ — Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ, т. IV, 1895.

Vl. Iastrébow — Pains de noces rituels en Ukraine, 1895.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, I—XX, 1881—1894.

М. Довнаръ Запольскій — Бѣлорусское Полѣсье, сборникъ этнографическихъ матеріаловъ, вып. I. Пѣсни Пинчуковъ, 1895.

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, т. XVIII, 1895.

Извѣстія Таврической ученой архивной коммисіи, NN 21, 22 и 23, 1894—1895.

Календарь Подольской епархіи на 1896 годъ подъ редакціей свящ. Е. Сѣцинскаго, 1895.

Roczniki Towarzystwa Przyjaciół nank poznańckiego, t. XX i XXI, 1894—5.

Die landwirthschaftlichen Löhne in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande des Jahres 1893, 1895.

Sprawozdanie komisyi fizyograficznej Akad. Umięt. Tom XXX. 1895.

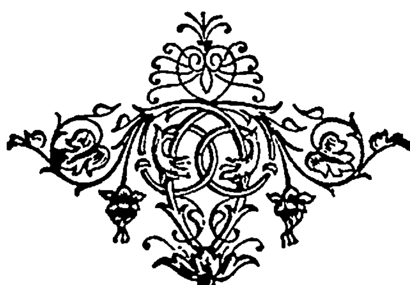

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секций за першу третину р. 1896 (січень—цьвітень).

15 н. ст. січня засіданнє секциї історично-фільозофічної: 1) прийнято до відомости ухвалу виділу про переміну трохмісячника „Часопись правнича“ на річник „Розвідки правничі історично-фільозофічної секциї Н. Т. і. Ш.“ 2) Прийнято з признаннєм до відомости заходи зроблені членами секциї в справі наукового перекладу нового процесу цивільного; ухвалено вибрати для спорядження його комісию, взявши до неї всїх підписаних під мемориялом, внесеним в тій справі до міністерства; комісия уконституувала ся, вибравши головою проф. дра П. Стебельського. Справа перекладу була також предметом нарад на засіданнях секциї з днїв 12/II, 11/III і 10/IV.

Тогож дня спільне засіданнє секций історично-фільозофічної й фільольоґічної для утворення комісиї археоґрафічної; до комісиї вибрано пп. О. Борковського, М. Грушевського, дра О. Колесу, дра В. Коцовського, дра К. Левицького, дра С. Смаль-Стоцького, дра К. Студиньского, дра І. Франка; комісия уконституувала ся, вибравши головним редактором (він же провадить комісиєю) М. Грушевського, заступником дра Франка, секретарем дра Студинського.

22 н. ст. січня засіданнє секциї історично-фільозофічної: М. Грушевський відчитав кілька уступів з розправи: Економічний стан селян на Поднїстровю галицькім (надруковано в т. І Жерел).

Тогож дня засіданнє комісиї археоґрафічної: 1) предложено т. І Жерел до історії України-Руси; 2) ухвалено віднестись до сойму краєвого за субсидиєю; 3) ухвалено друковати в т. II Жерел далї люстрациї Руського воєводства з р. 1565; 4) в однім з томів „Памяток українсько-руської мови і лїтератури“ передруковати виданнє Енеїди 1798 р. і зведений текст її з ріжних видань; 5) прийнято плян видання збірника актів про Львів і Галичину під час Хмельницького.

5 н. ст. лютого засїданнє секциї фільольоґічної: 1) В. Гнатюк познаємив членів з материялами етноґрафічними, зібраними ним в пов. Бучацькім; ухвалено до друку в Етноґрафічнім Збірнику; 2) О. Колодницький відчитав реферат про Сон Сьвятослава в Слові о полку Ігоревім; 3) Др І. Франко подав опись кількох рукописів аґіоґрафічних з бібліотеки Львівського унїверситету.

5 н. ст. лютого засїданнє секциї історично-фільозофічної: 1) др І. Франко зреферував розвідку О. Лотоцького про „Соборні крилоси на Українї“ (друк. в Записках т. IX); 2) М. Грушевський предложив огляд новійшої лїтератури про устрій кн. Литовського (видрук. в Записках т. IX).

15 н. ст. лютого засїданнє секциї природничо-лїкарської: проф. Верхратський здав справу з розвідки І. Раковського про провід кормовий у пявки (видрук. в Записках т. X).

12 н. ст. лютого засїданє секциї історично-фільозофічної: 1) справа перекладу процесу цивільного; 2) М. Грушевський зреферував розвідку Е. Радакової „Походи козаків на Ладожський канал“ (надр. в Записках т. XII); 3) він же предложив „Кілька київських документів XV і XVI в.“ (надр. в Записках т. XI).

26 н. ст. лютого засїданнє секциї історично-фільозофічної: 1) секретар секциї відчитав замітку М. Кордуби про участь Данила в битві при Крессенбрунн (Записки т. X); 2) Е. Барвінський відчитав розвідку про „Зносини козаків з Рудольфом II і Климентом VIII“ (Записки т. X).

4 н. ст. марта засїданнє секциї фільольоґічної: 1) др К. Студинський відчитав вступ до трьох панеґіриків: Εὐώδια, Ὑμνολόγια, Ἀνάθημα τῆς τιμῆς (Записки т. XII); 2) В. Гнатюк зреферував надіслану працю Ю. Жатковича: „Етноґрафічний огляд Русинів угорских“, поручено для Етноґрафічного Збірника.

11 н. ст. марта засїданнє секциї історично фільозофічної: 1) справа перекладу процесу цивільного; 2) предложено два документи до р. 1809 з передмовою Н. Вахнянина.

10 н. ст. квітня засїданє секциї історично-фільозофічної в справі перекладу процесу цивільного, переданого комітету правників, вибраного секциєю історично-фільозофічною Наукового Товариства імени Шевченка, під проводом проф. П. Стебельського.

22 н. ст. квітня засїданнє секциї історично-фільозофічної: 1) М. Грушевський відчитав вступну замітку до приготованої для Записок Описи замку львівського з р. 1495; 2) др. І. Франко предложив споминки о. Юрия Гладиловича про рух 1846 р. і відчитав вступну замітку (ухвалено до друку в Записках).

За предложенєм редакциї член Товариства Мирон Кордуба (автор замітки про писанки в „Записках“ т. VIII) займав ся дальшим збираннєм материялів про писанки. Для того Товариство перед Великоднем видруковало проґраму, уложену д. Кордубою і доповнену д. Хв. Вовком:

Виходячи зі становища, що кождий причинок до пізнаня нашого народу є цінним здобутком, задумав я розслїдити звичай крашеня яєць на Великдень. До сего спонукала мене перш за все обставина, що звичай сей поволи починає переводитись. Проте в інтересї етноґрафічної науки прошу виповнити залучений квестіонар і відослати на подану адресу найдальше до місяця; по можности, прошу також надсилати писанки на оказ. На випадок, колиб на всї питання годї було відповісти, вдоволю ся й кількома відповідями. Коли в данїй місцевости не пишуть писанок, прошу відослати квестіонар з відповідною заміткою.

Повіт: *Місцевість:*

А. Часть загальна.

1. Чи пишуть писанки, чи крашанки, чи одно й друге, чи нїчого? Коли пишуть одно й друге, котрих більше?

2. Що зове нарід писанкою, а що крашанкою? Чи на означенє тих понять нема инчих назв?

3. Чи звичай писаня та крашеня яєць розвиває ся, чи упадає?

4. Коли нема звичаю писати писанки, чи нема між народом згадки, що колись в тій місцевости був сей звичай.

Б. Чинність писання.

5. Подати можливо докладний опис як пишуть ся писанки, або крашанки. Чи при писанню не відбувають яких обрядів і які?

6. Описати приряд, котрим рисують орнамент на яйци. Як він називає ся?

7. Яких красок до писання вживають?

8. З відкіля беруть красок? Чи купують? Чи може деякі самі приготовляють? Які і з чого? Чи не красили перше яєць инчою краскою як тепер?

В. Час писання.

9. В який час пишуть? Чи лиш раз у рік чи більше разів?

10. Коли пишуть довший час, подати коли починають писати і коли перестають. Чи перед Великоднем, чи перед і по? Може й під инчу пору?

Г. Ціль писання.

11. З якою цілию пишуть? Що роблять з писанками перед сьвятами, а що в часї сьвят. Чи є звичай бавитись цоканки?

12. Чи істнують які забави, в яких писанки грають свою ролю? Чи даровують писанки одні другим і яке привязують до сего значінє? Чи нема звичаю давати писанки до церкви і коли? Що роблять з дарованими писанками. Чи бува, щоб дївчина мусїла парубкови дати писанку?

13. Як довго по сьвятах переховують писанки і що з ними в кінци роблять? Чи не закопують крашанок в могилу на кладовищі? Чи є звичай пускати лушпайки зі з'їджених писанок на воду? Чи вішають випорожненені писанки на покутї біля образів? Чи держать писанки у хатї від пожежі або пошести на худобу?

14. Чи нема переказу що до початку звичаю писання писанок? Може старі люди що про се знають? На яку памятку пишуть писанки?

15. Коли побіч писанок красять крашанки, подати які відносини є між одним а другим. Для чого побіч писанок красять крашанки? Кому дають писанки а кому крашанки!

Д. Хто пише?

16. Хто пише писанки (крашанки)? Парубки, дївчата чи молодиці? Може й старші люди?

17. Чи всї (парубки, дївчата etc.) уміють писати чи лиш декотрі?

18. Чи нема яких специялїстів до писання, до яких дають инчі писати.

19. Чи они беруть за писаннє винагороду? Яку?

20. Кілько писанок пише пересїчно одна родина? Від чого залежить число писанок в родині?

Е. Орнамент.

21. Якими красками красять крашанки? Якою краскою найбільше?

22. Як закрашене тло мають писанки? Якої краски тло переважає?

23. На кілько частий (піль) ділять яйце? Коли є ріжні поділки. треба всї вичислити. Чи є писанки, на яких нема жадної поділки.

24. Чи взорець писанки лиш раз виписано на однім яйци, чи повторює ся і кілька разів? Коли типи ріжнородні, треба їх вичислити. Яким способом переведена поділка? По-здовж чи півперек яйця? Чи переділку становить одна чи більше лїний? Може є писанки, на яких переділка становить мережковий орнамент?

25. Чи поодинокі рисунки на писанках не мають окремих назв? Подати можливо докладний спис тих назв і опис взірців, що їм відповідають.

26. При кождім рисунку звичайно по відділеню орнаментарних прикрас мож вийняти фіґуру, що служить основою рисунку. Яка се фіґура: хрест, чи зьвізда (кілько гранна?). Може яка инча?

27. Чи на писанці нема яких рисунків рослин (листя, галузки) або й зьвірят. Яких? Може трапляють ся писанки з написами? Якими?

Надсилати відповіди й материяли на адрес: Мирон Кордуба Сушно, почта Витків новий, або до Товариства.

Подана проґрама розіслана д. Кордубою і передрукована в кількох часописях.

Поправка: в т. IX, З Товариства, с. 2 рядок 2 зв. надруковано: історично-фільозофічної, треба: фільольоґічної.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, h… gegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Stu… skyj s. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. … šewśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Fig… 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschr… für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die T… tigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai — August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—58 u. I—XVI; 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewśkyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohiła im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund.. von Alexander Lotoćkyj S. 1—34 „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von Basilius Ščurat 1—28 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von Iohann Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross- Fürs. Litthauen, von M. Hrušewśkyj 1—12; 8 Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (September — December) 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgetheilt von Eugen Barwińskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgetheilt von M. Hrušewśkyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der ruthenischen Zeitschriften im J. 1895 1—12; Bibliographie 1—60; Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 1—12.

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо надсилати Редакциї примірники рецензийні.

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.